

मीर-संस्कृतग्रन्थावलिः

न्था ः १७

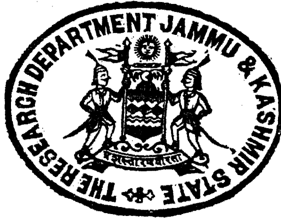
श्री सार

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्य-श्रीमदभि वगुप्ता ार्यविरचितः।

श्रीभारतधर्ममार्तण्ड-कश्मीरम ाराज-श्री ापसिंहवरप्रतिष्ठापिते
प्र विद्याप्रकाश-(रिसर्च)कार्यालये
तदध्यक्ष- **महोपाध्याय**-पण्डित- **कुन्द** - **ास्त्रिणा**
उद्दिष्टकार्यालयस्थेतरपण्ि तसहायेन
संगृह्य, संशोधन- र्यायाङ्क -विवरणादिसंस्करणोत्तरं
पाश्चात्यविद्वत्परिषत्संमताधुनिकसुगमशुद्धरीत्युपन्यासादिसंस्कारैः परिष्कृत्य

मुम्बय्यां

निर्णयसागराख्यमुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्राकाश्यमुपनी ः

संवत् १९७४ खैस्ताब्दः १९१८

काश्मीर-श्रीनगर।

(अस्य ग्रन्थस्य सर्वे प्रकाशन-मुद्रापणाद्यधिकाराः प्रोक्तमहाराजवर्यैः
स्वायत्तीकृताः सन्ि)

Kash nir Series of Texts and Studies.

No. XVI .

THE

TANT ASĀ A

OF

A H NAVA GUPTA.

ite wit otes y

AHĀ AHOPĀDHYĀYA

PAṆ. T MUKUN ĀM S ĀST ¯,

Officer-in-Charge Research Department,

JA U AN KA H I STAT ,

AGA .

Published under the Authority of the Government of

is i ss Li t.- e r l ¯r¯j

Sir P ATĀP S N SĀ A Ā UR,

.C.S.I., .C.I. .,

MAHĀRĀJA OF JAMMU AND KASHMIR STATE.

OM AY:

PRINTED AT T E 'NIRNAYA-SAGAR' PRESS.

1 1 .

THE KASHMIR SERIES

OF

TEXTS AND STUDIES.

Printed by Ramchandra Yesu hedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press,
23, Kolbhat Lane, ombay.

u lis e y a a a o a yaya a it
astri for t e esearc e art e t,
Ja n as ir tate, INA A .

श्रीमच्छ्रीकण्ठनाथप्रभृतिगुरुवरादिष्टसन्नीतिमार्गो
लब्ध्वा यत्रैव सम्यक्पटिमनि घटनामीश्वराद्वैतवादः
कश्मीरेभ्यः प्रसृत्य प्रकटपरिमलो रञ्जयन्सर्वदेश्यान्-
देशेऽप्यस्मिन्नदृष्टो घुसृणविसरवत्तस्तान्मुदे सज्जनानाम्॥१

तरत तरसा संसाराब्धिं विधत्त परे पदे
पदमविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे
विमृशत शिवादिष्टाद्वैतावबोधसुधारसं
प्रसभविलसत्स त्त्यान्तःसमुत्प्लवदायिनम् २

P EFATO Y.

Before introducing the reader to the most abstruse and technical contents of this philosophical work I take this opportunity to express my heartfelt thanks to the owners of the manuscripts which have been made the main bases of this edition of the Tantrasāra, appearing for the first time as volume XVII of the Kashmir Series of Texts and Studies.

In all there were three manuscript copies used in preparation of this work for the Press. The first of these belonging to Rājānaka Sodarshana of Srinagar consisted of 72 leaves of Kashmiri paper written in Shārada characters, and of this a copy was made in this office. It is a transcript of another older manuscript and bears 1903 anno Vikrami (1846 A.D.) as the date of its transcription. As regards omissions and mistakes it is, however, not free from blemishes.

The second manuscript copy with which the above was collated belongs to the collection of books bearing on the Shaiva philosophy in general which one Rīvatī Raman of Southern India got copied during his visit to Kashmir for acquisition of rare manuscripts. On his death here in Kashmir these books fell into the hands of his servants, and from one of them I bought this manuscript copy of the Tantrasāra for my personal use. It is in Devanāgiri characters and consists of 48 leaves of old Kashmīrī paper. Three more leaves which this manuscript seems to have contained are lost. It is generally incorrect and full of omissions.

The third and the most useful manuscript copy of the Tantrasāra was the one presented to me at Agra in 1912 A. D. A brief history of its acquisition would not be out of place. It is as old as 1527 A. D., corresponding to the Laukika era 4603, and consists of 79 leaves

of very old Kashmiri paper. It belongs to the collection of books which one Manmōhan Chandr of Srinagar received as a heritage from his ancestors. During the tenor of the Emperor Shah Jaha the great Moghul's reign the aforesaid Manmōhan Chandra left Kash ir for Dehli and, finding favour at the Emperor's Court, settled down there. Of the precious books of Manmōhan Chandr 's only about one fifth were avail ble when in 1895 A. D. on my visit to Agr I saw them i a state of preservation with the widowed wife of Kidār Nāth, the source of all this information, being through her husband's side, one of the relatives of Nārāyan Chandra, a descendent of Manmōhan Chandra. When I revisited this city in 1912, the widowed wife of Kidār Nath who had no male issue by her deceased husband, found the further preservation of the few remaining books a burden and willingly presented them to me in the sanguine hope of their utility in so e way or the other. Of these the Tantrasāra written on very old Kashmiri paper in Shārada characters is bound i one cover with ten ore books.[1] All of the appear to have been copied by one a d the same scribe, Krishna Swami, as stated by himself at the end of Mahānaya Prakāsh, one of the books of this collectio , in two Shlokas which run thus:—

'महा ाशोऽयं चित्रि : ह ामिना।
ः र्थं महार्थस्य । :॥
शुभे भाद्रपदे ासि ति ै वैणि ो मे।
वर्षे सूर्यमिते जीवे । मगमच्छुभः॥'

इति।

1.—(a) Janma Maraṇa Vichāra; (b) A arau ha Shāsa ; (c) Mahāṇaya Prakāsha; (d) Kāma-kalā-Vilās; (e) Vatūla Nātha Sūtra Vṛitti; (f) Munimata Vārtika , (g) Bhavopahāra-stotra Savivaraṇa , (h) panda Vivṛiti by Rā Kanṭha, (i) Ajaḍa Pra ātri Siddhi, (j) Spanda Vṛitti by Kallaṭa.

It is generally correct and abounds in marginal otes. It has been made the principle basis in preparation of this edition.

At the same time it is a great pleasure to me to say that among the Pandits of this Department Rājānaka Maheshvara who assisted me in going through the proofs, has my thanks.

Last though not least I gratefully acknowledge the promptitude and efficacy with which the Proprietor, Nirnaya-Sāgar Press, Bombay, carried this work through the Press.

ut it is the Kashmir Durbar to whose liberal policy in matters of research into ancient Sanskrit Literature every credit is due in bringing out the literary books of this Department.

SRINAGAR,
Dated 20th Nov. 1918.

MAHÂ A OPÂDHYÂYA,
PAṆDIT MUKUND RÂ SHÂSTRÎ.
Officer I/C Research Department,
Ja mu a d Kash ir tate.

A T ACT.

The individual self is the Supreme Self or God Himself, but with the only difference of being enwrapped with the veil of ignorance resulting from Mala or impurity (classified under three heads, *viz.* Āṇava or littleness or limitation as regards self-knowledge; Māyīya or that caused by illusion; and Kārma being the outcome of our deeds, good or ill).

That the individual self should realise himself as the Supreme Self, the All-powerful Lord (Parama Shiva), who is beyond time and space, dwelling in all beings but unaffected withal, like a crystal reflecting various hues, sets forth in Āgama Shāstras or revelations of divine authorship what is called Jñāna or knowledge of oneself as the Supreme Self. With the obtainment of Jñāna the trammels of Mala as alluded to above are cut asunder by dawning of the divine light o the individual self.

Shaivāgama coming under the category of Āgama Shāstras forms a short cut towards the approach of Advaita Jñāna or knowledge of the Supreme Self (Parama Shiva) as identical with that of the individual self.

Just as the re aissance of the Vedānta system of Philosophy was brought about by the great expounder of the system, Shankara, generally known as Shankarāchārya, in exactly the same manner the exposition of the Advaita Shaivāgama owes all its credit to the great preceptor, Abhinava Gupta, who following in every minute detail the principles as laid down in the Mālinīvijaya Tantra, a leading work of Shaivāgama, composed the voluminous work of Tantrāloka which, as the name implies, is cyclop edi of Shaivāg m . Co sideri g the

volume of the Tantrāloka as onerous to less assiduous people of later generations the aforesaid Abhinava Gupta epitomised the contents thereof in what is called the Tantrasāra, the subject of our discourse. In a prelude to the Tantrasāra the author points out the necessity of the work in a verse which runs thus:—

'वि ालो ो वि ाहि नै यते सर्वैः ।
ऋ व नविरचि मिदं ारं : श्टणु ॥'

ति । [1]

In stating the aims of the book the author dds:

'अज्ञानं किल न्धहेतुरुदि : ा मलं त्स्मृतं
पूर्णज्ञानकलोदये दखि निर्मू तां गच्छति ।
ध्वस्ताशेषमलात्मसंविदुदये ो तेनामुना
ास्त्रेण कटी रोमि निखिलं ज्ञेयतर भवेत् ॥'

ति । [2]

It will be interesting for the reader to know that the present work lays down two ways by which th individual self can realise how he is identical with th Supreme Self. One way leads to this end irr sp ctive

---

1 "My Tantrāloka is much volu inous a d as such its thorough study will be trying to people o less assiduous habits. The Tantras ra which is an epito e of the Tantrāloka will on a s all scale be as useful to the reader as the latter work."

2 "Ignorance is said to be verily the cause of all worldly trammels. It has been ter ed as Mala or i purity in the Shāstras. With the knowledge of oneself as the Supreme Self such Mala is reduced to nothing, and the stage thus arrived at is called Mōksha or freedom from miseries caused by Mala. I expose the means for obtaining such Mōksha in this Shāstra. Herein the reader will find a brief explanation of the Tattvas or principles, the knowledge whereof is indispensable for Self-realisation."

of the performance of religious rites and ceremonies, while the other constitutes the three Upāyas or means (Shāmbhava, Shākta and Āṇava) based respectively on Ichchhā, Jñāna and Kriyā Shaktis of the Supreme Lord. In this con ection the author dds :—

'आत्माप्रकाशवपुरेष शिवः :
स्वातन्त्र्यनर्मरभसेन निजं स्वरूपम् ।
यत्पुनरपि प्रथयेत पूर्णं
क्रमाक्रमवशादथ त्रिभेदात् ॥'

इति ।[1]

This book divided int 22 ahnik (ahnika, gnifying literally the work done in d y) and for the reader's facility the a thor finishes each ahnika or chapt by one shloka, givi g therein a gist of his detailed discour . For the r der's infor ation a very brief summary of the 22 ahnik is given below :—

The first tr ts of the v rious kinds of Vijñā or the high t knowledge.

The seco d shows how by stability of medit tio o the significa ce of the all-important word, Aham, the individual self can realise his one ess with the S preme Self.

The third emphasises the Shāmbhavupāya s th s for ttainme t of the highest Bliss.

The fourth dwells upon the Shākhtupāy s the y leading to the same goal.

---

1 "The All-knowin Lord, Who is All-co plete, suffers Him lf, it were, to be enveloped by Māyā (illusory power) d appear in the for of the Jīva or individual d to e ble this Jī to recognise his identity with the Sup e Self brings to li ht the ath o Jñāṇ the three ys ed bov ."

I th fifth th uthor de ls with th Āṇ vupāy givi g a detailed account of the functio s of the Prān and the Apān , the two vital spirits of the body, i the form of recitation of pr yers, postures of the body nd contemplation of mind.

The sixth contains an elaborate description of the Kālādhva or the signific nce of Kāla or time, beginni g from the second, the mi ute, the hour, the night, th day, the tithī (time from one moon-rise to another oon-rise), the month, the year, i short up to th Mah Pralay (dissolution of the whole universe) as based on the working of the Prāṇa, and shows thereby the way of recognition.

The seventh shows how by stability of meditation on the significa ce of the Tattvas, (*viz.* from Pṛithvī Tattva to Shaktī Tattva), enwrapped as they are with the five-fold spects of Parama Shiv 's power and glory—Nivṛitti, Pratishṭha, Vidyā, Shāntā nd Shanty tītā— nd on th relation existing between them and th Kāl gni-Rudr d other representativ s of the Lord' suprem cy s lso on th extent tc., of all th Bhuv n , the individual self c re lis on s lf as th Suprem Self. This is known as kalādhvā.

Th ighth d als with the way of cont mplation o the above-mentioned T ttv s nd shows how by tt in-ingperfectio of kn wledg ther in, the vision of th Highest Reality d wns o th i d of the individual self.

In the ninth th for s of ll the Tattvas, taken one by one, ar described nd it is distinctly stated that st bility of medit tion th reon is the way to r cognition of oneself as P r m Shiv .

The tenth describes the three ways—Padādhvā, M ntr dhvā and V raṇādhvā—as penetrable in Kalādhva referred to above, and laying special stress on their relatio with the Lord's five-fold power nd glory, points out the means for Self-knowledge.

I the eleve th it has been decidedly show th t the benevolence of Parama Shiva is necessary for one to become worthy of initiation which is another way for attainment of Mōksha by means of knowledge of the Highest Reality.

The twelfth deals with the ordinances of bathing, so to speak, in divine waters, as prelimin ry requisites of initiation.

The thirteenth ascertains means as to test of efficiency of a certain disciple, termed "Samayī", for initiation as also of "Dīkshā Yajña" or rites connected therewith.

The fourteenth likewise subjects to examinatio nother disciple by ame "Putrak" and prescribes the various courses of i itiation which he must go through s a prelimi ry measure.

The fiftee th contains the "Samut Kramaṇa Dīkshā", or i itiation, by his descendants, for one about to die but desirous of being initiated by grace of the Lord.

The sixtee th shows the way of initiation for him who is dead or issing in another country. Such initiation can alone be made by the special grace of his guru or preceptor.

The seventeenth enjoins how a man of another religious denomination can, if he so desire, be initiated in Shaivaism after being freed from his former belief.

The eighteenth formulates the way in which n initiate can obtain the position of a guru.

The nineteenth ordai s re-initiation for ne already i itiated but having apostatised under circumstances beyond his control, as also initiation, on his death, for the other who may be desirous of obtaining this end but may die before accomplishment of his heartfelt desire.

The twe tieth lays dow the v rio s religious ordin nces for n initiate, such s recit tion of the Mantrās, st dy of the Scriptures, rede ptions for regulation of his conduct, adoration of his g ru etc., etc.

The twenty-first proves how amo g the Shāstr ̄s the Shaivāgama is to be looked upon as an a thority.

The twenty-second enunciates the internal and external forms of "Kul Yajña" or the special modes of worship towards the Highest Reality.

Mahāmāhēshvara Abhinava Gupta, the author of this work, is silent as to the date of its composition. But as, in his great work Tantrāloka, he often quotes from Īshvara Pratyabhijña Vimarshinī, which, he himself says, was written by him in the year 4115 of the Kali age, corresponding to 1014 A. D., it follows that the former was composed after the year 1014 A. D. Now the date of composition of the Tantrasāra which is an epitome of the Tantrālok must necessarily be some time later than 1014 A. D.

As to the lineag of Abhinav Gupta nd bri f history of his age as well as of his literary activity, recorded by himself in his Ta tr lok and other books, the reader's ttentio is invited to my introduction on Parā-Trimshikā, forming volume XVIII of this Series.

S INAGAR,
KASH I .
The 20th Nov. 1918.

Mahām hop dhyāy ,
PANDIT MUKUND RĀM SHĀSTRĪ.
Officer I/C Research Depart ent,
Ja u and Kash ir State.

गों त त्संविद्वपुषे पर काश ॰ :।

अथेयं

श्रीतन्त्रस रग्रन्थस्य

भूमिका

( ) आनन्देच्छाचिज्ज्ञानक्रियात्मप शक्तिसंप गो स्तुत च्छाज्ञानक्रियाख्यसमस्तकृत्यकारिमुख्यत्रिशक्तियुक्तोऽनवच्छिन्न-प्रकाशस्वरूपो निजानन्दविश्रान्तः परमशिवः स्वात्मावरणार्थक-मायाशक्तिपर्यायस्वस्वातन्त्र्यात्स्वात्मानं संकुचितमवभासयन् स्वरू-पापहस्तनोत्तरं मलावृत्या नटवल्लीलया भिन्नः 'अणुः' इत्युच्य-मानः संपद्यते ।

(२) स एव स्वतन्त्रचिन्मूर्तिर्नित्यो व्यापकः सर्वाकारनि-राकारस्वभावः शुद्धप्रकाशात्मा शिवः स्वात्मन एव स्वरूपाद्भिन्न-तयेवावभासितस्य तस्याणोरज्ञानहेतुकजन्ममरणादिसांसारिकदुर्द-शाबन्धादुन्मुमोचयिषया स्वातन्त्र्यात् ज्ञानमार्गप्रदर्शनेन स्वात्म-स्वरूपप्रकाशनोत्तरमनवच्छिन्नप्रकाशशिवरूपतां प्रकाशयति

(३) स ज्ञानमार्ग तस्याणोरनुजिघृक्षया परमशिवेनैवाग-म पः प्रकटीकृतोऽस्ति

( ) आगमेषु च मुख्यतया गमाद्वैत ानावाप्तिफलकः वर्तत्काला कूलः शैव गमो रीवर्ति, तत्र प्रधानभूतस्य मालिनी-विजयतन्त्रस्य सरणिमनुसृत्य स्वस्वरूपज्ञानसाधनसमस्तपद्धतिसंग्र-हात्मानन्यापेक्षः सुस्पष्टः सारसंग्रहभूतस्तन्त्रालोकाभिख्यग्रन्थः 'वेदान्तदर्शनस्येव श्रीशंकराचार्यमूर्त्यावतीर्णशंकरेण' शैवागमो-द्दिधीर्ष पुनरवतीर्णसा ाच्छंकरमूर्तिनैव श्रीमन्महामाहेश्वराचा-

र्यवर्य–श्रीमदभिनवगुप्ताचार्येण यो निर्माय प्र ाशितः, तस्य विस्तीर्णतामुपलक्ष्य पुरोभाविनां प्रायेण सर्वेषां मन्दोद्योगमन्दसमाधानादिसत्तया सर्वैर्विगाहितुमशक्यतासमीक्षणात् उक्तत ा-ोक तिंसमस्तविषयसारभूतो यमेकतमः **तन्त्रसाराभिख्यो** न्थः प्रशंसिताचार्यवर्यैरेव विरचितोऽस्ति, यदस्य प्रारम्भ एव तेषामित्थं प्रति ानम्

'विततस्तन्त्रालोको विगाहितुं नैव शक्यते सर्वैः
ऋजुवचनविरचि मिदं र ः शृणुत ।'

इति

(५) तद संबन्धाधिकारिप्रयोजनात्मकानुबन्धाभिधानोत्तरं चिवक्षितविषयार्थापनमुपोद्घातात्प्राक् ।

'अज्ञानं किल बन्धहेतुरुदि ः............ '

इत्यनेन प्रारम्भिकपद्येन प्रतिपादितमस्ति ।

(६) तदस्मिन् शास्त्रे अणोः स्वस्वरूपावाप्तिफला ज्ञेयतत्त्वज्ञानावाप्तिः निरुपाया सोपाया च निर्दिष्टास्ति, त्र सोपायत्वे इच्छा-ज्ञान-क्रियाप्राधान्येन शांभवशाक्ताणवभेदेन समावेशाभ्युपायः

'आत्मा शवपुः.................. '

इति पद्येन त्रिविधः समाम्नातोऽस्ति । इत्थं प्रथमाह्निके विज्ञानभेदो निर्णीतः । पुरस्ता सर्वेष्वाह्निकेषु स्वस्वसंवादितविषयोऽन्ततः अहःश्लोकैरुपदिष्टो वर्तते ।

( ) अथ द्वितीयस्मिन्नाह्निके अनुपायप्रक्रियया विश्वमयापरामर्शानुत्तरज्ञानविवेकदार्ढ्यात् स्वरूपसमावे मार्गो निरूपि :

(८) तृतीयस्मिन्सोपायप्रक्रियया उक्तसमावेशफलकशांभवोपायमार्गप्रकाशनम् ।

(९) चतुर्थे स्वस्वरूपसमावेशावाप्त्यै एव शाक्तोपायपद्धतिप्रदर्शनम् ।

(०) प मे प्रोक्तसिद्ध्यर्थमेव सूर्यसोमात्मकप्राणापानसंयोग्यु ारकरणध्यानादिनिष्पत्तिप्रदर्शनोत्तरम् आणवोपायपद्धत्यनुशासनम् ।

(११) ष ष्ड्विधाध्वनां प्रक्रियानिर्णयारिरिप्सया प्राणचाराधारेणोद्यत्तुटि-क्षण-घटी-मुहूर्त-रात्रिन्दिव-तिथि-मास-वर्षादि-महाप्रलयान्तकालसंचारतत्प्रयोजनादिनिरूपणपद्धत्या स्वरूपसमावेशफलकतद्विमर्शस्य भुवनाध्वपर्यायकालाध्वनो निरूपणम् ।

(१२) सप्तमे क्षितितत्त्वादारभ्य यावच्छक्तितत्त्वं निवृत्ति-प्रतिष्ठा-विद्या-शान्ता-शान्त्यतीताख्यपारमेश्वरकलाप कव्याप्तियोगिनां क्रमेणोर्ध्वोर्ध्ववर्तिकालाग्निरुद्रादीनां तदधिष्ठितसमस्तभुवनानां तत्परिमाणादीनां च संविद्योगिताविमर्शदार्ढ्यात् प्रोक्तस्वरूपसमावेशाप्तिफलकथनोत्तरं देशाध्वनिरूपणम् ।

(१३) अष्टमे पूर्वोक्ततत्त्वानां यथायथं स्थितिनिरूपणोत्तरं तद्विमर्शपद्धति-तत्स्वरूपनिर्देशनया उक्तसिद्धिफलकविमर्शस्य तत्त्वाध्वनो व्याख्यानम् ।

( ) नवमे उक्तस्वरूपाप्तिफलकविमर्शपूर्णानुभवस्य सुस्पष्टपद्धतिप्रदर्शनोत्तरमुक्ततत्त्वाध्ववर्तितत्त्वानां भेदस्य निरूपणम् ।

(१५) दशमे कलाध्वान्तर्वर्तिपदाध्व-मन्त्राध्व-वर्णाध्वनां विमर्शपद्धतिनिर्णयोत्तरं पूर्वोक्तनिवृत्त्यादिपारमेशप शक्तीनां स्थित्यादिनिरूपणम्

(१६) एकादशे स्वस्वरूपपरिज्ञानान्मुक्तिसाधनविशेषस्य विवक्षितदीक्षाकर्मणः प्रथमतः प्रधानाङ्गभूतस्याधिकारिविषयस्वतन्त्रपारमेश्वरशक्तिपातस्यानन्यापेक्षतया प्रतिपादनम् ।

( ) द्वादशे उक्तदीक्षाकर्मणः स्वरूपनिर्णयपूर्वकं प्रारम्भि साधनालौकिक ।नादिविधिनिरूपणम् ।

(१८) त्रयोदशे समयिनः (नित्यमासक्त्या पालनीयतदनुसारिसमस्तसदाचारस्य शिष्यविशे स्य) अधिकारित्वनिदेशनोत्तरं यागविशेषविधिनिरूपणम् ।

(२९) चतुर्दशे पुत्रकं (शि ष्यविशेषम्) अधिकृत्य विधेयदीक्षायाः तदनुष्ठेयपूजादिविधेश्च संक्षिप्य निरूपणम्

(२) प दशे अदीक्षितस्यासन्नमरणस्य आयातशक्तिपास्य स्वयं बन्धुमुखेन वा समुत्क्रमणदीक्षाख्यसप्रत्ययदीक्षाविधाननिरूपणम् ।

(२) षोडशे रोक्षस्य (दीक्षासंस्काराभीप्सया विहितसद्गुरुसेवस्य तत्राऽभृतस्य, अथ वा दूरदेशान्तरं गत्वा अज्ञातजीवद्वार्तस्य) अनुजिघृक्षुणा गुरुणा विधेयदीक्षाविधिनिरूपणम् ।

(२२) सप्तदशे संप्रदायान्तरे दीक्षास्या प्राग्लब्धतदनुसारिमन्त्रलिङ्गाद्याचारस्य, अन्तरा पारमेशशक्तिपातादुत्पन्नशैवदीक्षासंस्काराभीप्सस्य पूर्वसंस ।रहापनोत्तरं विधेयदीक्षाविधिनिरूपणम् ।

(२३) अष्टादशे संपन्नदीक्षस्य साधकत्वे गुरुत्वे वाधिकारितां सम्यग्विज्ञाय तदङ्गभूताभिषेकविधिनिरूपणम्

(२) ए ोनविंशे सं दी स्य समयाचारलोपे प्रायश्चि-त्तासंपत्तौ, तथा नि तदभीप्सोः प्रत्यूहसमा ।तेनासंपन्न-

दीक्षासंस्कारस्य च मृतिसमये अन्तसमयविधेयदीक्षाविधिनिरूपणम् ।

(२५) विंशे दीक्षासेरुत्तरं परिपाल्याचारस्य साधनीयकर्मणश्च, तथा अवश्यानुष्ठेयार्चनादिविशेषाणां पर्वदिवसानां, तथा पवित्रकविधि-व्याख्याविधि-आचारप्रायश्चित्तविधि-गुरुपूजाविधीनां च संनिदेशनम् ।

(२६) एकविंशे अस्य शास्त्रस्य मुख्यतया प्रामाण्यप्रतिपादनम् ।

(२७) द्वाविंशे बाह्याभ्यन्तरादिविशेषविशेषितकुलयागविधिनिरूपणम् । इति ॥

अथास्य ग्रन्थस्य विरचनकालः साक्षात्तयात्र न निर्दिष्टः, स तु गम्यते इत्थं-प्रक्रियया संकलनेन—यदेतद्ग्रन्थकृदाचार्यवरैरीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिनीग्रन्थविशेषः विरचितोऽस्ति, तत्र अनन्तः

'अन्त्ये युगांशे तिथिशशिजलधिस्थे मार्गशीर्षावसाने'

इति पद्यांशेन कलियुगातीत दशाधिकैकचत्वारिंशशतमितः संवत्सरकालस्तद्विरचनसंबन्धी स्वयमेव निर्दिष्टोऽस्ति

(यः ईस्वी संवत् १ ४ समायाति)

तदनु परात्रिंशिकाग्रन्थविवरणं च काश्मीरमहाराजयशस्करमन्त्रिणः श्रीवल्लभाभिख्यस्य पौत्र र्णाभिख्यस्वशि यस्य कृते प्रशंसिताचार्यवरैरेव विरचितं,

यशस्करराज्यकालश्च कलि गगताब्दे ४ आरभ्य यावत् ५ समभूत्

तत्कालानन्तरं च ालोकग्रन्थः प्रोक्ताचार्यवरैर्विरचितः समस्ति, यतस्तद्ग्रन्थे पूर्वविरचितेश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनीवाक्यानि परात्रिंशिकावाक्यानि च अन्तरान्तरा यथोपयोगमुपन्यस्तानि दरीदृश्यन्ते,

अयं त्रसार न्थश्च विरचितपूर्वतन्त्रालोकस्यैव विषयार्थ-संक्षेपरूपः प्रसिद्धः, तस्मात्संभवति लियुगद्वाचत्वारिंशशत्य-पूर्वभागवर्ती अस्य ग्रन्थस्य विरचनकालः संसिद्धः ।

अन्यत्स्वीयवृत्तं विततप्रायं तन्त्रालोकादिग्रन्थेषु प्रशंसिताचार्यवरैः स्वयमेवाभिख्यातमस्ति, अस्माभिश्चेषत्तया परात्रिंशि ाग्र-न्थभूमि ायां प्रकाशितमिति ।

अथास्य विशिष्टदार्शनिकरहस्यग्रन्थस्य गुप्तपूर्वस्य प्रकाशनाय संगृहीतपुस्तकानामिति त्तम् ।

तत्र प्रथममेकमादर्शपुस्तकं श्रीराजानकसुदर्शनवराणां यत् विक्रमसंवत्सरे ९ ३ मिते लिखितं शारदाक्षराङ्कितं नाति-शुद्धं कुत्रकुत्रचिन्मध्यत ुटच्युपेतं च २ पत्रमितमस्ति, प्रथमतस्त-दाधारेण ार्यालयेऽवतारितम् ।

द्वितीयं दाक्षिणात्यप्रसिद्धश्रीरेवतीरमणनामकब्र चारिणा प्राक्कश्मीरेष्वाग न्युष्टेनावतार्य समुच्चितगुप्तशैवागम-तन्त्रशास्त्राणां पुस्तकसंग्रहसंबन्धि देवनागराक्षराङ्कितं १९३२ मिते वैक्रमाब्दे लिखितं ८ मितपत्रात्म मन्त्यपत्रत्रयन्यूनतयासंपूर्णमशुद्ध-प्रायं च

तृतीयं त्वतिप्राचीनमनुमितिसिद्धे ४६ ३ मिते लौकिकसंवत्सरे (यः ईसवी संवत् १५२ मायाति) लिखितं शारदाक्षराङ्कितं चास्ति, यदाधारेणैवान्ततः संशुद्धि-पूर्ति-पर्यायोपन्यां-

सादिसंस्कारं विधायास्माभिर्मुद्राप्य प्रकाशितमिदं पुस्तकम् । यदि च शत्यसंख्यामृते एव संवत् ३ इति लिपिकालोऽत्र दृश्यते तत्र ६ षट्चत्वारिंशशत्यानुमानमित्थं संभाव्यते— यत् शाहिजहानस्य भारतसाम्राज्यकाले मोहनचन्द्राभिख्यः काश्मीरिकः पण्डितविशेषः कश्मीरेभ्यो निर्गत्य दिल्लीप्रदेशे राजतः प्रकृतिभ्यश्च संप्राप्तसंमानयोगक्षेमादिवृत्तिकस्तत्रैव स्थिर-वास्तव्यतामधिगत्य पश्चात्स्वीयकुटुम्बं पूर्वपुरुषसंगृहीतपुस्तकादि-द्रव्यजातं च काश्मीरनिवेशात् नीतवान्, तानि च पुस्तकानि तद्गृहे संरक्षितानि कालपर्ययात्तद्वंश्यपण्डितनारायणचन्द्रगेहात्त-न्मृतिमनु तदधिकारिणोऽन्यस्यासंभवात् तत्संबन्धी केदारना-थाभिख्यो विद्वानागरादेशवास्तव्यः स्वीकृतवान्,

कालान्तरे स केदारनाथोऽपि निर्वंश एव मृतः । अथ प्रसङ्गतः १९५२ मिते वैक्रमाब्दे आगराप्रदेशं गतेन मया अनन्यसंततेर्वृद्धायाः केदारनाथपत्न्या मुखात्संश्रुतसकलेतिवृत्तानि श्रुतपञ्चमांशप्रायावशेषाणि तानि पुस्तकानि समवलोकितान्यासन् ।

ततश्च ९६८ मिते वैक्रमाब्दे पुनर्मया आगराप्रदेशं गतेन दृष्टपूर्वेभ्योऽप्यल्पावशेषाणि तानि पुस्तकानि दृष्टानि परीक्षक-निरीक्षकतज्ज्ञाभावाद्यावत्तल्लिप्यक्षरमात्रज्ञान्यभावात्तादृगवस्थापत्ति-खेदाविष्कारप्रसङ्गोत्थानोत्तरं तावन्मात्राणां रक्षासंपत्त्यत्यभीप्सया केदारनाथसधर्मिण्या सप्रसादं मह्यं समर्पितानि, तेषु यद्यदनुप-योग्यसम्यङ्नष्टबहुभागं वाभूत्तदपहाय गुप्तरहस्यशैवागमप्रायाण्य-न्यत्रासुलभानि कतिचित् पुस्तकानि मया पुनरपि कश्मीराना-नीतानि ।

तेष्वेवेदमेकतमं पुस्तकमन्यग्रन्थैर्युगपत्संबद्धं वर्तते, तान्य-

न्यान्यप्येतत्समबद्धपुस्तकानि[1] कृष्णस्वामिनाम्ना काश्मीरिकपण्डितेन शारदाक्षराङ्कितानि लिखितानि सन्ति, एतच्चैतत्पुस्तकसमलेखसमबद्ध 'महानयप्रकाश' ग्रन्थान्ततस्तल्लिखितपद्यद्वयेन

'महानयप्रकाशोऽयं चित्रितः कृष्णस्वामिना
स्वात्मार्थं साधकार्थं च म ार्थस्य श :
भे द्रपदे मासि तिथौ पर्वणि चोत्तमे
वर्षे सूर्यमिते जीवे समाप्तिमगमच्छुभः '

इत्यनेन सं ायते। लिपिन्यासाश्रयकाश्मीरकाकजपत्राणामतिजीर्णतया, प्रायश्चतुःशतवर्षपूर्वकाले लिपौ तथारीतिकस्वरमात्राचिह्नोपन्यासंदर्शनेन चो रिनिर्दिष्टो लिपिकालः संप्रतीयते इति।

तदेतस्य लघुप्रायस्यापि प्रतिपदभरितबहुलरहस्यज्ञानमार्गप्रकाशकविशिष्टदार्शनिकग्रन्थस्योद्दिष्टादर्शपुस्तकाधारेण कार्यालयनियुक्त पं हरभ[2] शास्त्रिणः, पं गोवर्धनशर्म पं महेश्वरराजानकाभिधपण्डितयोश्च कृत्यावतारणादिकर्मणा विशेषतस्तृतीयस्मान्मुद्यमाण(प्रूप)पत्रशोधनादिसहायकर्मणा सा मवलम्ब्य समाप्तप्रकाशनस्य संग्रहणोत्तरं तत्त्वजिज्ञासारसिकसंस्कृतसद्विद्वांसः समाधानेन तत्त्वार्थविवेकदार्ढ्यापत्त्या दुःखहानिपूर्वकपरमसुखावाप्तिफलरसास्वादचमत्कृतिमनुभवन्तु।

१–(१) जन्ममरणविचारः (२) अमरौघशासनम् (३) महानयप्र- : (४) कामक ावि ासः (५) वातू नाथसूत्र- त्तिः (६) मुनिमतवार्तिकम् (७) भावोपहारस्तोत्रं सविवरणम् (८) तन्त्रसारः (९) स्पन्दकारिकाविवृतिः रामकण्ठाचार्यकृता (१०) अजड मातृसिद्धिः (१) स्पन्दवृत्तिः श्रीकल्लटाचार्यकृता।

२ हुका बहुव्ययबह्वायाससाधितपुस्तकानामवतारणोत्तरमपहृत्येतरबलि- ा नद्वारा ाश चिकीर्षया सर्व ोदासीनविरुद्धकर्मवृत्तेः।

सफलयन्तु चैतादृङ्नष्टोद्धारसत्कर्मणे प्रसक्तकाश्मीराधीश्वरप्रशंसनोत्तरं मामकीनं परिश्रमम् ।

निर्णयसागरमुद्रणालयाध्यक्षेभ्य आस्माकीनैतादृशग्रन्थजातप्रकाशने शुद्धस्य मनोहरमुद्रणकर्मणा या साह्यसंपत्तिरवाप्ता तदर्थं ते धन्यवादपुरःसरं प्रशंस्यन्ते इति ।

इत्यहमभ्यर्थये सहृदयसज्जनेषु

पं कुन्दरामशास्त्री

ओं तत्सत्स्वात्मसंविद्वपुषे शंभवे :

तन्त्र ार

श्रीमन्महामाहे ाचार्यवर्य-श्रीमदभिनवगुप्तविरचितः ।

प्र ममाह्निकम्

विमलकलाश्रयाभिनव ष्टिमहा जननी
भरिततनुश्च प गुप्तरुचिर्जन :
तदुभयया लस्फुरितभावविसर्गमयं
हृदयमनुत्तरामृतकुलं मम ंर रतं त् । १

विमलेति, आत्मनो दयं जगदानन्दादिशब्द ध्यं संस्फुरतात् कालत्रयावच्छेदशून्यत्वेन विकसतात्, कीदृगित्याह—तदुभयेति, ामरस्यात्मनः संघट्टात् स्फुरितभावः -पेक्षत्वेन एव सि : गो बहिरुल्लिलसिषास्वभावो विसर्गः प्रकृतिर्यस्य तत् म्, अनुत्तरामृतकुलमिति—अनुत्तरमुत्कृष्टं तत् अविद्यमानं तत् शरीरं त् य -मित्यर्थः । ा ननी श्चेति—विगता ा वच्छेदका : तादृशी मर्शैक भावकर्तृतालक्षणा आ य पं : ा शक्तिरूपा इत्यर्थः, एव अभि ाधार्या ाध्वमा ष्टौ पारिपूर्ण्यलक्ष तेजो : । कीदृक् भरिततनुः ािका ाविरहात् पूर्णस्वभावः अनन्योन्मुखतया ति वत्, भिन्निदादिश -

विततस्तन्त्रालोको विगाहि[२] नैव शक्यते सर्वैः ।
ऋजुवचनविरचितमिदं ारं ः णुत २

श्रीशंभुनाथ[३]भास्करचरणनिपातप्रभापगतसंकोचम्
अभिनवगुप्तहृदम्बुजमेतद्विचिनुत महेशपूजनहेतोः ।३

इह ज्ञानं[४] मोक्षकारणं बन्धनिमित्त
अज्ञानस्य विरोधकत्वात्[५]; द्विविधं च अ

स्मकैर्मुखैः शक्तिभिर्गुप्ता प्रबन्धेनानुवर्तमाना रुचिः कृत्यविषयोऽभि-लाषो यस्यासौ । ग्रन्थकर्तुरभिनवगुप्तस्य विमलाभिधाना जननी नरसिंहगुप्ताख्यश्च , इति-तयोरपि शिवशक्तिसमावेशमयत्वाद्वि-मर्शनम् १ ॥

विगाहितुं विवेकुमिति यावत्, सर्वैरिति कृततीक्ष्णतर्कशास्त्रपरि-श्रमैः, ऋजुवचनेति ऋजुता चात्र तीक्ष्णतर्काभावात् ।

३ श्रीशंभुनाथो हि ग्रन्थकर्तुस्त्रिकशास्त्रोपदेष्टा गुरुः एव भास्करः परमात्मा सूर्य , चरणे ज्ञानक्रिये किरणाः पादा तेषां निपातेन प्रभास्फुरत्तया अपगतसंकोचं स्वस्वरूपविकसत्तया विद्योतमानं अभिनव-गुप्तस्य हृदम्बुजं, यथा हि सूर्यकिरणनिपातेन अम्बुजं विकसति श्रीशंभुनाथचरणप्रभया विकसितं हृदयं लक्षणया तन्निर्ग । अनेनास्य प्रकाशस्य स्वरूपविमर्शात्मकत्वमेव स्वरूपमिति भङ्ग्या निरू-पितम्, तदेतत् विचिनुत महेशस्य पूजनं स्यात भिज्ञानं तद्धेतोः, एतद्विवेचनं महेश्वरप्रत्यभिज्ञानफलमित्यर्थः । महेश्वरतालाभे हि किमन्येन फलेन इत्यभिप्रायः ।

ज्ञानं–पूर्णप्रथारूपम् ।

५ अज्ञानविरोधकत्वेन ानं मोक्षकारणम् नहि एतयोर्वस्तुतः कारणभावः संभवति, पूर्णप्रथैव सर्वथा मुक्तिरिति हि शैवसिद्धान्तः, नैयायिकवत् ज्ञानादिशक्तयोऽ भिन्नतयाभ्युपगम्यन्ते । यदुक्तं ।

पं० ३ ० ० प्रभावगतसंकोचम् इति पाठः ।

बुद्धिगतं पौरुषं च; बुद्धिगतम् अनिश्चय-स्वभा , वि री निश्चयात्मकं च गौरुषं तु वि ल्प भ वं कुचित थ त्मकं, तदेव च मूलक रणं सारस्य इति वक्ष्यामो मलनिर्ण त पौरुषम् अज्ञ नं दीक्षादिना निवर्तेतापि, किं तु दीक्ष पि बुद्धिगते अनध्यव -यात्मके अज्ञ ने सति न संभवति हेयोपादेय-निश्चयपूर्वकत्वात् तत्त्वशुद्धि शिवयोजनारूपाया दीक्षाया इति तत्र अध्यवस य त्मकं बुद्धिनि-मेव ज्ञानं धानम्, तदेव च अभ्यस्यमानं पौरु मपि अज्ञानं निहन्ति, विकल्पसंविद-भ्य सस्य अविकल्पा ततापर्यवसानात् वि -ल्पासंकुचितसंवित् काशरूपो हि आत्मा शिव-

‘ गोक्षो हि नाम नैवान्यः रूपप्रथनं हि सः ।
स्वरूपं चात्मनः संवित् ……………… ॥’
ति ।

ाश्चिकस्वभा ज्ञानमनि यः ।
अनात्मनि आत्माभिमानो विपरीतनिश्चयः ।
८ ‘दीयते ज्ञानसद्भावः क्षीयते पशुवासना ।’
त्येवं-ल णा दी ा, आदिना शेष या वर्तमानं संध्योपासनादि ।

पं॰ ७ ख॰ पु॰ ‘हेयोपादेयविमर्शेति’ ग॰ पु॰ विकल्पेति च पाठः ।
पं॰ १२ ख॰ पु॰ अविकल्पासंकुचितेति पाठः ।

स्वभाव इति सर्वथा स्तुनिष्ठं भ्यङ्-
निश्चयात्मकं ज्ञानमुपादेयम् शा पूर्व-
कम्[9] च परमेश्वरभाषितमे म्
अपर[10]शास्त्रोक्तानामर्थानां वैविक्त्येन भ्यु-
पगमात् दर्था[11] रिक्तयुक्तिसिद्धनिरूपणा ,
तेन अपरागमो ज्ञानं ताव एव धात्
विमोचकम्, सर्वस्मात्, र्वस्मात् विमो-
परमेश्वरशास्त्रं, पञ्चस्रोतो मे[12]]द -
दशवस्वष्टभेदभिन्नम् ततोऽपि र्वस्मात् सारं
र्धशास्त्राणि तेभ्योऽपि मालिनीविज म्
तदन्तर्गतश्चार्थः लय्याशक्यो निरूपयि-
तुम् न च अनिरूपितवस्तुतत्त्वस्य मु
मोचकत्वं , शुद्धस्य ज्ञानस्यैव थारूपत्व त्

---

९ न अनुमानगम्यमिति शेषः ।

१० बौद्धवैष्णवादिभिः स्वस्वाम्नायेष्वनुशिष्टानाम् ।

११ ते ते अर्था अपरशास्त्रोक्ता बौद्धवैष्णवादिशास्त्राभिहिताः तेभ्यो-ऽतिरिक्ता विलक्षणा युक्तिः समस्तनीलसुखादिरूप भ्यन्तरवस्तु-निष्ठप्रमान्वेषणद्वारकप्रमातृलाभरूपा तन्निष्पन्नं यद्वस्तु विकल्पासंकुचित-पूर्णप्रथारूपं शिवतत्त्वाख्यं निरूपणात् ।

१२ चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियामय-ई तत्पुरुषसद्योजातवामदे घो -पाणि स्रोतांसि तन्मयं , भेदाभिधायका दश शिवभेदाः, भेदाभेदाभिधायका अष्टादश रुद्रभेदाः, भेदाभिधाय : भिरष्टभि -र्गुणिता चतुःषष्टिः भैरवभेदाः ।

इति स्वभ्यस्त ानमूलत्वात् परपुरुषा
तत्सिद्धये इदम् आरभ्यते

अज्ञानं किल[13] बन्धहेतुरुदितः शा मलं त्स्मृ
पूर्णज्ञानकलोदये तदखिलं निर्मूलतां गच्छति
ध्वस्ताशेषमलात विदुदये मोक्षश्च ना ना
शास्त्रेण कटीकरोमि नि लं यज्ज्ञेयतत्त्वं भवेत्

उपोद्घातः[14]

ई[15] भा एव परमोपादे :,
भ व[16] नां ाशरूप एव अप्र[17] ाशस्य
ावतानु प :, च ाने : श
तदितर भावानु शे[18] योगे भावभेदाभा-

३ किलेति वैवादिविप्रतिप , ज्ञानं पप्रच्युतिः, शास्त्रे शिवसूत्रादौ, तदेव अज्ञानं स्मृतम् । -मायी -कार्मभेदभिम्, दि ानम्, अखिलमि त्रिविधम् निर्मूलतां संस्कारस्यापि विरहम्, तेनेति हेतुना।

उप इति आत्मनः समीपे दीश्वराभिज्ञा हन्यते विश्रम्यते येन इत्युपो :।

५ इह दर्शने।

६ ानां एव न नीलतादि इति :।

यदप्रकाशरूपं ते स्वभावता एव त्।

१८ दि दि रस्वरूपोऽनुप्रविशेत् तदा भेदः स्यात् ानुप्रवेशेन दाकारस्ये भावः।

पं० ० ० मूलत्वात्मन इति पाठः।

वात्; देश पि भेद कौ,
योरपि - श भ वर ात्, इति ए
ए शः, ए च ंवित्, र्थं-
शरू हि ंवित् इति अवि-
ाद ए च शो परत :, -
श्यते हि रतञ्यम्, काश्य च -
शा रपेक्षितै , च ाशा रं किंचित्
इति ए : ाशः, दे
देशकाल र दविरहात् व्यापको
नित्यः ारनिरा र भा :, च
स्वातञ्यम् नदशत्ति :, र र इ -
शक्तिः, शरूप चि क्तिः, अ र्शा र -
ज्ञानशक्तिः, र्वा रयोगित्वं क्रियाशक्तिः
इ मुख्याभिः श क्तिभिः क्तोऽपि तु
इ । नक्रियाश युक्तः अनवच्छि : -
शो निजानदवि ा : शिवरू :, एव
। तु र नं चि म् अ भासयन्
अणुरिति उच रपि ात्मानं
शयति, येन अनवच्छि -
शिवरू यैव प्रकाशते पि स्वातञ्य-

वशात् अनु ायमेव स्वात्मा ˙ ाशयति ोपा ˙ , ोपायत्वेऽपि इ वा ज्ञानं क्रिया व अभ्युपाय इति त्रैविध्यं । भव- शाक्ताण भेदेन ेशस्य, चतुर्विध पि एतद्रूपं मेण अ उपदिश्यते

आत्मा प्रकाशवपुरेष ः ः
तच्यनर्मरभसे निजं रूपम्
संच्छ यत नरपि येत पूर्णं
क्रमाक्रमवशादथवा त्रिभेदात् । ५

---

*एहु पआ अत्ताणत
च्छन्द् णिअ उ
पूणु अढइ ढि अह
एहत परमाथ शिवरसु

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे विज्ञानभेद-प्रकाशनं नाम प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

---

* 'एष प्रकाशरू आत्मा न्दो ै यति नि रूपम् ।
पुनः टयति झटिति क्रमं द् ए र ार्थेन शि म् ।'

पं० १० ० पु० पह्रासऊउ इति पाठः
पं० १२ ० ० पञ इति पा ः ।

अथ द्वितीयमाह्निकम्

थ अनुपाय[1] त् ख्यास्यामः
द् लु दृढशक्तिपाताधि :
इत्थं यति सकृदेव गुरुवचनम् अ धार्य,
दा पुनरुपाय[2]विरहितो नित्योदि :
सम वेशः अ ए योग क्रम् इति
थं विवेचयं इति त्,? उच्यते गोऽयं
रमेश्वरः शरू : स्वात्म किम्
उपायेन क्रियते, न स्वरूपलाभो नित्यत्वात्,
ज्ञप्तिः यंप्रकाशमान त्, रण-
विग : आवरणस्य चिदपि असंभ त्,
न दनुप्रवेशः अनुप्रवे : व्यतिरि अभा-
वात् श्वा उपायः तस्यापि यतिरिक्त
अनुपप :, तस्मात् स स्त मिद चि त्र-
त्वं लेन अ लि, देशेन अपरिच्छिन्नम्,

अनुदरा । इतिवत् नञोऽल र्थः म् ।
णोपायरहितः यमेवे र्थः ।

पं० ४ ० पु० तत्रानुपायमिति पाठः ।
पं० ८ ख० पु० स्वभाव भ इति पाठः ।
पं० ९ ख० पु० स्वयंप्रकाशत्वादिति पाठः ।
पं० ११ ० पु० अभावादिति पाठः ।

उपाधिभिर लानम्, आ तिभिरनि त्रि, शब्दैरसंदिष्टं, णैरप्रपञ्चि, दे: प्रमाणपर्यन्तस्य च्छयैव स्वरूपलाभनि च, आनन्दघनं तर, दे च अहम् तत्रैव अ यि विश्वं बिम्बितम् ए दृढं विविश्च नस्य शश्वदेव पारमेश्वरः वेशो निरु ायक एव, स्य च न -पूजा-ध्यान-चर्यादिनियन्त्रण क चित्

उपायजालं न शिवं प्रकाशयेद्
घटेन किं भाति सहस्रदीधितिः
विवेचयन्नित्थमुदारदर्शनः
स्वयंप्रकाशं शिवमाविशेत्क्षणात् ६

* हि जहि फुरण फुरइ सो अलउ
परमेसरु भासइ इ अमलउ
अत्ता नत सो श्चिव परमत्थि
अ जानअ परमत्थि ण

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे अनुपाय-प्रकाशनं नाम द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

इदं कार्यमिदं कार्यमिति नियमो नियन्त्रणा ।

फुर स्फुरति : परमेश्वरो सते मयि : । आत्मा एव परमार्थेन इति ज्ञात्वा परमस्ति न ॥

पं० २ क० पु० असंदष्टमिति पाठः ।

अथ तृतीयमाह्निकम्

अथ शाम्भवोपायः

देतत् ाशरू शिव र म् उ म्, अखण्डम डले द प्रवेष्टुं न शक्नोति, तदा श्यश क्तिमेव अधिकां पश्यन् निर्वि ल्प-मेव भैरव ावेशम् अनुभवति , अयं च अस्य उपदेशः, र्वमिदं भावजा बोधगगने बिम्बमात्रं तिा क्षणोपे त्वात्, इदं हि तिबि स्य लक्षणं यत् भेदेन भासि म् अशक्तम् अन्य यार्ा श्रत्वेनैव भाति तत् ति-बि[2] म्, मुखरूपमिव दर्पणे, रस इ दन्तो-

---

१ धिकामि कल नामा , हि वस्तुतो वस्तुनः ावोऽति-रिच्यत इति भा : ।

यथोक्तम् ।

' मुखं प्रतिबिम्बति प्रतिबिम्बयतु तदपि दर्पणः ।
दर्पणः नर्यस्मिन् प्रतिबिम् सोऽपि ज्ञातव्यः ॥'

इति महार्थ अर्याम् ।

' ाति नयनदर्पण ारिषु ।
तथाहि निर्मले रूपे रूपमेवावभासते ॥
अरागिणी प्रतिबिम्बितसुन्दरम् ।
दर्पणं कुचकुम्भाभ्यां स्पृशन्नपि तृप्यति ॥'

दके, ध इव णे, मिथुन पर्श इव आन-
देन्द्रिये, शूल ादि र्शों व न्तःस्पर्श-
नेन्द्रिये, तिश्रुत्केव योग्नि न हि र ो
मुख्यः त्कार्य य धिश न दृष्टेः नापि
ग धस्पर्शौ मुख्यौ गुणिनः अभ वे यो-
रयोगात् क र्यपर पर न र भात् च न च
तौ न ः देहोच्छूलनवि र्गादिदर्शनात्
श दोऽपि न मुख्यः कोऽपि वक्ति इति आग-
च्छन् । इ प्रतिश्रुत्क य ः श्रवणात् एवं
थ एतत् तिबिम्बितं भाति व विश्वं
परमेश्वर शे ननु अत्र बि[३] बं किं स्य त्?,
माभूत् किंचित् ननु किम् अकारण तत्?
न्त हिं हेतुप्रश्नः तत् किं बि चोयु-
त्तया, हेतुश्च परमेश्वरशक्तिरेव स्वा पर-
ीय भविष्यति, विश्व तिबि बध रि
विश्व र त्वं भगव ः विन्मयं हि विश्वं

बिम्ब क्षणं यथा
' ामि ' । मानं य ।'

पं० २ ० पु० स्थूलशून्यादिस्पर्शो वा इति पाठः ।
पं० १० ० पु० बिम्बप्रतिबिम्बेति पाठः ।
पं० ० ० परमेश्वरस्वरूपं नाना पष्टमिति पाठः

चैतन्यस्य व्यक्तिस्थनम् इति, तदेव हि विश्वम् अत्र तीपम् इति तिबि बधारित्वम् अस्य, ावत् विश्व र र परमेश्वरस्य रूपं न अना भवति, चित्स्वभावस्य रूपानामर्श न नुपपत्तेः रूपानामर्शने हि वस्तुतो जडतैव स्यात्, आमर्शश्च अयं न सांकेतिकः, अपि तु चिर भावतामात्रनान्तरीयकः परन दगर्भ उक्तः, च यावान् विश्वव्यवस्थापकः परमेश्वरस्य शक्तिकलापः म् आमृशति मुख्य स्तावत् तिस्रः परमेश्वरस्य श यः अनुत्तरः-इच्छा-उन्मेष इति, तदेव पर र्श यम् अ-इ-उ इति, एतस्मादेव त्रि यात् र्वः शक्तिपञ्चः चर्च्यते, अनुत्तर एव हि विश्र ति-रानन्दः, इच्छायामेव विश्र तिः ईशानम्

' गो गत् सर्वम्' इत्युक्त्या ीनां वि ाप र म्।

५ इच्छाशक्ते क्षणं यथा

' ' ष्ट्रेर्ा श्चिदात्मत्वाद्यत्तत्प्र म नम्।

इच्छाशक्तिः·························॥

पं ६ ० ० वस्तुनो जडता इति पाठः।

उन्मेष[६] एव हि विश्रान्तिरूर्मिः यः क्रिया-
शक्तेः प्रारम्भः, दे परामर्श यम् आ-ई-
ऊ इति अत्र च प्राच्यं परामर्शत्रयं प्रकाश-
भागसारत्वात् सूर्यात्मकं, चरमं परामर्श यं
विश्रान्ति भावाह्लादप्र धान्यात् सो त्मकम्,
इयति यावत्कर्मांशस्य अनुप्रवेशो नां[७] यदा
तु इच्छायाम् ईशने च कर्म अनु विशति
यत् त् इष्यमाणम् ईश्यमाणम् इति च[८]
उच्यते, तदा अस्य द्वौ भेदौ काश त्रेण
र ुतिः[९], विश्रान्त्या लश्रुतिः, रलयोः काश-
स्त भस्वभावत्वात्, इ य णं च न बाह्यवत्
स्फुटम्, स्फुटरूपत्वे तदेव निर्माणं स्य त्,
न इच्छा । ईशनं वा, अतः अस्फुटत्वात् एव
श्रुतिमात्रं[१०] रल ोः, न व्यञ्जनवत् स्थितिः

यदुक्तम्

' त्म य: प्रागभूदेकवीर :।
ज्ञातव्यविश्वो षात्मा नशक्तिः प्रकीर्त्यते ॥'

ज्ञानशक्तिप्राधान्यात् इत्यर्थः ।

यदुक्तम्

' च्छाशक्तिर्द्विरूपोक्ता क्षुभिताक्षुभि या ।
इष्यमाणं हि । वस्तु द्वैरूप्येणावभा येत् ॥'

भः स्थैर्यमित्यर्थः ।

द्वर्णः ।

तदेतद्वर्णचतुष्टयं उभयं[11] याधारि तु पुं-
सकम् -ऋ-लृ-लॄ इ अनुत्तर द्योः
इच्छादिषु यदा सरः तदा वर्णद्वयम् ए-ओ
इति तत्रापि पुनरनुत्तरानन्दसंघट्टात् वर्णद्व-
यम् ऐ-औ इति सा इयं क्रियाशक्तिः, तदे
च वर्णचतुष्टयम् ए-ऐ ओ-औ इति तः पुनः
क्रियाशक्त्यन्ते सर्वं कार्यभूतं यावत् अनुत्तरे
प्रवेक्ष्यति[12], तावदेव पूर्वं वेदनसार -

---

११ बीजयोनिरूपत्वादुभयत्वम्। अत एव नरसिंहवज्जात्यन्तरमिति महाभाष्यकारः

मालिनीवार्तिके

'अनुत्तरात्समारभ्य ज्ञानशक्त्यन्तमी म्।
इच्छैव क्रिया क्किमी नेन समास्थिता॥
प्रकाशस्थितिलेशांशं गृह्णती गण्यतां गता।
इच्छादि तत्पूर्वानुत्तरानन्दसंगतेः॥
तदादिश्लेषयोगेन संध्य रचतुष्ट म्।
: स्वरूपसंवित्तिलाभाद्बिन्द्वादि रि :।
: मग्नसंदर्भभरिताकाररूपिणि।
विसर्गः त्कोऽसौ वि प इति : :॥
विसर्गस्यैव विश्लेष इति सप्तदशी ।
क्वचिदष्टादशी सैव पुनः प्रक्षोभयोगतः॥
अनुत्तरस्याकारस्य परभैरवरूपिणः।
अकुलस्य परा येयं कौलिकी शक्तिरुत्तमा॥
एवायं विसर्गस्तु तस्माज्जातमिदं जगत्।
प्रक्षोभयोग्यत्वं प्रक्षोभकलनोदयः॥

शमात्रत्वेन बिन्दुतया आस्ते　मिति -
स्तत्रैव अनुत्तरस्य विसर्गो जायते　अः इति
एवं षोडशकं परामर्शानां बीजस्वरूपम् उच्यते
तदुत्थं व्यञ्जनात्मकं ोनिरूपम्　तत्र[१३] अनुत्त-

प्रक्षोभपूर्णताभावात्तदकुलक्रमोनता ।
इति षड्कस्वरूपात्मविमर्शान्दोलनोदितम् ॥
अनुत्तरस्वभावत्वादाद्यस्यैव विजृम्भितम् ।
एव भगवानन्तर्नित्यं प्रस्फुरदात्मकः ॥
अन्तः सर्वभावौघपूर्णमध्यमशक्ति :।
स्वेच्छाक्षोभ भावोद्यज्जगदानन्दसुन्दरः ॥
नित्यं स्फुरति संपूर्णविसर्गरससुन्दरः ।
शिवशक्त्योः संघट्टः ेह इत्यभिधीयते ॥
त्रै पूर्णवैसर्गपदे लब्धुं प्रवेशनम् ।
लेहनामन नेत्यादि संप्रदायमुपासते ॥
थाहि ध्य ां नाडीमधिष्ठायाखि ं वपुः ।
णयत्परमं तेजः प्रक्षुब्ध तमान्यतः ॥
विसृष्टि ं गच्छेद्यात्यानन्दचमत्क्रियाम् ।
अपूर्णा केवलं　पूर्णा भगवन्मयी ॥
तेन वैसर्गिकी शक्तिरेकैवेयं विजृम्भते ।
विसर्ग एव प्रक्षुब्धः प्रयत्नद्विगुणत्वतः ॥
हकारो　विश्वेषां　ञ्जनानां प्रसूतिकृत् ।
एव　पुनर्बिन्दुयोगात्　े भूमिकाम् ।
अनुत्तरामाश्रयते सोहं-भाव इहेष्यते ॥'

इति ।

१३ तथाहि

पं० ४ ० पु० तदुक्तमिति पाठः ।

रात् कवर्गः, अद्धायाः इच्छ याः र्गः, -मिकाया इच्छाया द्वौ टवर्गस्तवर्गश्च, उन्मेषात् पवर्गः शक्तिपञ्च योगात् अकर म् इच्छाया एव विधाया य-र-ल ः, उन्मेषात् वकारः, इच्छाया एव त्रि धायाः श- - ः, विसर्गात् हकारः, योनि योगजः क्ष ारः इत्येवम् एष भगवान् अनु र एव लेश्वर-रूपः तस्य च एकैव कौलिकी विसर्गशक्तिः,

आनन्दरूपात् भृति इय हिः ष्टि-पर्यन्तेन प्रस्पन्दतः र्गादि रामर्शा एव हि-स्तत्त्वरूपतां प्राप्ताः[१४] च ए विसर्गस्त्रिध,

'अकुलात्पदशक्त्यात्मा ो र्ग ि ः।
अनारूपितरूपाया इच्छाया ः परम् ॥
वह्निक्ष्माजुषस्तस्य - द्वयं ततः।
पादिरुन्मेषतो इति स्पर्शाः प्रकीर्तिताः ॥
इच्छाशक्तिर्द्विधा या क्षुभिताक्षुभितत्वतः।
सा विजातीयशक्त्यंशः प्रोन्मुखे ाति यत्र ताम् ॥
सैव शीघ्रतरोपात्तज्ञेया कालुष्यरूषिता।
विजातीयोन्मुखत्वेन र लत्वं गच्छति ॥
तद्वदुन्मेषशक्तिर्द्विरूपा वैजात्यशक्तिगा।
.........सृष्टिसारप्रवर्तकम् ॥'

इति मालिनीवार्तिके एव।

१ अकारादि-विसर्गान्तं शिवतत्त्वम्, दि-ङान्तं धरादि- भोन्तं

पं० १० क० पु० प्रसृताः, ककारादि इति, कवर्गादि इति च पाठः।

आर्णव[15]ः चित्तविश्रान्तिरू ः, शाक्तः चित्तसंबोधलक्षणः, शां ः चित्तप्रलयरूपः इति एवं विसर्ग एव श्वजनने भगव ः शक्तिः इत्येवम् इय ो दा निर्विभागतया एव परामर्शः तद एक ए भगवान्, बीजयोनितया भागशः परा र्शे शक्ति ान् क्तिश्च थक् अष्टकपरामर्शे चक्रेश्वरसा[16]हित्येन नववर्गः, एकैकपरामर्श धा ये पञ्चाशदात्मकता पि भवन्द्वा[1]गभेदपरामर्शने एकाशीतिरूपत्वम् तु षट् ए पर र्शाः, -

भूत कम्, चादि- ान न्धादि-शब्दान तन्मा पञ्चकम्, टादि-णान्तं पादादि-वागन्तकर्मेन्द्रियपञ्चकम्, ादि-नान ादि-श्रोत्रान्तं बुद्धिकरणपञ्चकम्, पादि- नोऽहंकार-बुद्धि-प्रकृति-पुरुषाख्यं म्, ा-द्यादिशब्दवाच्या यकारादयो रान्ता राग वि ा- - याख्यानि तत्त्वानि धारण यान्तराणि-धारयन्ति पृथग्भूततयाभिमानयन्तीति धारणानि इति ।

१५ यदुक्तम्

'पूर्वं विसृज्य शून्यतानले ।
चित्तवि ान्तिसंज्ञोऽ माणवः प्रकीर्तितः ॥'

रसाहित्येन ः ।

त्रारूपाः ।

पं० ४ ० ० इयति ति पाठान्तरं ।

रणप्रतिसंचरणयोगेन द्वादशै[18] भवन्तः परमे -
रस्य विश्वशक्तिपूर्णत्वं पुष्णन्ति · एव एताः
परामर्शरूपत्वात् शक्तयो भगवत्यः श्री [19]ा-
लिका इति निरुक्ताः एते च श क्तिरूपा ए
शुद्धाः परामर्शाः शुद्धविद्यायां परापररूपत्वेन
मायोन्मेषमात्रसंकोचात् विद्याविद्येश्वररूप
भजन्ते मायायां पुनः स्फुटीभूः भेदविभ
मायीयवर्णतां भजन्ते, ये पश्यन्तीमध्यमावै-
खरीषु व्यावहारिकत्वम् आसा बहीरूपतत्त्व -
स्वभावतापत्तिपयन्ताः ` च ायीया अपि
शरीर[20]कल्पत्वेन यदा दृश्यन्ते, यदा च तेषाम्

१८ यदा अनुत्तर आनन्देच्छादिरूपेण प्रसृतस्तदा षट्, पुनर्यदासौ इच्छादिषु प्रतिसंचरंस्तदा एकारादयः षट्, : षण्ढस्वरवर्जं द्वादश इति ।

१९ कलयन्ति क्रमन्ते इति कालिकाः । यदुक्तम्
'परामर्शात्मकत्वेन विसर्गा` पयोग : ।
इयत्ताकलनाज्ज्ञानात् ताः प्रोक्ताः कालि ाः क्वचित् ॥'
इति ।

२० मायीया वर्णा जीवरहितं शरीरमिव, तेषां परामर्शो जीव इवास्ति अन्यथा `ऽकिंचित्करा इति भावः ।

पं० ६ क० पु० विद्येश्वरतारूपा मन्त्ररूपतामिति पाठः । ख० पु० विद्या-विद्येश्वरबीजरूपा मन्त्ररूपतामिति पाठान्तरं च ।

पं० ९ ० ० व्यवहारकारित्वमिति पाठः ।

उक्तनयैरेतैः जीवि स्थानीयैः शुद्धैः परा शैः
त्युज्जीवनं क्रियते तदा ते सवीर्या भवन्ति,
च तादृशा भोगमोक्षप्रदाः, इत्ये -
परामर्शविश्रान्तिमात्ररूपं तिबिम्बितसमस्त-
र भूतभुवनभेदम् आत्मानं पश्यतो निर्वि-
ल्पतया शांभवेन समावेशेन जीवन्मुक्तत
अत्रापि पूर्ववत् न दियन्त्रणा चिदिति

अन्तर्विभाति सकलं जगदात्मनीह
यद्वद्विचित्ररचना मुकुरान्तराले
बोधः परं निजविमर्श र ानुवृत्त्या
विश्वं परामृशति नो रस्तथा

संवेअण निम्मल दप्पणसि
सअलं फुरत्त निअसारं
आमरिसण रस सरहस
विमट्टरूअं इं भाइ ।

---

*
'संवेदननिर्मलदर्पणेऽस्मिन् स्फुरन्निजसारम् ।
आमर्शनरससरहस्यविमृष्टरूपं भाति ॥

पं० १० ० पु० निजविमर्शनसारमूर्त्या इति पाठः, ग० ० विमर्शन-सारयुक्त्या ति, सारयोगादिति च पाठान्तरम् ।

*इअ सुणअ विमलमेणं
निअ अप्पा ' त्थवत्थमअम्
जो जोअय ो परभैरइ
बोव्व परा व्वइं लहइ

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे शांभवोपाय-
प्रकाशनं नाम तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ।

---

* इति श्रुत्वा विमलमेनं निजात्मानं स्तवस्तु म् ।
यो योजयति परभैरवो भूत्वा परनिर्वृतिं भते ॥'

पं० ५ ० ग० पु० परोपायप्रकाशनमिति पाठः ।

चतुर्थमाह्निकम्

अथ शाक्तोपायः

द ल्पं मे रुते न-
रो रूप शाय, तद भवना मस्य.
द द्धुरू दे पूव अस्ति उप-
ोगः थाहि वि ल्प लतु ए ज वो
द्धम् आर नम् अभि य ते, अभिमानः
रप्रतिबन्धहेतुः, अतः तिद्वन्द्विरूपो वि-
ल उदि : संसारहेतुं विकल्पं दलयति
ति अभ्युद हेतुः स च एवं-रूपः -
स्तेभ्यः रिच्छि भावेभ्यः शिव तेभ्यः
त्त्वेभ्यो तु उत्तीर्णम् अ रिच्छि संवि मा-
त्ररूपं दे च र र्थः, तु तु यवस्था-
ानं, तु विश्व ओजः, तेन णिति
विश्वम्, दे अहम्, अ ो श्वोत्तीर्णो
विश्वात्म अहम् इति च अयं

णान्तरोत्पादनं संस्कारः, । । य । तम्येन भवति ।

पं० ६ ख० पु० संसारप्र न्धेति 'प्रबन्धः संततिः' इति पर्यायोपेतः पाठः ।

मायान्धानां न उत्पद्यते दीन म् अभावात् वैष्णवाद्या हि व त्र ए आगमे रागतत्त्वेन निर्या इति ऊर्ध्वदर्शनेऽपि तदुन्मुखतां भजन्ते, : दाग सद्गुरूपदेशद्वेषिण एव यथो रमेश्वरे

'वैष्णवाद्याः समस्तास्ते विद्यारागेण र ाः
न विन्दन्ति परं त्त्वं सर्वज्ञज्ञानवर्जिताः '

इति तस्मात् शांभवदृढशा पे ाविद्धा एव सदागमादिक्रमेण विकल्पं स्कृत्य परं रूपं प्रविशन्ति ननु इत्थं परं विकल्प्यरूपं स्यात्?, मैवम् विकल्प द्वैताधिवास-

यदुक्तम्

'शक्तिः स्वरूपं संदर्श्य यस्मात् कृन्तते जगत् ।
एतद्धर्मानुसारेण शक्तिः शक्तिस्तु लौकिकी ॥'

इति तन्त्रकोशे । लौकिकी क्तिरायुधविशेषः अप्येतद्धर्मित्वात् ।

३ विकल्पसंस्कारो यथा

'विकल्पः संस्कृतः सूते विकल्पं स्वात संस्कृ म् ।
स्वतुल्यं सोऽपि सोऽप्यन्यं सोऽप्यन्यं शात्मकम् ॥
अस्फुटः स्फुटताभावी प्रस्फुटः स्फुटतात्म : ।'

इत्यादि ।

पं० ४ क० पु० अप्युन्मुखतामिति पाठः ।

पं० ७ ० ० सर्वज्ञं सर्वशक्तिकम् इति पा : ।

भङ्गमात्रे चरितार्थत्वात्, परं तत्त्वं सर्वत्र सर्वरूपतया स्वप्रकाशमेव इति तत्र विकल्पः कस्यैचित् उपक्रियायै खण्डनायै ।

तिद्दढशक्तिपाता ढ्स्य स्वयमेव सांसिद्धिक-

सत्तर्क उदे , योऽसौ देवीभिः दीक्षित इति उच्यते अन्यस्य आगमक्रमेण इत्यादि सविस्तरं शक्तिपात काशने वक्ष्यामः किं तु गुरोरागमनिरूपणे व्यापारः, आगमस्य च निःशङ्कसजातीयतत्प्रबन्धप्रसवनिबन्धनसमु-चिता ल्पोदये व्यापारः, थाविधविकल्प -बन्ध एव सत्तर्क इति उक्तः, एव भावना भण्यते अस्फुटत्वात् भूतमपि अर्थम् अभूतमिव स्फुटत्वापादनेन भाव्यते इति न च अत्र र्कात् शुद्धविद्याप्रकाश-रूपात् ऋते अन्यत् योगाङ्गं साक्षात् उपायः, ःप्रभृतेः नियमवर्गस्य, अहिंसादेश्च यमप्र-

---

योगाङ्गानि

‘ ध्यानं प्रत्याहारोऽ धारणा ।

तर्कश्चैव ाधि षडङ्गो ो उच्यते ॥’

इति दागमप्रसिद्धानि ।

५ ‘अहिं स्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ।’

इति यमाः ।

कारस्य, पूरकादेः गस्य वेद्यमात्र-
निष्ठत्वेन इ ंवे दि यापारः त्याहा-
रोऽपि करणभूमिमेव तिशयां कुर्यात्,
ध्यानधारण ध ोऽपि यथोत्तरम् अभ्य -
क्रमेण निर्वर्त्यमा । ध्ये स्तुत दा यं ध्यातुः
वितरेयुः अभ्यासश्च परे त्त्वे शि त्मनि
स्वस्वभावे ंभ त्ये ंविद्रूढस्य प्राणबु-
द्धिदेहनिष्ठीकरणरूपो हि अभ्यासः भारोद्वह-
नशास्त्रार्थबोधनृत्ताभ्या त् ंविद्रूपे तु न
किंचित् आदा व्यं न रणीयम् इति
कथम् अभ्यासः ि र्केणापि इति चेत्,
उक्तमत्र द्वैताधिव निर र ए अयं
न तु अन्यत् ंचिदिति लौकिकेऽपि वा
अभ्यासे चिदात्मत्वेन वंरूपस्य तस्य स्य
देहादेः अभिमतरूप प्रकटीकरणं दि ररू-
पन्यग्भावनं च इति ए एव अभ स र्थः
परतत्त्वे तु न किंचित् अपास्यम् इति उक्तम्
द्वैताधिवासोऽपि नाम न श्चन क् वस्तु-
भूतः अपि स्वरूपाख्यातिमा ं तत् अतो

- संविद्रूतं हि प्राणादिनिष्ठं क्रियते स्येतद्रूपोऽभ्‍ :।

द्वै ।पासनं विकल्पे क्रिय इत्युक्तेः अ परमाथः स्वरूपं शमानम् अख्यातिरूपत्वं यं तद्भ्यात् ही मेण प्रो य वि सोन्मुखम्, अ ि सत्, अ वि - सि म् इत्यनेन क्रमेण प्रकाशते, था - शनमा पर श्वरस्य रूपमेव, स्मात् ोगाङ्गानि ाक्षात् उपायः गृह्णीयुरपि, ए क्षात् उपायः, एव च शुद्धविद्या, च बहुकारतय संस्कृ ो भवा, था यागो हो ो जपो ो इा, भावानां सर्वेषां परमेश्वर ए स्थिा ः, नान त् तिरिक्तम् असि इति वि ल्परूढिसिद्ध परमेश्वर एव सर्वभावाप यागः, च द्यत्वात्

यदाहुः

'" त्वेतदत्र देवेशि नियमेन विधीयते ।
तत्त्वे : स्थिरीकार्यम्··· ··· ········· ॥'

इत्याद्युक्तयुक्त्या तर्कानुग्राहकत्वम् । था

'तत्तत्तर्कसाधन यमादेरप्युपाय ।'

इति ।

पं० ११ क० पु० सर्वभावानामिति पाठः ।

` संविदनुप्रवेशं स्वय`व भज`ते तेषां सुशकं
रमेश्वरे अर्पणम् इत्यभिप्रायेण र्नां -
मतर्पणगन्धादीनां हिरुपयोग उक्तः वैं
भावाः परमेश्वरतेजो या इ रूढविकल्प-
प्राप्त्यै परमेशसंविदनलतेजसि स्तभ वग्रा-
सरसिकताभिमते तत्तेजो त्रावशेषत्वसहस-
मस्तभावविलापनं होमः थ उभय त्मक-
परामर्शोदयार्थं ह्याभ्य`तरादिप्रमेयरूपभि-
भ वानपेक्ष्यै एवं-विधं तत् परं तत्त्वं -
भावभूतम् इ अन्तः परामर्शनं जपः[१०]

८ यदुक्तम्

'यत्किंचिन्मनसाह्लादि यत्र क्वापीन्द्रियस्थितौ ।
योजिते सद्धाम्नि पूजोपकरणं हि तत् ॥

इति ।

९ यदुक्तम्

'सप्तेन्द्रियशिखा ालजटिले जातवेदसि ।
बोधाख्ये भाववर्ग भस्मीभावोऽग्नितर्पणम् ॥'

इति । अन्यत्रापि

' त्रेन्धनं द्वैतवनं मृत्युरे महाप : ।
अलौकिकेन यज्ञे तेन नित्यं यजामहे ॥'

इति ।

१० यदुक्तम्

'अकृत्रिमैतद्धृदयारूढो यत्किंचिदाचरेत् ।
प्राण्यादौ विमृशेद्वापि सर्वोऽस्य जपो : ॥'

इति ।

सर्वत्र वेद निरुप रमेश्वराभि भा मेश्वर त भि नेन देहस्यापि घट देर लोकनं तम् यथोक्तं श्रीनन्दिशिखाय म्

'............... वैसाम्यं परं व्रतम् '

इति इत्थं विचित्रैः शुद्धविद्यांशरूपैः वि ल्पैः यत् अनपेक्षितविकल्पं ाभाविकं परमार्थ-र् काश े तस्यैव सनातन थाविध का-श ा त रूढये तत्स्वरूपानुसंधान त्मा विक-ल्पविशे ो योगः तत्र रमेश्वरः पूर्णसंवि-र भावः, पूर्णतेव अस्य शक्तिः, कुलं सामर्थ्यं ऊर्मिः[११] दयं[१२] ारं स्प द: विभूतिः त्रीशिका[१३] ली कर्षणी च डी व णी भोगो दृक् नित्या

११ यदुक्तम्

'किंचि मेता द न्यस्फुरणं हि यत् ।
ऊर्मिरे ा वि ोधाब्धेर्न संविदनया विना ॥'

ति ।

यदुक्तम्

'परामर्श भा त्वादेतस्या यः ध्वनिः ।
सदोदितः एवो ो दयं परमं महत् ॥'

इति ।

१३ तिसृणां शक्तीनामिच्छा- ान-क्रियाणामीशिका ई रीति त्रीशिका, वर्णनसाम्या त्रिंशिके पि गुर : पठन्ति ।

पं० १ ० पु० निरपायेति पाठः ।

इत्यादिभिः भाषाभिः तत्तदन्वर्थप्रवृत्ताभिः अभिधीयते, न तेन रूपेण ध्यायिनां हृदि आस्ताम् इति शक्ति - दर्शनेन पूर्णतासंवित् प्रकाशते अस्य : बहुना, त् विश्वं अस्य[१] श :, : थम् उपदे श : इति ति तावत् विश्वं माप्यते, यया इदं शिवादिधरण्यन्तम् अविकल्प्यसंविन् - रूपतया बिभर्ति च पश्यति च भासयति च परमेश्वरः श्रीपराशक्तिः दर्पणहस्त्यादिवत् भेदाभेदाभ्यां श्रीपरापराशा : परस्परविविक्तात्मना भेदेनैव अस्य श्रीमदपराशक्तिः एतत् त्रिविधं धारणम् त्मन्येव क्रोडीकारेण अनुसन्धानात्मना , भगवती श्रीपरैव श्रीमन्मातृसद्भावकालकर्षिण्यादिशब्दान्तरनिरुक्ता एताः चतस्रः : स्वातन्त्र्यात् प्रत्येकं त्रिधैव न्ते सृष्टौ

१ –पूर्णसंवित्स्वभावस्य ।

पं०१२ ० पु० विविक्ततामेदेनेति पाठः ।

स्थितौ संहारे च इति द्वादश भवन्ति
ाहि १ ंवित् पूर्वम् अन्तरेव भ वं कल-
यति, २ तो बहिरपि स्फुटतया लयति,
३ तत्रैव रक्ति यतां गृहीत्व त : मेव
भावम् अ रुपसंजिहीर्षय कलयति, ४ ततश्च
तदुपसंहारवि भूतां शङ्कां[१५] निर्मिणोति च
[१६]ग्रसते च, ५ स्तशङ्कांशं भावभागम् आत्मनि
उपसंहारेण लयति, ६ तत उपसंहर्तृत्वं
ममेदं रूपमित्यपि स्वभावमेव कलयति,
७ उपसंहर्तृ[१७]स्वभ वकलने कस्यचिद्भावस्य
वासनात्मन अवस्थितिं कस्यचित् तु संवि-

---

१५ ा हि शा ानन्त्यात् ार्या ार्यविभागस्य विपर्ययदर्शनात्
किंकर्त ामू ारू ा।

१६ दुक्तम्

'विलापनास्मि ां ां भावसं तिमात्मनि।
ामृशल्ये येनै ा या मिति स्फुरेत् ॥'

इति।

१ दुक्तम्

' पितेऽपि भावौघे कंचिद्भा ं तथैव ।
श्य ये एवास्ते शङ्का ंस्का रू : ॥'

इति।

पं० ७ ख० पु० भावभरमिति पाठान्तरं च।
पं० ० पु० सनातमना इति पाठान्तरं च।

न्मात्रावशे ां लयति, ८ ः रू ल-
ना तरीयकत्वेनैव कर चक्रं लयति,
९ ः करणेश्वर पि लयति, १ ततः
कलिप यींयं ातृरूप पि य ति,
१ ङ्कोचत्यागो मु वि । हणरसि मपि
रं कल ति, १२ तो विकसि मपि रूपं
लयति इ ए । द्व दश गवत्यः संविदः
तृन् एकं वापि उद्दिश्य युगपत् क्रमेण
द्विशः त्रिश इ ादिस्थित्य पि उदयभ गिन्यः
चक्रवदावर्तमाना हिर पि लार श्य दि-
अन्त शो टपटादिक्रमेणापि भास-
ाः चक्रेश्वरस्य त पु णत्यः श्री ा-
लीश दवा ाः [१८] लनं च गतिः क्षे ो ज्ञानं
गणनं भोगीकरणं श द्नं त्मलयी रणं च
यदाहुः श्रीभूतिराजगुरवः

'क्षेपाज्ज्ञान काली न याथ.... '

इति एष च र्थः द्विरचिते विव-

---

१८ यदुक्तम्

'इत्थं भोग्येऽपि भुक्ते सति त्कर ान्यपि ।
संहरन्ती द्वादशैवा ाः नि ॥'

इति ।

रणे करणस्तोत्रादौ वि ीक्ष्यः अति-
रहस्यम् एक ख्याप्यं, न च वथा गोप्यम्
इति हि अस्मद्गुरवः तदेवम् यदुक्तं गहो-
ादि तत् एवं-विधे हेश्वर[19] ए मन्तव्यम्
सर्वे हि हेयमेव उपादेयभूमिरूपं विष्णुतः
प्रभृति शिवान्तं परमशिव पश्यन्ति,
मिथ्यादर्शनम् अ श्यत्याज्यम् अनुत्तरयोगि-
भिरिति, दर्थमेव विद्याधिपं[20] : अनुभवस्तोत्रे
महान् संर भः, एवं-विधे यागादौ योगान्ते
च श्वके प्रत्ये हुप्र रं निरू : थ
था भवति थैव आचरेत्, तुं[21] भक्ष ाभ-
क्ष्यशुद्ध्यशुद्ध्यादि विवेचनया वस्तुधर्मोज्झि
कल्पनामात्र ारया स्वार दनी इति
उक्तं ीपूर्वादौ, हि शुद्धिः स्तुनो रूपं
नीलत्ववत्, अन्यत्र तस्यैव अशुद्धिचोदनात्,
द स्येव दीक्षितत्वे, चोदना : त तत्

१९ ायाग ाधिकारिणि न्यस्मिन्निति :।
२० आचार्यविशेषस्य ।
२१ दिकक्रियामात्रपरत्वे । ादिना कार्याकार्यादि गृह्यते ।

पं० ४ ० पु० एवं विधमिति पाठः ।
पं० ५ ० पु० पाशभूमिरूपमिति पाठान्तरं च ।

अशुद्धम् इति चेत् चोदना[२२]न्तरेऽपि तुल्यं, चोदनान्तरम् अ तु द्बाधि[२] त्वात् इति चेत् , शिवचोदना ए त्वं युक्ति-सिद्धं सर्वज्ञानोत्तराद्यनन्तागमसि द्धं च इति वक्ष्यामः स्मात् वैदिकात् प्रभृति पारमेश्वरसिद्धान्ततन्त्रकुलोच्छुष्मादिशास्त्रोक्तोऽपि गो नियमो विधिः वा निषेधो वा गोऽत्र द-किंचित्कर एव इति सिद्धम् थैव च उक्तं श्रीपूर्वादौ, वित तन्त्रालो तु अन्वेष्यम्

यो निश्चयः पशुजनस्य जडोऽस्मि र्म-
संपाशितोऽ मलिनोऽ परेरितोऽस्मि
इत्येतदन्यदृढनिश्चयलाभ ।
सद्यः पतिर्भवति विश्ववपुश्चिदात्मा

यथा यथा निश्चय ईदृगाप्यते
तथावधेयं परयोगिना सदा
न वस्तुयाथात्म्यविहीनया दृशा
विशङ्कि व्यं शठुदेशनागणैः[२४]

शिवोदिते । क्रियायां प्रवर्तकं वचनं चोदनेति ।
२३ 'वेदबाह्यस्तु यः कश्चिदागमो वञ्चनैव सा ।'
इत्यनेन बाधितत्वम् ।
२ अपरमार्थज्ञोपदेशैर्मूर्खोपदेशैरित्यर्थः ।

जह* जह जस्सु जहिँ
पफुरइ
तह तहिँ
चिव तारि होइ पहाउ १

* मलिणउ हतं प
हतं आ अह अ भावपडलवत्तिरित्त
इअ दढनिच अ णिअ लिअ हिअअह
फुरइ णाम कह जिस्स परतत्त्वउ २

परसिव रणिकिरण-
दढपातविकासिअ हिअअ मलए
सरहस फुरिअ णि
अइ न्दरपरिमलबोह रमए ३

इयमत्र

यदा एव प्रस्फुर ध्यवस :।
तदा एव तादृशो भवति । :॥* ॥

* मलिनः :
व्यतिरिक्तः ।
इति निश्चयनिजलिप्तहृदये
स्फुरति वम् ॥ ॥

परशिवतरणिकिरण-
दृढपातविकासितहृदयकमले ।
सरहस्यस्फुरितनि -
अतिसुन्दरपरिमलबोधक्रमे ॥ ॥

हतं ँवणाहु निहिल अ-
तत्त निब्भरओत्ति विरुरी
फुरइ विमरिसभमरि
पपलाअ णिअ लच्छि विभइरी ४

(। ।) ंशि नागे निखि न-
र निर्भर इति विरा ं वँन्‌ ।
स्फुरति वि ँ म :
नि क्ष्यं ि र्ति ॥ ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे शाक्तोपाय-
प्रकाशनं नाम चतुर्थमाह्निकम्‌ ॥ ॥

अथ पञ्चममाह्निकम्

अथाणवोपायः

दा वि ल्पः यमे संस्क रम्
आर नि उपय र निरपेक्षतयैव कर्तुं भ-
वति, तदा असौ प श यापार तु प्रच्युतः
शुद्धविद्यानुग्रहेण परमेशश क्तिरूपताम् आप
उपाय य अवलम्ब्य ानः शाक्तं ज्ञानम्
अ विर्भा यति देत[1] निर्णीतम् अन तर
ए अ ह्निके यद तु उपायान्तरम् असौ
र थ विकल्पोऽपेक्षते, दा बुद्धिप्र ण-
देह टादिकान् परिमितरूपान् उपायत्वेन
गृह्णन् अणुत्वं अ णवं ज्ञानम् आविर्भा-
यति, द्धिः ध्य न त्मि ा, णः थूलः
सूक्ष श्च, अ उच्च रण त्म, उच्चारणं च
ना श्च द्य यः, सूक्ष्मस्तु वर्णश-
द ाचो क्ष्यते, देहः निवेशविशे त्म

---

१ ाक्तोपायज्ञानम् ।

पं० ३ क० ० व्यापारत्वात् इति पाठः ।

करण द्वाच्यः, टाद्यो ाः कुम्भ-
स्थण्डिललिङ्गपूजाद्युपाय य कीर्तयिष्य -
णाः ध्य त् इह उचि म् उपदे-
क्ष्यामः, यत् एतत् शं त्व न्त-
भूतं रं त्वम् उक्तं, देव निज दय ोधे
ध्य त्व , ात् म ण मेयरूपस्य य-
सो त्रितयस्य ध्यायेत् वत् अ ग्नौ
भैर ग्निः ध्यान मिद्ध रः संपद्यते,
नशक्ति ज्व ाद्व द रिवृतस्य
चक्रात्मनः च रादी म् अन्य मसुषिर ारेण
निः ह्ये ाह्यात्मनि वि न्तं चि -
येत्, तेन च वि तेन तद्ध ोम-
रू तय मेण पूरि , : अ रूप-
या स्थि अ भ स्तिं, ोऽ हार द्वि-
रूप या ल पि , तः अ त्तरात ताम्
आप दि ध्य येत् एवं क्रं समस्त -
त्वभेद रिपूण संप ते ो न शे -

यदुक्तम्

' ानारणिसंक्षोभात्महाभैर ।
याख्ये महाकुण्डे जाज्वलन् ीत जेत् ॥'

इति ।

नपि भावान् तेन चक्रेण इर [३] कृतान् ध्यायेत् एवम् अस्य अनवरतं ध्यायिनः सं - परमार्थान् स्थितिसंह र धान् - दिस्वातन्त्र्यपरमार्थत्वं च संविदो निश्चिन्व : सद्य एव भैरवीभावः अभ्या त् तु वें- प्सितसिद्ध्यादयोऽपि

स्वप्रका समस्तात्मतत्त्वं म त्रादिकं त्रयम्
अन्तःकृत्य स्थितं ध्यायेद्धृदयानन्दधामनि

तद्द्वादशमहाशक्तिरश्मिचक्रेश्वरं वि म् ।
[५]व्योमभिर्निःसरद्बाह्ये ध्यायेत्सृष्ट्यादिभावकम्

दृग्ग्रस्तसर्वबा ान्तर्भावमण्डलमात्मनि
विश्रा यन्भावयेद्योगी स्यादेवं स्वात्मनः था

इति सं श्लो ः इति ध्यानम्

३ त्तरात्मरूपाणि र्थः । यदि चि ाव वा ना शिष्यते र्हि सापि नश्यतीति तात्पर्यम् ।

प्रमाता हि प्रथममवभा ानतयार्थं सृजति, : चित् मनुरज्यन् ापयति, प ात् ज्ञातोऽयमर्थ इति विमृश ुपसंहरति अनन्तरमलं- ासयुक्त्या पूर्णतापादनेन चिदग्नि ाद्भाव पादय ।

५ ोमभिश्चक्षुरादिसुषिरैः ।

पं० १ क० पु० इत्थं तत्त्वानिति पाठः ।
पं० २ ० ० ध्यानवातप्रबोधिते इति पाठान्तरं च ।

अथ उच्चारः

णम् उच्चिचारयिषुः पू˚ हृद् एव शून्ये वि म्यति, तो बाह्ये णोद ात्, ोऽपि ˙ प्रति अपा चन्द्रापूरणेन ˚- त्मतां ति, ः यनिराकाङ्क्षो भ ति, ः ोद त् ंघ वि ान्तिम् अनुभ- वति, उदानवह्न्युदये म तृमेयादिकं[10] न तद्र् ह्निप्रश य नोदये - वच्छेदव ध्यः[11] स्फुरति एवं शू यात् भृति यानान् ए विश्र ः ता ए निजा न्दो, निरा न्दः, परान दो, दो, दः, चिदान इति षट् आनन्दभू- म उपदिष्टाः,[12] ास म् एकः अनु धा

अशून्यं शून्यमित्युक्तनी ा निरूपिते शून्ये ।

'प्राक् संवित्प्राणे परिण ' इत्यु णात् ।

८ पान एवाप ायन ारित्वा न्द्रः ते पूर नैरा ाङ्क्ष्यम्, तद यां हि प्रमातृगताः प्रमेयां ः क्रोडीभूय ति नि ।

९ र्वार्थानामन्योन्य पाम् ।

१० णापानादीनां लना 'षट्शतानि दिवारात्रौ ण्येकविं- तिः' इत्युक्त्या निरूपितस्वरू ा ।

११ विच्छेदवन म् ।

१२ निजानन्दो ा भूमिगः, निरानन्दः प्रमातृ दाविष्कान ः, - नन्दो बहिर्मुखत्वात् परेण प्रमेयेण तः, न्दो नी सुखादिस ा-

उद्य विहीनः अन विंश्रान्तिपरमार्थ-
रूपो जगदानन्दः[13] त् एतासु उच्च रभूमिषु
प्रत्ये क्ष्यादिशः वंशो वा श्र म्य अन्यत्
देह णादि यतिरि न्तितत्त्वम् अ -
दयति दे सृष्टिसंह रवी गो रणरहस्यम्
अ दधत् वि ल्पं र्यत्, अ च
विश्र नि षु त्येकं श्च अवस्थ भवन्ति प्रवे-

र्थस्वी रागूह त्वेन ब्रह्मरूपः, महानन्दः प्राणादि ोभपरिहारे महत्त्व-
विशि :, चिदानन्दः वंमयत्वेऽपि तदुत्तीर्णत्वाच्चि द्रूपः । तथाहि
ी लोके

'निजानन्दः प्रमात्रंश नि निबन्धनः ।
शून्य । ात्रवि ान्तेर्निरानन्दात्मिका स्थितिः ॥
मेयपदविश्रान्तेः परानन्दोऽप्युदेत्यलम् ।
अनन्तमेयसंघ पूर्णे मेये सर्वतः ॥
चर्व ायोगान्महानन्द इति स्थितिः ।
समस्तमेयौ । । ोविदः ॥
यदा ानि भ्येति निरुपाधिसुनिर्भराम् ।
दा चिदानन्दो यो पश्चूहि : ॥
स्थितिः ापि विभ । जडरूपिणी ।
कोऽपि व्यवच्छेदो नास्ति यद्वि : स्फुरत् ॥
दनाहृतसंवित्तिपरमामृ बृंहि म् ।
तदेव दा न्दधामात्मा गुरुर्जगौ ॥'

इति ।

। जानन्दादिरूपे इति ती र्मधारये यो म् ।

श ार त् त्र [१४]प्राग न-दः पूर्ण ंश प-
शात्, तत उद्भ ः क्षणं निःशरीरतायां
रूढेः, ततः पः ल ान्तौ देह ादा-
त्म शैथिल्यात्, तो निद्र हिर्मुखत्वे[१५]विल-
त् इत्थम् अन त्मनि अ र भ वे लीने
ात्मनः र्वे यर ात् अ त्म नि अना भावो
विलीय े इति, अतो [१६]घूर्णिः महा य त्यु-
द ात् ए ज ग्रदादिभूम ः तुर्य ती-
- ाः एताश्च भू यः ि कोण -द ल्ल-
र्ध्व लिनीच वेशे भ न्ति एवम् -
रवि न्तौ त् रं प-दनं गलिताशे वे ं,

न्दः र ारविशेषः, ा

' ा ा दे तो ायैः परे पथि ।
वि ोः पूर्ण ा प ात् ागानन्दः ायते ॥'

इति । द्भ ः द ाविशे ात् रधामाधिरोहात्मा, निः री -
तायां रू ेः दे ंभा ाभावे दा ात्, म ः द्रा ाः, ा-
वी ेति ।

५ बाह्यवृर र त् ।

दशा व्युदासो घूर्णिः । ा

' ः पदे रूढो वि ात्मत्वेन ंविदम् ।
संविदा घूर्णते घूर्णिर्म ा ाप्तिर्य ः ॥'

ति ।

पं० १० ० ० ार्यविश्रान्ताविति पाठः ।

उ षद्वेद्यं, उ मिषि वेद्यं, तदे
लिङ्गत्र म् इति वक्ष्यामः रे रं चा
लिङ्गं योगिनीहृदयम् तत्र मुख्या स्प द्न-
रूपता ंकोचविकास र तय य लरूपतो-
द्येन विसर्गकल विश्रा तिलाभात् इत्य म्
अ क शः अत्र अनु वेशः

पूर्वं स्वबोधे तदनु प्रमेये
विश्व य मेयं परिपूरयेत
पूर्णेऽत्र विश्रा यति मातृमेय-
विभागमाश्वेव संहरे

व्याख्याथ विश्रा यति ता इमाः स्युः
शून्येन साकं षडुपायभू यः
ाण द्यो व्यानपश्चिमा -
ल्लीनश्च जा र भूति प्रप ः

अभ्यासनि ोऽत्र सृष्टिसंहृद्-
विमर्शध न्यचिरेण रोहेत्

इति आ तरश्लोकाः इति उ रणम्

पं० ५ क० पु० विसर्गविश्रान्तीति 'कला' पदहीनः पाठः ।
पं० १६ क० पु० विसर्गधामेति पाठः ।

अथ सूक्ष्मप्राणात्मा वर्णः

अस्मिन् एव उ रे फुरन् अव्यक्त नुकृ-ति यो ध्वनिः वर्णः[17], तस्य स्रृ हारबीजे मुख्यं रूपं, तदभ्य सात् परसंवि त्तिलाभः, थ हि दौ ते च्के अनच व अ त-रु[18] रिते स्मृते व मविशिष्टः वित्स्प द्-स्पर्शः स यानपेक्षिर ात् रिपूर्णः, समय[19] पे-क्षिणोऽपि श द ः तदर्थभ का नोर ज्या-दि त्, अनु र वित्स्पर्शात् एकीकृ त्क-ण्ठोष्ठो द्वादश तद्वयं दयं च एकी य त् इ ति वर्णरह म् अन्तःस्फुरद्वि र्शानन र -

---

१७ यदु म्

'उक्तो य एष ार योऽसौ र न् स्थि ः ।
अव्य ानु तिप्रायो ध्वनिर्वर्णः ध्यते ॥'

ति । र्व ाविभाग भावर ाद ः, एवंविधो र्णः ोपलभ्यते ाशङ्क्या स्येति ।

१८ ारिते प्राणोपारोहे , स्मृते च्युपारोहे ।

१९ त्त वृद्धादिना लिपत इद स्याभिधेयमिति यः, द्वन्तो ादयः शब्दाः संवि र्थं साक्षात्कुर्वन्ति यथा मनोर ादि न ा-दिशब्दाः ामशो ादिना निवि तरं भा माना निहितमपि दि-भावं सा ात् कुर्वन्ति ।

पं० १ क० पु० सूक्ष्मप्राणात्मवर्णा इति पाठः ।

मुद्भूतं सितपीत द्य न्तरं वर्णम् उद्भा यमानं संविदम् अनुभाव ति इति केचित्

वाच्यविरहेण संवित्[20]-
स्पन्दादिन्द्वर्कगतिनिरोधाभ्याम्[21]
यस्य तु समसंप्रवेशात्
पूर्णा[22] चिद्बीजपि इवर्णविधौ ।

इति अ न्तरश्लोकः इति वर्णविधिः करणं तु मुद्र क शने वक्ष्य मः

विकल्पः कस्यापि स्वयमनुपयन्पूर्णमयतां[23]-
प यात्संस्कारं व्रजति स उपायोऽत्र बहुधा ।
धियि प्राणे देहे तदनु बहिरित्याणवतया
स निर्णीतो नैषां परफलविधौ कापि हि भिदा[24]

---

२० ।च्यविरहेणेति तिरिक्तवाच्याभावात् ।

२१ बहिःप्रसृत्यन्त विश्रान्तिभ्याम् ।

२२ पूर्णा इति अनन्योन्मु ः ाद्वि राकाङ्क्षा ।

२३ स्यापि शक्तिपातवतः, पूर्णमयतामित्य · रोतीति शेषः, उपायात्-शा ात् ।

२४ तथा चो माालिनीविजये

पं० १ ग० पु० तद्भाव्यमानमिति पाठः ।

पं० ५ ख० पु० निजधामसंप्रवेशात् इति पाठः ।

ु गउ रविससि दहन
सउ उस्सउ एहु सवीरु
उहि अच न्तउ परमपउ
पावइ अचिरे वीरु ।

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे आणव-
प्रकाशनं नाम पञ्चममाह्निकम् ॥

' ार रणध्यानवर्णस्थानविकल्पनैः ।
ो भवेत् समावेशः सम्यगाणव उच्यते ॥'

इ ् । ननु चो य ै चित्र्यादुपेयवैचित्र्यमपि स्यादेव ारणवैचित्र्ये कार्य-
ैचित्र्य दिति न परतर लाभ ए सर्वेषां ाध्य इत्याह 'नैषां परफल-
धौ' इति, यदि च एवं थं तर्हि उपायवैचित्र्यम्? शक्तिपातवैचि-
त्र्यात् इति ब्रूः : यथा शक्ति ातवैचि ॰ ात् शांभ शाक्ताणवानां वैचित्र्यं
ा इहापि इत्यर्थः ।

अथ षष्ठमाह्निकम्

अथ बाह्यविधिः

ए स्थानप्र ल्पनंश[1] देन उक्तः, तत्र त्रिधा स्थानं प्राणवायुः[2] शरीरं बाह्यं च, तत्र ाणे ता त् विधिः, सर्वः[3] असौ वक्ष्यम णः अध्व ाणस्थः[4] कल्यते, तस्य मा मकलनैव[5] कालः, स[6] च परमेश्वर एव अन्तर्भाति,

---

१ र रणे ।

२ प्राण इति ामान्यस्पन्दनात्मनि विशि ष्टे पुनर्वाचकरूपरि विध एव, यदुक्तम् ।

'षड्विधादध्वनः प्राच्यं देतत्रितयं पुनः ।
एष एव का ६ ा प्राणे प्रतिष्ठि ः ॥'

इति ।

३ सर्वः– ड्विधः ।

प्राणे–सामान्यस्पन्दा नि ।

५ मेण कलना भावानां परिच्छित्तिः व ालः, मेण कार्यकारणादौ अक्रमेण चि ज्ञा दौ । तथा चोक्तम्

'संवित् पुनः त्मगर्भौ माक्रमौ ।
स्फुटयन्ती प्ररोहेण प्राणवृत्तिः प्रतिष्ठिता ॥'

इति ।

६ न भावाः संविल्लग्ना एवावभासन्ते त् कथं तदनुषक्त भाववर्गस्य ालयोगः ादि ाह ' च' इ ादि, यद्येवं तर्हि परमेश्वरेऽपि लयोगो भवेदित्याशङ्क्याह ' ज्ञा नम्' इ ादि ।

पं० ३ क० पु० कथ्यते इति पाठः ।

तद्भासनं च देवस्य काली[७] नाम श क्तिः, भेदेन[८]
तु तदाभासनं क्रम क्रमयोः ाण त्तिः
संविदेव हि प्रमेयेभ्यो विभक्तं रूपं गृ ाति,[९]
अत एव च अवच्छेदयोगात् वेद्यतां न्ती
नभः[१०], ततः तञ्यात् मेये स्वी रौत्सु येन[११]
निपतन्ती ि याशक्तिप्रधाना प्राण[१२] रूप
जीवस्वभावा श्वभी रू ैः देहं : पूरयति[१],

स्वेच्छावभासितस्य प्रमातृ ेयाद्यात्मनो जगतस्तद्रूपतया लने सामर्थ्यं, पुनः स्वात्मनि श्चित् अ : क्रमो वेति, नहि भेदा - शक्तियोगे स्फोटाद्याविर्भावस्तदाह 'काली । शक्तिः' इति ।

८ भेदेन बहिःप्ररूढतयेत्यर्थः ।

९ स्वातन्त्र्यादिति शे : ।

१० यदुक्तम् ।

'संविन्मात्रं हि च्छुद्धं प्र ाशपरमार्थकम् ।
तन्मेयमात्मनः प्रोज्झ्य विविक्तं भासते नभः ॥'

इति । न च 'प्राक् प्राणे संवित् परिणता' इत्युक्तिर्विरुध्येत् शून्यताभासनेऽपि न श्चिद्रूपान्तरोपग्रह इति प्रागित्युक्तम् ।

११ बहिर्मुखीभावेन ।

१२ यदुक्तम्

'स ए खार । मेयेऽस्मिन् भेदिते स्वीकि योत्सुकः ।
पतन् मुच्चरत्त्वेन प्राणस्पन्दोर्मिसंज्ञि : ॥'

इ ि श्वोत्तीर्णत्वेन विश्वमयत्वस्यावच्छेदः, ि श्वरहितत्वेन संवित् शून्यरूपा, पुनस्तादृशी सती विश्वस्वीकारेण प्राणरूपत्वमासेति ।

१३ यदुक्तम्

पं० १ ख० पु० उद्भासनमिति पाठः ।

पं० ७ ख० पु० प्रेरयति इति पाठान्तरोपेतः पाठः ।

तोऽसौ चे न इव भाति तत्र क्रिय-शक्तौ लाध्वा ध्यभागे, उत्तरे तु मूर्ति-वैचित्र्यरूपो देश ध्वा, तत्र वर्ण-म -पद ध्वनः लाध्वनि स्थितिः पर-सूक्ष्म-स्थूलरूपत्व त् देशाध्वस्थितिस्तु तत्त्व-पुर-कलार ना इति भविष्यति ावसरे तत्र यद्यपि दे बा-ह्य भ्य तरम् ओतप्रोतरूपः णः, तथ पि प्रस्फुटसंवेद्य य[14] : असौ हृदयार भृति इ ति, तत एव अयं निरूपणीयः तत्र भु[16]-

' ा प्राण त्तिः प्राणा रूपैः प भिरार सात् ।
देहं यत् कुरुते संवित्पूर्णस्तेनै भासते ॥'

इति ।

: प्राणस्पन्दः, स द्वेधा संवेद्योऽसंवे , तयोरपि स्फुटास्फुट या द्वैविध्यम् ।

५ इदमत्र तात्पर्यम्

'हृच्चक्रे ाख्या ाः धक्रानां हि ा हाः ।
णो ते ासु अहोरात्रविभाग : ।
ते यिष्यामि विभज्य था स्फुटम् ।'

इति 'वेद्यप्रयत्नो ा, तो पि सर्व देहे वर्तते नासंवेद्ययत्नः, हि स्वासंवेद्यय किंचित्फलं, च्छया हि चरि : प्राणस्तत्तरि द्धि-निमित्तम् इति हृदया भृत्येव विभागकल्पना ।

१६ त्रैतच्च क्ष्मं ?– र्वे त्वादभेदेऽपि अ कथं चित् फुटता चिदस्फुटता इति, ाह प्रभु क्तिरिति । यदुक्तम्

पं० ३ ख० पु० पदाध्वानः कालाध्वस्थितिरिति पाठः ।

शक्तिः आत्मशक्ति[17]ः य इति त्रितयं णे-
रणे हेतुः गुणमुख्यभ व त् तत्र हृद-
य त् द्व दशान्तान्तं स्वाङ्गुलैः वर्स्य[18] द्वात्रिंश-
दङ्गुलः ।णच रः निर्गमे वेशे च, स्वोचि-
तबलयत्नदेहत्वात् सर्वस्य तत्र घटिक तिथिः
मासो वर्षं च वर्षसमूह त्मा, इति समस्तः
कालः परि यते तत्र सपञ्च ंशे अङ्गुले
च क इति स्थित्य घटिकोदयः, घटिक हि
या चषकैः त त् द्व स ङ्गुल भवति
अथ तिथ्युदयः प द ङ्गुलद्वयं तुटिः
उच्यते, ।सु चतसृषु हरः, तुट्यर्धं तुट्यर्धं
ंध्या, एवं निर्गमे दिनं, वेशे र त्रिः,
इति िथ्युदयः[19]

'प्रभुशरि : नि न्मुख्या यथाङ्गमरुदीरणे ।
आत्मशरि : चित न्दसंकोचस्पन्दने यथा ॥
।णशक्तिः नि द्धार्दप्राणचारे यथा स्फुटम् ।
द्वयं यं वा ख्यं स्याद्योगिनामवधानिनाम् ॥
अवधानाद ंशाद्व वत्त्वादथेरणात् ।
विपर्ययोऽपि प्राणात शक्तीनां मुख्यतां प्रति ॥'
इति ।

१७ मि मातृशक्तिः ।

१८ र्वस्य ब्रह्मादेः कीटान्त ।

१९ यदुक्तम्

अथ सोदयः त दिनं कृष्णपक्षः[20], र त्रिः शु :, त पूर्वं तुट्यर्धं अन्त्यं च तु र्धं विश्र ि :अक लं[21] लि ाः, ध्य तु पञ्चदश तुटय एव तिथयः, तत्र[22] ाशो विश्र न्तिश्च इ ति एते एव दिन निशे[23] त वेद्य यत क शो दिनं, वेद्यस्य विच रयितरि लयो रात्रिः, ते च प्रकाशविश्र न्ती चिर चि-रवैचित्र्यात् अनन्तभेदे, त्स ये तु विषुवत्[24]

' वे रूपशशधरभागः संवेदकार्ककरनिकरैः ।
यावान्यावति पूर्णः सा हि तिथिर्भग्रहैः फुटीभवति ॥'

इति ।

२० दिनेऽ ानचन्द्रस्य क्षयात् कृ पक्षत म् ।

२१ ार्द्धाद ान योस्तु 'योर्वि ान्तिरूपत्वात्का लना नास्तीति।

२२ त्र-प्रतितुटौ तिथिरूपायाम्

२३ यदुक्तम्

'संविद्प्रतिक्षणं ा ाशानन्दयोगिनी ।
तौ क्षिप्तौ ावति तया ा स्येव दिनक्षपे ॥'

इति ।

२ यदुक्तम्

' दाचिद्वस्तुवि ानि ाम्येनात्मनि चर्वणम् ।
वे वेदकसाम्यं तत ा रात्रिन्दिनतुल्यता ॥'

इति । प्रमातॄणां वेद्यग्रहपरत्वादेस्तारतम्यात् संविदुदयः– स्यचित्क्षणः

पं० ६ ख० पु० वेद्यसमयतेति पाठः ।

त्र कृ णपक्षे प्र णार्के अपानच न्द्र आ य-
म् ए ां लम् अर्पयति, यावत्
अदृश्यां तुटौ द्व दशा न्तसमीपे क्षीणपृथग्भू-
लाप्र रः च न्द्र ः णार्क एव लीयते
दन रं यत् तुट्यर्धं पक्षसंधिः तस्य च
तुट्यर्धस्य ष्यम् अर्धम्[२५] अ मावस्यं, द्वितीयं[२६]
दं तत्र ातिपदे तस्मिन् भागे स
आमा स्यो भ गो यद ास य वधानादि-
तात् तिथिच्छेदात् विशति तद त्र ग्रह-[२]

कस्यचित्कल्पः कस्यचि त्नि ात् ति ाशे चिराचिरवैचित्र्यम् । थैव वि ान्तौ

'वेधे वि ान्तिरधिका दिनदैर्घ्याय ल्पते ।
थैव ात्मवि ान्तिवृत्तिः ाद्रात्रिविस्तरः ॥'

इति ।

५ ाणीयम म् ।

पानीयम् ।

स्तिथेः ासव ात् द्वाद ान्ते च दः, ततः
' क्तिगर्भादधः सृष्टिस्तस्माद्वृष्टिः प्रजायते ।'

इति-नी । निःश्वासवशादपा ाहस्य चिरेण प्रसरणात्तिथेरधिकीभावेन पूर्णतया पौर्णमास्युदयः वृद्धि ात् पूर्णिमाभागः प्रातिपदे भागे यदा विशति तदा चन्द्रग्रहणं, 'केतुः सूर्ये विधौ राहुः' इति नीत्या सोम-हि ाो ाहुः । यदुक्तम्

'प्राणार्कमान टघट्टि मेय न्द्र-
विद्रावितामृत ोत्सुकि ः ा ा ।

णम्, च वेद्यरूपसो भूतो - म तृराहुः भाव य वि पन शक्तः केवलम् अ च्छादनमात्रस र्थः सूर्यगतं च न्द्रं अमृ पिबति इति ातृप्रमाण ेर्या ावि- भागकारित्वात् स पु ः ाल: रलौ ि क- फलप्रदः ततः प्रविशति प्र णे चिदर्के एकै- कया लय अपानच न्द्रम् अ पूरयति, यावत् पञ्चदशी तुटिः पूर्णिमा, तदनन्तरं पक्ष ंधिः

भानुरावृणुत एव रविं रसं
पुण्ये हेऽ र येत्रयघट्टनज्ञः ॥'

इति । तथा

' ादित्य णं चै ोके दु दिश्यते ।
शक्तिर्वै विशति ाणे या तुटिस्तु विधीयते ॥
अमावस्या तु सा ज्ञेया कृष्णपक्षे वरानने ।
केर्मध्योर्ध्वभागे तु ध्यर्धं यत्प्रकीर्तितम्
पक्ष ंधिस्त्वसौ ज्ञेयोऽमाव ार्धं प्रतिपदा ।
तिथिच्छेदेन ै तत्र सूर्यस्य ग्रह ं भवेत् ॥
रविबि म्बान्तरे देवि चन्द्रबि म ं दा भवेत् ।
दन्तरे भवेद्राहरमृतार्थी ानने ॥
अमृतं स्रवते चन्द्रो राहु सते तु त् ।
पीत्वा त्यजति तद्विर ं तदा मुक्तः स उच्यते ॥'

इति ।

२८ 'प्रतिपत्सा विज्ञेया चन्द्र ैककलो भवेत् ।'
इत्यादिक्रमे चन्द्रपूरणम् ।

पं० ८ ख० पु० पक्षसंधिग्रहणमिति समस्तः पाठः ।

ग्रहणं च इति प्राग्वत्, एतत् तु ऐहिक[२९]फल-प्रदम्, इ[illegible] म [illegible]ोदयः

अ[illegible] षोंदयः त[illegible] कृ[illegible]ण [illegible]क्ष एव उत्तरा-यणं द्[illegible]सु षद्[illegible]सु [illegible]ङ्गुलेषु [illegible][३०]क्रा[illegible]तिः मकर[illegible]त् [illegible]थुनान्तं तत्र [illegible]त्यङ्गुलं [illegible]श्च[illegible]थयः, [illegible]पि[illegible] दि[illegible] रात्रिविभागः, एवं [illegible]वेशे दक्षिणायनं, [illegible]र्भत्वम्, उद्भवेच्छ, उद्भुभूषु[illegible], उद्भ[illegible]वि[illegible]य-त्वम्, उद्भवारम्भः, उद्भव[illegible], जन्मादि[illegible] र-षट्[illegible] च इति क्र[illegible]त् [illegible]र[illegible]दिषु [३१]इति [illegible]थैव उप[illegible] [३१]अत्र फलं [illegible] चि[illegible] करो[illegible]

[illegible] च दक्षा[illegible]ः पि[illegible] [illegible]हान्ता रुद्राः शक्तयश्च द्वादशाधिप[३३]तय, इ[illegible] [illegible]षोंदयः

---

२९ ऐहिकसृष्टिप्राधान्यात्।

३० प्रा[illegible] ।

३१ यदुक्तम्

'आधानमिच्छा संयोग आनन्दो [illegible] [illegible]रि[illegible]तिः ।
[illegible]त्ता परिणतिर्वृद्धिर्ह्रा[illegible]ः क्षयः [illegible]मात् ॥
माघ[illegible] [illegible]सात[illegible] मारभ्य स्थितयः परिकीर्तिताः ।
साधकानां सिद्धिवि[illegible] भावानां चापि [illegible]भवः ॥'

इति। उद्भवनात्मकैषणीयसंयुक्तमिच्छामात्रमुद्भवेच्छा, [illegible]त्मन्युच[illegible] [illegible]त्वेन अवस्थानमुद्भवनम् ।

३२ [illegible] मासेषु ।

३३ यदुक्तम्

पं० ६ क० पु० प्रवेशो दक्षिणायनमिति पाठः ।

प्रत्यङ्गुलं षा : तिथय इति मेण न्तौ षम् इत्यनेन क्रमेण वेशनिर्ग योः द्वादशाब्दोदयः, त्यङ्गुलं तिथीनां शत यं, पञ्चांशेऽङ्गुले र्ष, त्र प्र क् चष म् उक्तम् इति गणनया संक्रान्तौ पञ्च व ाणि, इ अन रिप ब्या एकस्मिन् प्राणनिर्गे श ले यब्दोदयः, अत्र एकविंशतिसह ाणि द् शतानि इति तिथीनां संख्य [35] ावती एव अहोरात्रे णसंख्या, इति न यब्दोदयात् अधिकं परीक्ष्यते आनन्त्यात् [36] तत्र मानुषं र्ष दे न तिथिः, अनेन [37] क्रमेण दि-न्यानि द्वाद र्षसहस्राणि चतुर्युगम् चत्वारि ाणि द्वे ए म् इति कृत त् भृा ावद्भिः

'दक्षश्चण्डो हरश्चण्डी मथो भीम-मन्मथौ ।
कुनिः सुमतिर्नन्द-गोपालक-पितामहाः ॥'

इति क्रान्तिक्रमात् पतयः ।

३४ प्रत्यङ्गु तिथिशतत्रये परिकल्पिते ति अङ्गु भागे ति यः पष्टिर्भवन्ति, अनया परि । सपञ्चांशे ङ्गुले र्षम् ।

३५ अन्तर्या षष्ठ्यब्दोदये तिथिसंख्या तद्बहिर्दिनरा । ार-कल्पनम् ।

३६ मयकल्पनायां ।

३७ पक्ष-मासायन-व ादिक ाक्रमेण ।

शतैः अष्टौ ध्याः चतुर्युग नाम् ए त्या मन्वन्तरम्, न्वन्तरैः चतुर्दशभिः दिनं, ब्रह्मदिनान्ते काला द धे लोकत्रये[38] अन्यत्र च लोकत्रये[39] धूमप्रस्वापिते सर्वे जना वेगवदग्निप्रेरिता जनलोके लया लीभूय तिष्ठन्ति द्मास्तु कूष्म डहाटकेशाद्या महोलोके क्रीडन्ति तो निशास तौ ब्राह्मी ः अनेन मानेन र्षशतं युः तत् विष्णोः दिनं त व ी च र त्रिः, तस्यापि शतम् आयुः तत् दिनं दूर्ध्वे रुद्रलोकप्र-भो रुद्रस्य, तावती रात्रिः, प्राग्वत् वर्षं, तमपि च अवधिः रुद्रस्य द सितौ शिवत्वगतिः, रुद्रस्य उक्ताधि रावधिः, ।-डधारकाणां तत् दिनं शतरुद्र णां, निश तावती, तेष मपि च शतमायुः श रुद्रक्षये ब्रह्माण्डवि ाशः एवं जलतत्त्वात् अव्यक्ता-म् एतदेव क्रमेण रुद्राणाम् आयुः पूर्व-

३८ भूर्भुवःस्वर्लक्षणे ।

स्यायुरुत्तरस्य[39] दिनम् इति त श्च ह्म[40] रुद्राश्च अ द्यधिक रिणः अ यक्ते तिष्ठन्ति इ[ि] श्रीकण्ठन[41] थश्च तदा संहर्ता एषोऽवा तरं[42] लयः, त्क्षये सृष्टिः त्र शा[43] तरमुक्त अपि सृज्यन्ते श्रीक ठनाथस्य म् आयुः तत् श्रुकवासिनां रुद्र णां दिनं, तावती रजनी, षां यद् थुः तत् गहनेश[44]दिनं, ावती एव क्षपा, तस्यां च समस्तमेव य ां विलीयते पुनः गहनेशः सृजति एवं : अव्यक्तक लः तं दशभिः पर र्धैः णयिर ाय दिनं थयेत्, तावती रात्रिः एव यः लः रार्धशतेन गुणित ऐश्वरतत्त्वे[45] दिनम् ो जगत् सृजति, ावती र त्रिः णप्र-

---

३९ जलतर वासि ां यदायुस्तदग्नितर ानां दिनम् इ[ि] एकैकवर्षशतवृध्या।

० क्ष्मितत्त्वस्थः।

४१ पुंतत्त्वस्थः।

४२ ान्तरप्र य उक्तत्वात्

४३ सांख्य-वेदान्तादिशा भाषि मुक्ताः।

४ गहनेशस्य ायागर्भाधिकारिणः।

४५ ा ोदये कारण क्ष्यमाणत्वात् ई रतत्त्वमे भोक्त -वि ा रव म्। यः क्रिया क्ति धानः प्राण ारूप ति पूर्व क्तः।

श :, प्राणे च बि धा श ऽपि य संवित्, तत्राप्यस्ति क्रमः ऐश्वरे ले परार्धशतगुणिते या संख्या, त् द शि दिनं, तावती निशा, ए हा लयः[४६] द-शिवः कालपरिक्षये बिन्द्वर्धचन्द्रनिरो धि आक्रम्य नादे लीयते, नादः शक्तितत्त्वे, त् व्यापिन्यां, सा च अनाश्रिते शक्तिकालेन परार्धकोटिगुणितेन अनाश्रि दिनं अन-श्रितः मनसे पदे, यत् तत् नस्यं [४७]साम्यं तत् ब्रह्म अस्मात् सामनस्य त् अक-[४८]ल्यात् कालात् निमेषोन् षमा या प्रो शे-षकाल[४९]प्रसरप्रा लयचक्र ोदयः एकं दश शतं सहस्रम् अयुतं लक्षं नियुतं कोटिः अर्बुदं वृन्दं र्वं निखर्वं पद्मं शङ्कुः मुद्रं अन्त्यं मध्यम् परार्धम् इति ेण द गुणि-

६ शुद्धाध्वनोऽपि संहारात् ।

७ विश्वसंहारे वृत्ते सर्वोऽणुवर्गः मनायामे भूय आ , अनाश्रितान्तस्य विश्वस्याभेदेन अवस्थानात् साम्यम् ।

४८ कलयितुमशक्यादित्यर्थः ।

९ प्रोक्ताशेषकालस्य तुट्यादेः ।

पं० १० क० पु० अकालकल्यादिति पाठान्तरं च ।

पं० १४ क० पु० वृन्दमित्यत्र अब्जमिति पाठान्तरं च ।

तानि अ ादश, इति णितविधिः एवम् असंख्याः सृष्टि याः एकस्मिन् महासृष्टि-रूपे [50] णे, सोऽपि संविदि, उप धौ, चिन्मात्रे, चिन त्रस्यै अयं स्पन्दो यदयं कालोदयो म एव ल्पादौ वैचित्र्यम् अस्य न विरोधावहम् ए ाणे लोदयः, थ अ ानेऽपि दयात् मूलपीठपर्य म् था च त्कण्ठ- ालु- -लाट-र ध्र-द्वादशान्तेषु [51] -विष्णु-रुद्रेश- द -शिवानाश्रिताख्यं कारणषट्कम्, थै अपा-नेऽपि हृत्कन्दानन्द-संकोच-विक -द्व दशा-न्तेषु, बाल्य-यौव - र्ध -निधन- नर्भ - -यधि एते

अथ कालोदयः मानो हार्दीषु [52] दशसु नाडीषु संचरन् समस्ते देहे साम्येन रसादीन् वाहयति दिगष्टके चरन्

५० 'प्राक् वित् प्राणे परिणता' इति प्राणो महासृष्टिरूपः ।

५१ अधो क्रूपायाः शक्तेरुदयवि ानं द्वादशान्त इत्यर्थः ।

५२ इडा-पिङ्गला- ा-गान्धारी-हस्तिजिह्वा-पूषा-यशा- लम्बुसा-कुहूः- खिनी इत्येवं-रूपासु ।

पं० ६ क० पु० वैचित्र्यस्य न इति पाठान्तरं च ।

तद्विरूपां चेष्टाम् इव तुः अनुकारयति ऊर्ध्वाधस्तु संचरन् तिसृषु[५३] नाडीषु ग करोति विषुवद्दिने[५४] ह्ये भा ले सपादां[५५] घटिकां मध्य र्गे वहा तो नवशतानि प्राणविक्षेपाणाम्, इति गणनया बहिः र्धघटिकाद्वयं वामे दक्षिणे वामे दक्षिणे मे इति पञ्च[५६] संक्रान् यः तः संक्रान्तिपञ्चके वृत्ते पादोनासु चतुर्दशसु टि-
अतिक्रान्तासु दक्षिणं शारदं विषु न - ध्याह्ने नव प्राणशतानि ततोऽपि दक्षिणे वामे दक्षिणे दक्षिणे इति न्तिपञ्च[५७], नवशतानि इत्ये रात्र[५८] वपि, इति एवं विषुवद्दिवसे तद्रात्रौ च दश दश - न्तयः ततो दिनवृद्धिक्षयेषु संक्रान्ति द्धि-

५३ इडा-पिङ्गला-सुषुम्नासु।

५ मेषार्काख्ये।

५५ चतु यप्राणचाराति काम्। षष्टि कपरिमाणा घटि ।- प्रति षट्र या धिकशतत्रयं प्राणचाराः।

५६ वृषादि-कन्यान्ताः।

५ वृश्चिकादिकम्।

५८ प्रत्येकं र्धघटिकाद्वयम्। तत्र यंसन्ध्यायां षसंक्रान्ति सं- । ध बाह्यां सपादां घटि । नो ति, द्वितीया पादा टि रात्रि ध्ये प्रविष्टा।

क्ष : एवम्[५९] एकस्मिन् स रुति षंद्व श्व स श्वा योग भाव त् अत्रापि[६०] द्व दश -दोदयादि पूर्ववत् उद ने तु द्व[६१] दश ता-वधिश्चारः स्प द त्र त्मनः लस्य अ पि पूर्ववत् विधिः य ने यापकर तु अक्र-मेऽपि सूक्ष्मो लत्तायोगे लोदयः

अथ र्णोद : अर्ध[६२] रे अर्ध हरे वर्गोदयो विषुवति समः, र्णस्य वर्ण द्वे शते ोडश धिके प्राण न म्, हिः ट्रिंशत् च क णि इति उदयः, अयम् अयं[६३] जो र्णो-दयः य जस्तु म ोदयः अर घटीयन्त्र-वाहनवत् एकानुसंधि लात् चि श्रोदयं दि निशम् अ संदधत् देव त-द र यम् एति दोदिते प्राणं[६४]चार-

५९ । नवत् द्वयरूपे ।

६० एकचार ए ।

६१ दयान्मूर्धन्यद्वादशान्तं तावत् ।

६ न्तरे णीये अर्धप्रहरे ति गं र्धचतुरङ्गुलोदयः । तु सार्धं तत्रयोद प्रा ारात्मा र्गोदयः ।

६३ स्वारसि : ।

६ पद धि कविंशतिस रूपया ।

पं० ४ क० पु० 'अत्रापि' इत्यादि वाक्यं नास्ति ।

दयसंख्या[६५] व्याख्या , तद्वि णिते दर्धम् इत्यादिक्रमेण अष्टो रशते चक्रे द्वि-शत उदयः, इति क्रमेण थूलसूक्ष्मे चार- विश्रान्तस्य, चारे क्षीणे, कालग्र संपूर्णम् एकमेवेदं वेदनं चित्रशक्तिनि-भरं भासते कालभेद एव द भेद : वेद्यभेदैः[६६] शिखरस्थज्ञानवत्, ज्ञानस्य यावान् अवस्थितिका : एव क्षणः, णोदये[६७] च एकस्मिन् एकमेव ज्ञानम्, अवश्यं चै त्, विकल्पज्ञानम् एकं किंचित् ात् मिकशब्दारूषितत्वात् मात्राया अपि क्र - ात् यदाह

५ मन्त्रस्येति शेषः ।

६ ननु नितो भेदो भूत् ज्ञेयजनि स्तु ात् दं नी - ज्ञानम् इत्यादिक्रमेण, इत्याशंक्याह वेद्यभेद इति । शि रस्थेति शि र- हि सत्यपि गृहादिवेद्यभेदे एक एव नगरावभा : स्यात् । ान-स्येति तस्मात् वेद्यस्य ए भेदकः, अतिसूक्ष क्षणात्मा अभि- : येन ज्ञानस्य त्पादानन्तरं निरोधो भवेत् । ननु सूक्ष्म क्षण क्षणमुच्यते यावत् ज्ञानं ति क्षणः इति, अवे ो निरंशः ाललवक्षण इति हि निर्वक्तुमशक्यत्वात् ।

६ ननु ज्ञानं कियत्कालं ति इत्याह ाणो ये चेति, प्रा पूर्वोक्तनीत्या तुट्यादिक्रमोऽस्ति इति कथमुक्तं प्रा ोदये एक - मिति ?, मैवम् त्याह—अवश्यमिति ।

पं० १ ० पु० तद्द्विगुणिते इति पाठः ।

'तस्मादित उदात्तमर्धह्रस्वम्' (पा व्या १-२-३२)

इति स्मात् स्पन्दान्तरं यावत् उदितं वत् एकमेव ज्ञानं अत[६८] एव एकाशीति-पद रणसमये विविधधर्मा प्रवेश एक एव असौ परमेश्वरविषयो विकल्पः[६९] कालग्रासेन अविकल्पार एव पद्यते इति एवम् अखिलं लाध्वानं प्राणोदय एव श्यन्, संहारांश्च विचित्रान् निः ख्यान् तत्रैव आकलयन्, आत्मन एव पारमेश्वर्यं प्रत्यभिजानन् मुक्त एव भवति इति

संविद्रूपस्यात्म :
पश्यन्रूपं तत्रगं चातिकालम्
कं सृष्टिस्थेमसंहारचक्रै-
र्नित्योद्युक्तो भैरवीभावमेति

---

६८ अत इति, अनेकधर्मपरामर्शत्वेऽपि एकत्वलक्षणात्। यदुक्तम्

'परामर्शशक्तिचक्रेश्वरो विभुः।
थू शीतिपदजपरामर्शैर्विभाव्यते॥
एव परामर्शो वत्ये समाप्यते।
त्पदमुक्तं नो सुप्तिङ्गियमयन्त्रितम्॥'

इति।

६९ ल्पः- द्धवि रूपः।

* अल प्रआस रूउ संवेअण,
न्दतरङ्गकलण तहु प णुर
पाणभन्तरम्मि परिणिट्ठउ,
अलउ कालपसरु परिआणु

जह उल्लसइ जह विण्णिरुज्जइ,
पवनसत्ति तह एहु महे
सिट्ठिपलअं दसइ णि इ,
सो अत्ता चित्तह अरु

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे कालाध्वप्रकाशनं नाम माह्नि म् । ६ ॥

अत्रे

।शरूपसंवेद -
स्पन्दतरङ्ग । : ।
भ्यन्तरे परिनिष्ठितं
कालप्रसरं परिज्ञा ॥

यथोल्लसति विनिवर्तते
पवनशक्तिस्तथैष महेश्वरः ।
सृष्टि दर्शयित्वा निमज्ज
नि चित्तत्त्वसाग :

अथ सप्तममाह्निकम्

अथ देशाध्वा

[1] ए मू[2] चित्र्याभ -
नशक्तिजो देशाध विदि विश्रान्तः [3]-
रेण शू बुद्धै णे ाडीचक्रानुच हिः
रीरे यावल्लिङ्गस्थण्डिलप्रतिमादौ ोऽ-
ध्व परिनिष्ठितः, स्तम् अध्वानं[4] देहे
विलाप्य, देहं णे, धियि, शून्ये,
र वेदने, निर्भरपरिपूर्ण वित् संपद्यते डिं-
शत्तत्त्वस्वरूप :, दुत्तीणा विदं रमशि-
वरूपां पश्यन् वि यीमपि संवे येत, -

प्राच्यभागे ध्वा उत्तरे देशाध्वा, इति ध्वानमु ।
देशाध्वानं मुपक्रमते ति ।

पदा मूर्तिः ।

३ रेण, तत्सृष्टे शून्यादावध्वा स्थि : । म्

'ध्वा एवायं चि वस्थि : ।
हि न : मायते ॥'

ति ।

यदुक्तम्

'पृथिवी कठिनत्वेन द्रव्यत्वेऽम्भः प्रकीर्तितम् ।'

ादि ।ि ोऽध्वा देहलीन इति ।

रथा भागमे कंचित् परत्वे क्लीयात् मा-
ागर्भाधिकारिणं वि णुब्रह्मा दि व, स्मात्
अवश्यं ाज्ञानपरेण भवि यम् दुक्तं

'न प्रक्रियापरं ज्ञानम् .... ।'

इति थिवी त्वं श ोटि स्तीर्णं
[५] ाण्डगोलकरू म् तस्य अ : ालाग्नि-
र : पाता ानि थिवी गों यावद्ब्रह्मलो
इति ड ाह्ये रुद्राणां श न च
ण्डानां या वि तो धर तर त्
शगुणं जलतत्त्वं उत्तरोत्तरं दशगुणम्
हंकारान्तं था जलं जो वायुर्नभः
श्चकाक्षैकादशगर्भोऽहंकारश्चेति अहं-
कारात् श गुणं बुद्धितत्त्वं[६] तः सह धा

५ : संबन्धि अण्डं 'वस्तुपिण्डोऽण्डमुच्यते' इति निरुक्तरि वस्तूनां तन्वक्षादीनां पिण : मूहोऽण तदेव गोलकं ।

' ा ो रौक्मं चैव द्वितीयकम् ।
लोहजं चैव मादे रि तम् ॥'

इत्येवमादीन्यण्डानि ।

६ यदुक्तम्

' वरणादूर्ध्वमहंकाराद : नः ।
तन ादिमनोन्तानां पुराणि नि सने ॥'

इति ।

प्रकृतितत्त्वं, एतावत्प्रकृत्यण्डम् -
वत् असंख्यम् प्रकृतितत्त्वात् पुरुषतत्त्वं च
दशसहस्रधा पुरुषात् नियतिः लक्षधा
नियतेरुत्तरोत्तरं दशलक्षधा कलातत्त्वान्तम्
तद्यथा नियतिः र गः अशुद्धविद्य :
चेति कलातत्त्वात् कोटिधा
एतावत् मायाण्डम् मायातत्त्वात् शुद्धा
दशकोटिगुणित विद्यातत्त्वात् ईश्वरतत्त्वं
शतकोटिधा ईश्वर त्वात् दाख्यं सह -
कोटिधा सादाख्यात् वृन्दगुणितं शक्ति -
र म्, इति शक्त्यण्डम् शक्ति प्य यतो
वि ध्वानम् अन्तर्बहिरास्ते तु पि-
नी एव नि उत्तरोत्तरम् आवरणतया -
मानानि र नि–उत्तरं यापकं पूर्वं व्याप म्
इति स्थित्य वतन्ते दशेषशक्तितत्त्वा-
न्तोऽध्वा शिवतत्त्वेन व्याप्तः शिव त्वं पुन-
रप्रमेयं सर्वाध्वोत्तीर्णं ध्वव्यापकं च एत-
त्त्वान्तराल नि नि भुवनानि तत्पतय
एव पृथिव्यां स्थिता इति तेषु आय-

पं० ९ क० ० सादाशिवाख्यं सहस्रकोटिधा सादाशिवाख्यादिति पाठः।

नेषु ये ते ते त्र त्र गतिं ते वित-
रन्ति क्रमाच्च ऊर्ध्वोर्ध्वं रयि दीक्षाक्र-
मेण तद्यथा

ालाग्निः कूष्माण्डो
नरकेशो हाटकोऽथ भूतलपः
निलोकेशो
रुद्रः प ण्ड ध्यगतः
अधरेऽनन्तः प्राच्याः
कपालिवह्नयन्तनिर्ऋति ाख्य :
निधिपतिविद्याधिप-
भूर्ध्वान्तं वीरभद्रपतिः ।
इति षोडशपुरमेतत्-
ं ि त्तिकल
लकुलीशभारभूति-
दिण्ड्याषाढी च पुष्करनिमेषौ
भासुरेशाविति
लिले प्रत्यात्मकाष्टकं प्रोक्तम्
भैरवकेदारमहा-
काला मध्याम्रजल्पाख्याः
श्रीशैलहरिश्चन्द्रा-
विति गुह्याष्टकमिदं हरि
भीमेन्द्राट्टाः सविमल-
लनाखलकुरुस्थितिगयाख्याः

अतिगुह्या कमेतन्-
ति न त्र
णु वर्णाख्यौ किल
भद्रो गोकर्ण ो महालयकः

अवि क्तरुद्र ोटी-
व पद इत्यदः पवित्रं
स्थूलस्थूलेशश -
श्रुतिकालाश्चाथ मण लभृत्

माकोटाण्डद्वि य-
च्छगला डा त हङ्कारे
अन्ये त्वहङ्कारान ा-
न्मात्राणीन्द्रियाणि चेत्याहुः

धि यि देवयो योऽ
ोग किला त भृति
इति
ति ष्ठितिः ति मू न

रि वामाद्या रुद्रा
एकाद वित्क ानिय स्यात्
त्येकं भुवनद्वय-
म काले त्रयं निशायां युः

ाविंशति-
भुवना वि नरा ान मियम्

विद्यायां प स्यु-
विद्येशाष्टकमथैश्वरे तत्त्वे
साद ख्ये प कमिति
अष्टादशभुवनिका न्त
अध्वानमिमं सकलं
देहे प्राणेऽथ धियि महानभसि
'विदि च परं पश्यन्-
पूर्णत्वाद्भैरवीभवति

* रमेसरसासणसुणिरूइउ
सुणिविमअलअद्धाणउ
झहुज्झतिसरीरिपवणि
'वेअ णिअपेक्खन्तउ पहुरइ परिउण्णु

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे देशाध्वप्रकाशनं
नाम सप्तममाह्निकम् ॥

या *
परमेश्वरशासनसुनिरूपित-
सुविमलसकलाध्वानम् ।
यि सि शरीरे प्राणे
संविदि निरीक्ष्य श्यति पर म् ॥

एवं सर्वेषां भुवनानां संख्या अष्टादशोत्तरं शतं, यदुक्तम् ।
'एवं सर्वतत्त्वेषु दशोत्तरम् ।
भुवनानां परिज्ञेयं क्षेपान्न विस्तरात् ॥'
इति ।

अथ अष्टममाह्निकम्

अथ तत्त्वाध्वा निरूप्यते

यदिदं विभ[1] ार भुवनज मुक्तं गर्भी- ानन्तविचि भो भ यं, दनुग [2] हा शरूपं तत् महासामा कल्पं परम- शिवरूपम् तिपयर्का यभेद नुगतं रूपं त्वं, यथा पृथिवी[3] धर्मा काठिन्य- स्थौल्य दिरूपा र्मि -वीरभद्रा भु- नेशाधि डा गत एषां तत्त्वानां [4] ारणभावो दृश्यते, च द्विविधः ार[4]मार्ग : [5]श्च पारमा-

---

स्फारात्मकम् ।

२ ' : शते' इति न्यायेन तत्र ारमयत्वात् वि थानुपपत्त्या त् अनुयायि भासते एव वि इति ।

३ यदुक्तम् ।

' थाहि कालसदनाद्वीरभद्रपुरान्तगम् ।
तिकाठिन्यगरिमाद्यवभासाद्धरात ॥'

इति । तेन यथा स्नादियोगात् दण्डमु ादौ गोत्वव्यपदेशस्तथा धृत्या- वभासात् कालाग्न्यादेः पृथिवीत्व पदे : ।

ार्थिक यं ा :- ौ था याद्याविर्भावेऽपि
ा रूपस्फारमयत्वादस्य सृष्टावपि स्वरू ाभिन्नरूपया

र्थि एता ान् कार्यकारणभ वो यदु र्तृ -
भा स्य भगवत एवं-ि धे शिव दि-
धरान्ते पुषा स्वरूपभि रूपविश्रा-
न्ते च थनं कल्पितस्तु र्यि रणभ :
परमेशेच्छया नियि णया नि र्मितः, च
ावि यदा नियतपौर्वापर्य भ नं सत्यपि
[६]धि स्वरूपानुगतम् एतावत्येव, ते[७]न योगी-
ोऽि अङ्कुरो बीजादपि, दौ घटा-
देरपीि तत्रापि परमेश्वरस्य कर्तृ न-
इति अकल्पितोऽपि असौ पारमार्थि :
स्थि एव पारमार्थिके हि भित्तिस्थानीये

रि स्वरूपविश्रान्त्या संहृत्या स्थि त्वात् किञ्चित् पाति-
रिक्तत्वमस्य संजातमिति किञ्चित् ल्प त्वमिति पार ार्थिकत्वम् ।

५ ननु यद्येवं तर्हि विश्वप्रतिष्ठा इयं नियमेनावभासमाना तिष्ठती-
: काल्पनिकः कार्यकारणभावो विश्वप्रतिष्ठायै अवश्यं कल्पनी
इत्याह इति, ो नियत्यवस्थापितः ।

६ धिक इति तेन दण्डचक्रादेः पि अन्वये मृदे ारणं, तत्तु
सहकारी इति रू इति तेन त्तिकारोहिण्युदयादौ कार्य ा-
सत्यपि पौर्वापर्या से निरासः, नहि तत्र रूपान्व : ।

तेनेति रूपान्वयोपकृतपौ िपर्यनियमात्मक ार्यकारणताया य ोऽ -
भासनं परमेशेच्छया स्वतया ।

ननु ादङ्कुर इति ान्तिः?, नैवं- प्र ोधपर्यन्तं
तस्या भासः, एव चोक्तं त्येवेति । स्वगृहसह-
तैनम्, ीति ।

स्थिते रूपे सवम् इंदम् उल्लिख्यमानं घटते न अन्यथा, अत ए सामग्र्या एव कारणत्वं युक्तं । हि स्तभावसंदर्भमयी - वेदनमहिम्ना, थ नि निजनिजदेशकालभावर शिस्वभाव त्येकं वस्तुस्वरूपनिष्पत्तिमये थ भूता, थ भूताया हि अन्यथ भावो था थ अधिकीभ ति तथा थ कार्यस्यापि विज तीयत्वं रत येन पुष्यति, इत्येवं दनस्वा भ्य भावः र श्वर एव वि - भं वशरीरो घट देर्निर्माता कुम्भ रसंविद्-

९ लिपतकार्यकार भावग मृद्दण्डादि ।

१० ग्रा ामे तृवि नि तत्त्वमेकं सामग्री, - ाः मग्रा दण्डादयः ार म् । यदुक्तम्

'आरम्भे र्वत्र कर्म ा ादि ।
विश्वमस न्नस्तु ककेो भवान् ॥

ति । न्यत्रापि

देशकालपदार्थानां द्वस्तु ा ।
द्रूपेण या भाति ां ये संविदं कलाम् ॥'

ति ।

११ ' शरीरम्' इति शिवसूत्रोक्तनीत्या विश्वभावशरीरः । प्रत्यक्षदृष्टमपि परी न तीतिगो र ामियात् य : कुम्भकारस्य टकरणे कर्तृत्वं प्रत्यक्षतो दृश्यते नाप्र क्ष ि , कुम्भ ार - तो व्याप्रियमाण इत्वादि आह कुम्भकार विद इति । उक्तं च त ालोके ।

स्ततोऽनधिकत्वात् म्भकारशरीरस्य -
राशिमध्ये निक्षेपात् कथं भकारशरीरस्य
र्तृत्वाभिमानः? इति चेत् रमेश्वरकृते[12] ए -
सौ घटादिवत्[13] भावि ति तस्मात् गीवा-
दोऽपि विश्वशरीरस्य संवेदनस्यैव[14] कर्तृतायाम्
उपोद्घलकः [15] रौ हि स्थे न भवेत् -

'कुम्भकारस्य विचक्रद दियोजने ।
दि एव हि त्संविदः विशिष्ट ॥'

इति । शरीरे क्रियाकर्ता कुम्भकारो क्ष्यते इति शिरःपृष्ठकटि-चालनन्यायेन 'कुम्भकारसंविद' इति सम्, इति स्वात्मनि परि-तुष्यन्तं प्रति पुनरप्याह कुम्भकारशरीरस्य इत्यादि, भावर कस्यचित् कर्तृत्वे विवादः शरीरस्यापि ात् भावराशिसमत्वम् इति, हि अनयोरस्तित्वे कोऽपि विशेषः—उभयोरपि ात् त्यलम् ।

१२ आध र्याभि : ।

१३ कुम्भ ारशरीरस्य कर्तृताभिमानो घ :, अभि योः यमित्यर्थः ।

१ वत् दूरत एव स्थितः, नहि दण्डाद : कदाचिदपि र्निर्माणसमर्थाः, : पुनरेकप्र ातृवि विना इत्यविवादः ।

५ 'मेरौ हि' इत्यत्र मेरुशब्देन देवैर्दुर्लभत्वं बृहत्त्वमेकत्वं । ' थाविधो घटो भवेत्' तथाविधशब्देन मानुष्यैस्त्याज्यत्व -णुत्वमनेकत्वं ध्वन्यते ।

'अनन्तशक्तिधारित्वान्मेरुं घटनायकम् ।
ज्ञात्वा संपादि क्षीणा ि शिवे कर्तृता : ॥'

इत्यनेन मेरुकरणमपि किंचि लावहं शिवस्य, इ ादि अन्यत्रोक्तम्

विधो　टः　एवं　ल्पितेऽस्मिन्　[१]
श　षु　त्त्वनां　र्यकरणभ　ति　यत्
बहु [१६] कारत्वं　दपि　गतं, गो　ात् कीट त्
योगी॰ । ो　ादै　ध त्　श्वि ोद　त्
[१७] तत्र निजत　दृशा तं　लि　दर्शय　:
परमेश्वरः पञ्चभिः शक्तिभिः [१८] र्भर इत्युक्तम्, [२]
त　त् श क्तिं तां　ां [१९] मुख्य या　ट-

' गो　मध्यचारी यः　वि । वि　रूपधृत् ।
स्य सत्तां स्वेच्छयैव　र्वती　र्तृता शिवे ॥'

इत्यादि ।

१६　'अत एव　थाभानपर　र्थ　या स्थितेः ।
र्यं　ारणभा ोऽस्य लोके शास्त्रे　ध्यते ॥
माया ोऽ　लयोरिति रौरवसं　हे ।
ीपूर्वे　कलातत्त्वाद　मिति　ध्यते ॥'

इत्यादि　हु　ार म् ।

१७ एवं　बहुप्र　ारतायां　न्यायर　म्,　त्वे हि सुकट -
क्षोभन्यायेन　लं परवादनिराकरणेन इति महान्　ामो : सं　: इति,
ि राकर्तु　ाह　त्रे　दिना । नि　शा-पूर्वशा　। ।

१८ निर्भरः-परिपूर्णः । यदुक्तम्

'शिवशक्तिसदाशिव　ामीश्वरविद्या　र्यं　र द　म् ।
क्तीनां　ानां विभ　भावेन भासयति ॥'

इति ।

१९ सर्वत्र हि प　क्तिसंभव इति　ख्यर मे　ाः, अपरा　ां गौणत्वं
न तु असंभव एव ।

पं० १ क० पु० एवं हि विकल्पते इति पाठः ।
पं० २ ख० पु० कारणभावत्वं प्रति इति पाठः ।

यन् पञ्चध[20] ति ति चित्प्राध न्ये शिवतत्त्वम्, अ नन्द ध न्ये शक्तितत्त्वम्, इ॰ । ध न्ये दाशि तत्त्वम् इ॰ या हि ज्ञान-क्रिययोः स्यरूपाभ्युपगम त्मकत्व त्, ज्ञ नशक्ति ।- ध न्ये ईश्वरतत्त्वम्, क्रिय शक्तिप्राध न्ये विद्या[21]- र मुद्र अत्र च त्वेश्वर : शिव-शक्ति-सदा- शिवेश्वरान ः निवृत्तौ[22], एषां सा न्य- रू णां विशे अनुगति वि याः श्च, यथ

---

२० इह खलु चिन्मा भावः पर ए शि :, पूर्णत्वात् निरा ंसोऽपि न्य ाहात्म्यात् हिरुहि सि । रानन्दश्च र ार ार स्येन हमिति परामर्शरूप । क्तिदशा धि यानः प्रस्फुरेत्, अन- न रमहमिदमिति परामर्शद्वयात ामवभासयेत् त्र च द्धचिन्मात्रा- धिकर एव हमित्यंशे यदा परमे र इदमं ासयति दा स्यो- न्मीलि ात्रचित्र त्पभावराशिविषयत्वेन स्फुटत्वादिच ाप्रधानं सदा- शिवतत्त्वम् अ मिदमिति, भावराशौ स्फुटीभूते तदधिकरण ए इद- ंशे यदाहमंशं निषि ति तदा ज्ञान क्तिप्रधानमीश्वरतत्त्वम् इदमह- मिति, प्ररूढभेदभा राशिगतेदमं स्फुरणे चि । गतत्वेन अहमंशो दा ल्लसति भेदाद्वै वादिनामिव ईश्वरस्य यः मध्य तु ापुटन्या- ये अहमिदमिति परामर्शः तत्क्रिया रि प्रधानं विद्यातत्त्वमिति प धा विभागः ।

२१ इयत्पर्यन्तं शि । वस्थाभेदेऽपि स्वरूप अ ण्डनिराशंसस्व- भावत्वात् न श्चिदवस्थाभेदः मायोपरि र्तमानत ात् तुर्यरूपत्वात् इति । ञ्य मेव तत्त्वप म् ।

२२ निवृत्तौ– क्ष्यमाणायां नि त्ति याम् । नन्वनेकत्र ए रूपा- नुगम र मित्यु म् तथा चा थमि । एषामिति ।

शाम्भवाः शाक्ताः महेश्वराः ेश्वराः , इति शुद्धोध्वा इयति साक्षात् शिवः कर्ता, [23]अशुद्धं पुनरध्वान नन्‍ परनामाघोरेशः सृजति, ईश्वरेच्छावशेन क्षु धभोगलो[24]लि ानामणूनां भोगसि र्थम् तत्र[25] लोलिकोऽपूर्णम्मन्य रूपः परिस्पन्दः [26]अकर्म मभिलाषम त्रमेव भविष्यदवच्छेदयोग्यतेति न मलः पुंसस्तत्व रम् र गतत्वं तु कर्मावच्छि ोऽभिलाषः [27]कर्म तु तत्र कर्ममात्रं, बुद्धिध स्तु र गः [28]क भेदचित्र इति विभ गो

२३ ायाप्रभृति म् ।

२ ‘क्षोभ लोलिकाख्य हकारितया स्फुटम् ।
तिष्ठासा योग्यतौन्मुख्यमीश्वरेच्छा । त् ॥’

इति ामैम सह ारिताया न्मुखतै भोगलोलि ।

२५ ननु
‘ ापि मैमेवैकं मुख्यं सं ार गम् ।’

ति र्वं कार्ममेव ‘सार ारणमुक्तम् इह नः केयं ोलि इ आह ेत्यादि ।

२६ क्रिया त्वा वात् अकर्मकमिच्छामात्रं, प्रतिनि वि भात् भविष्यद च्छेदः, अत ए न म स्वान्तरम् । साक्षादवच्छेदाधात्वाभावेन नहि एतत् किंचिद्वस्तु अपि तु पूर्णस्वरूपाख्यातिमात्रमि र्थः ।

२७ किंचिन् भूयादिति । ान्यरूपम् ।

२८ भुक्षा-पिपा ादिविशे रूपेण चि इति ।

क्ष्यते सोऽयं[२९] : रमेश्वर त्मप्र-
दने० : नान्यत् किंचित्, स्वपि च
तंत्[३०] पर श्वरेच्छात नैव धरादेरपि[३१] व तुत्वात्
च[२] लो विज्ञानकेव वि मानो ध्वंसो-
- इति न र्यं य ययति
के तु जृ भम ण ए आस्त इति
लोपो लि कर्म स रवैचित्र्यभोगे मि-
त्तम् इति द्भोगवा नानु द्धान णूनां भो-
ये श्रीमान् गोरेशः जति इ युक्त-
, च क्षोभ ईश्वरेच्छा[३१]बलादे

---

२९ ननु स्वतन्त्रो बो एव परमार्थ इति सिद्धान्तः, तदतिरिक्तः तो लो वस्तु मियादित्या ङ्क्या गोऽयमिति ।

३० प्रच्छादनात्मरूपत्वात् ।

३१ तिरिक्तत्वेऽपि रादिरूपत्वं था मलोऽपीत्यर्थः ।

३ न

'पुनः भवेच : वि भेदं परामृशन् ।
क्रमान्मन्त्रेशतावे रूपो शि त्मताम् ॥'

इत्युक्तत्वात् विज्ञानके पि म ोऽस्तीत्या ङ्क्या चेति ।

३२ ते र्थ्यपक्षनिरा : । एतदे पोद्दलयति जडेत्यादि ।

पं० ३ ख० पु० परमेश्वरेच्छात्मन एव धरादेरिति पाठः ।

पं० ४ ग० पु० म स्तेषां विद्यमान इति पाठः ।

पं० ६ ख० पु० इति तेषां मलोद्दलितमिति, ग० पु० इति तेषां विज्ञानकेवले इति च पाठः ।

पं० ९ क० पु० युक्तम् उत्क्रम स्येति पाठः ।

जड : कुत्रचिदपि असा थ्यात् अणु-
[३४]नाम केल चिदचि ूपा भास एव, स्य
चिद्रूप श्वर्यमेव, अचि ूपतैव लः, तस्य च
स्तृज : रमेश्वरेच्छ ामयं तत ए च नित्यं[३५]
क्ष्य णवस्तुग स्य रूपस्य [३६]जडतयाभासयि-
य णत्वात् जडं सकलकार्य यापनादिरूप-
र य[३७]पकं ाय ख्यं तत्त्वम् उपादानका-
रणं, तदवभा रिणी च परमेश्वरस्य[३८] माया

दुक्तं

'न श्चिदधि ानं विना क्वापि क्षमो यतः।'

इति।

३४ ननु पराद्व नेन, य ाो व्यतिरिक्ताने अणून्प्रति लमी रो नि ाात् इ ाक्षेपमा ङ्क्याह णुरित्यादि तेन चिद्रूप-त्वान् हेश्वर एव ाात्मा अणुर्ना , अचिद्रूपतै ऱ्यात् गृहीत-मलरूपता। थोक्तम्।

'शि ए गृहीतपशुभा :।'

इति।

३५ ा ब्दुवा ाद्धि ा रूपान्निषेधाद्याता इति ायाशब्दार्थानु-ात्।

३६ मीयते हेय या रिच्छि ते ोगिभिरिति।

३७ सर्व तीति सूक्ष्मत व्यापकम्।

३८ निखिलजगदुल्लासनक्री ाशालिनः परमेश्वर भेदावभासने च्छयं, त पूर्णताप्रथनेन मीनाति हिनस्ति इति ा ा क्तिरु ते।

पं० ५ क० पु० इष्यमाणवस्तुगतस्यार्थस्य जडतयेति पाठः।

ना शक्तिस्ततोऽन्यैवं[३९] एवं लादितत्त्वानां धर त नाम पि द्वैरू यं निरू यम् अत्र च द्वैरूप्ये माण पि अ हुरभिनवगु गुरवः यत् संकल्पे भाति तर थ भूतं बहिरपि अस्ति स्फु-टेन वपुषा घटं[४०] व तथ च ायाकलादि-खपुष्पादेरपि[४१] एषैव वर्तनी इति केवला वयी हेतुः अनेन च म याकला कृतिबुद्ध्यादिवि यं साक्षात्काररूपं ज्ञ नं ये भजन्ते तेऽपि सिद्ध :

---

३९ न दि नाम मायाशक्तिर्देवस्याव्यभिचारिणीत्युपगतम् थमसौ भेदनिरूप र भावमियात्, त्रोच्यते यथा ारमेश्वर्यं एव क्तयः द्या अपि तत्त्वव्यपदेशभा था मायापि, था चोक्तम् ।

'निरुद्धशक्तेर्या किंचित्कर्तृतोद्गलनात्मिका ।
नाथस्य शक्तिः ाधस्तात्पुंसः क्षेप्त्री ोच्यते ॥
यथा च माया देवस्य शक्तिरभ्येति भेदिनम् ।
स्वभावं तथान्योऽपि कलादिस्तत्त्वविस्तरः ॥'

इति ।

४० तेनायमत्र प्रयोगः – ात्रादि स्वजातं हिरस्ति संकल्पादौ थग्भानात्, यत् संकल्पादौ थग्भवति द्बहिरस्ति यथा ादिः, यन्न बहिरस्ति न्न पृथग्भाति य ा परमा ा, पृथग्भाति च न्मा ादि स्वजातं तस्माद्बहिररि परमात्मन 'कृद्विभा ोऽय त्मा' इ ादौ पृथगवभासः स्थितोऽपि वि दुद्योतन त् न प्ररोहमुपगच त् । ' ा-क्र्यामुक्तमात्मानम्' इत्यादिन्यायेन मूलभूतानवच्छिन्नाहंविमर्श य-त्वस्य तिरोभावाभावात् ।

४१ पुष्पादेरपि ालदि सापेक्षं नारि त्वम् इति एषैव वर्तनी अतो नैव विचारः ।

सिद्धा[42] एव एवं स्थिते मायातत्त्वात् विश्वप्रसवः[43]
च द्यपि अक्रममेव[44] तथापि उक्तदृशा[45] क्रमो-
ऽवभा ते इति सोऽपि उच्यते, तत्र त्य र
कलादिवर्गो भिन्नः तत्कार्यस्य तृत्वोपोद्बल-
नादेः त्यात्मभेदेन उपल[46] भ त्, स तु वर्गः[47]
दाचित् एकीभ[48] ेत् अपि ईश्वरेच्छया सामा-
जि ार नामिव, तत्र वोऽयं कलादिवर्गः
शुद्धः[49] यः परमेश्वरविषयतया त्स्वरूपलाभा-
गुणनिजकार्यकारी संसारप्रतिद्वन्द्वित्वात्
च परमेश्वरशक्ति शात् तथा भवति

---

२ मायादीनां क्तिरूपत्वेनापि निरूपणात् ।

४३ मायाया हि ात्मसु सामान्यतया स्थितः ात् ।

४ ार थिकका ारणभावेन ।

४५ ाल्पनि कार्यकारणभावेन ।

४६ किंचिर तृत्वज्ञर ादेस्तत्कार्यजा त्यात्म भि या भ ात् । श्चित् किंचिर त्वा वेत्ति, श्चिदन्यर त्वा ानाति इति त्यात्मभेदो-प भः ।

४७ वर्गः– लादिवर्गः ।

८ नटमल्लप्रेक्षादौ ।

४९ त्र कलायाः शुद्धत्वं परमेश्वरार्चनध्या ादिविषयम्, रागो भगवद्विष भिष्वङ्गं सं सूयते, विद्यापि द्विषयं वेकम्, काल तदुपदेशादिविषयमेव कलनं, नियति तदाराधनादावेव नियमनम् ।

पं० १ क० पु० सिद्धा इति पदं सकृदेव ।

पं० ९ क० पु० कार्यानुकारी इति पाठः ।

इति वक्ष्य स्तर काशने अशुद्ध तु तद्विप-
रीतः । तः कल जाता, या सु -
स्थ नीयम् अणुं किंचिर तृत्वेन युनक्ति[५०], स
च उच्छू ंस रबीजस्य, माया[५१] वोरुभयोः
ंयोग तु उप पि यां वि रोति, न अवि-
र्य णुम् इति य कर्[५२]यर म् अस्याः ए-
म् अयो श्ले तु अलक्षणीयातरत्वं पुंस्क-
ल गोः गर्भाधिक रिर्णस्तु[५३] स्यचिदीश्व-
र द तु र्वं क्ष ापुरु विवे ो
भ ति, ये गोर्ध्वे विज्ञ ल आस्ते, न
तुचित् य धः, पुंविवेको

५० या हि चिन याच्छिवाच्छेदं विदधती अणोः सुषुप्त ामि पा-
दयति इति अदक्क्रियत्वे वि । गोरुप ोगः ।

५१ ननु कलादिपुंयोगो मायाकार्यमिति थं निश्चि :, या
ये उपादानं नाणुरि ाशङ्क्या याण्वोरिति । था चो म् ।

' ा मायाणुसंयोगजाप्येषा निर्वि ारकम् ।
नाणुं ादुपादानं किन्तु मायां वि ारिणीम् ॥'

इति ।

५२ था चो म् ।

' ा ारको मा ा भावोपादा ारणम् ।
मीं ाद हकार्येव सु दुःखोद्भवं प्रति ॥'

इति । पादा ारणं हि रूपविकारमासा र्यां गामित्वेन वर्तते
था घ दौ मृत् नैवमणुः, नि दे रूपत्वे नि त्वात् अ श्च भ-
यसंयोगजत्वेऽपि ा मायैव उ ादान ारणम् इति ।

५३ नन्तेशस्य ।

[54]कलोर्ध्वे तिष्ठति कृतिपुरुषविवेको । येन धानाधो संसरेत् [55]लेपुरुषविवेके तु शिवसम नत्वं [56]पुरुषपूर्ण ा ौ तु शिवत्वमेवेति एवं कल तत्त्वमेव किंचित्कर्तृत्वदायि, न च कर्तृत्वम् अज्ञस्य इति किंचिज्ज्ञत्वदायि यशुद्ध विद्य कलातो ज ता, [57]सा च विद्य बुद्धिं श्यति, तद्गतांश्च सुखादीन् विवेके गृह्ण ति [58]बुद्धेर्गुणसंकीर्णकाराय विवेकेन ग्रहीतु सामर्थ्य त् तस्मात् बुद्धि - तिबिम्ब तो भ वो विद्यय विविच्यते किंचि-

५ येन मायाधो न सं रेत् ।

५५ य वं न ायोर्ध्वं दा गच ति इ ाह म पुरुषेति ।

५६ मलसंर । प्रशमे ात याख विमर्शंद ति ।

५ न सांख्यै नभिहित कर्तृत्वस्य पपाद ातत्त्वं चेदुच्यते युक्तमे त्, तैः न ादिद्वारेण ज्ञत्वस्याभिधायि विद्या त्वं कि र्थम् ाह सेति ।

५८ य पि ंख ाः 'वरणात्मना तमसा मावृ मपि रजसा शनैः तद ारणात् चिदेव वर्ति त् अविशेषे ा ात मपि सत्त्वं मे ादि शयेदिति त्रिगुणापि बुद्धिः सु । ात्मनो विष विवेके दर्शि ा' इति थयन्ि, थापि बुद्धिः । ात्म वि दर्पणवदेव दर्शयेत् न विवेकेन गु संकीर्णत्वात् इ आ द्धेर्गुणसंकी ि ाया इ ादि ।

पं० ४ ख० पु० कर्तृत्वाभिधायि इति पाठः ।

त्कर्तृत्वं किंचिद्भागसिद्धये[59] क्वचिदेव कर्तृत्वम् इत्यत्र अर्थे पर्यवस्यति, चिदे च इ भागे रागतत्त्वस्य यापारः[60] न च अवै-राग्यक्त तत् अवैर यस्यापि अरक्तिदर्श-त् वैर ग्ये धर्मादा पि रक्तिर्दृश्यते तृप्तस्य च अन्नादौ अवैर य भ ऽपि अ :-स्थरागानपायात् तेन विन पुनरवैराग्य-त्पत्तिप्रसङ्गात्[61] ।लश्च य[62] लयंस्तद-च्छिन्नं कर्तृत्वमपि लयति, ल्ये चित्त्वे अस्मिन्नेव कर्तृत्वम् इत्य र्थे निय यापारः कार्यकारणभावेऽपि अ ए व्यापारः तेन त एव ए तुष्कं जातम्, इदमेव[63] किंचि-दधुना जानन् अभिष : रोमि इत्ये -

५९ नु किञ्चिज्ज्ञत्वेनैव ञ्चित्कर्तृत्वमपि क्षि मिति कि र्थं किञ्चित्कर्तृत्वमित्यत्र पुनः किञ्चिच्छब्दनिर्देश आह चिदेवे ।

६० ननु वैराग्यलक्षणो द्धिधर्मोऽ ाङ्गचैर्निमि मुक्तमिति किम-नेनापूर्वेण रागतत्त्वेनेत्याह न चेत्यादि ।

६१ तेन रागतत्त्वस्यैवायं महिमा यत् । वैराग्यादीनां णां बहिष्पर्यन्ततया विशे ोल्लास ति ।

६२ करोमि रिष्यामि इति प्रतीत्यन्य पपत्त्या ।

६३ इदमेवेत्यादिना -का -वि - -नियतीनां क्रमे निर्देशः ।

रू संविद् देहपुर्य दिग । पशुरित्यु॰ ते तदिदं य[६४] दिषङ्कं कञ्चु क्कम् उच्यते संविदो मायय अपह स्तितत्वेन लादीन म् उपरिपातिनां वत् अवस्थ न त् एवं किंचिर तृत्वं त् ाया यँ तत्र किंचित्त्व- विशि यत् तृत्वं विशे यं, तत्र य य- ण ला वि ादि सवहेतुः, इति निरूपि- तम् इद नीं विशे णभ गो यः किंचिदि- [६५]त्युक्तो ज्ञेयः ार्यश्च तं या त् सा कला स्वात्मनः थक् [६६]कुरुते तावत् ए एव - दुःखमोह त्म भो विशेष नुस्यूतस्य स [६७]र्य- मात्रस्य तद्गुणस यापरना : कृतितत्त्वस्य गेः, इति भो भो ययुगलस्य स[६८]मेव ल -

मायादि हि ण ल्पे त्मनि षवत्संल रि तम् ।

६५ लाया ावत् किञ्चिद्रूपताविशिष्टं तृर ण, विशेष्य- भागे विशेष्यां रूपं यत्कर्तृर त् भोक्तृरूपं, ा तृत्व य - नवच्छिन्नत्वेऽपि यत् किञ्चिद्विषयत्वात् किञ्चिद्रूपत्वं वि षणांशरूपं द्वे एव स्थितम् दं प्रयोजकी रेण ल्लसि त् भाविवेद्यविशेषापे या वे सामान्यात्म भोग्यरूपं प्रधानम् इति ।

६६ हीरूपतया क्तां नयति ।

६ विशे ामान्यपूर्वकत्वात् साम्याः स्याविभागरूप प्रधा- न र स्ये र्थः ।

६८ दुक्तम्

'ममेव हि भोर भो रं च प्रसूयते ।

त्व यत्त स्ट ि: अ चै ां स्तवेन थ [६९]क्रमव ध्यैव सृष्टिरित्युक्तं, क्रमावभा ोऽपि च स्तीर्त्यांपि[७०] उक्तमेव क्रमश्च वि ाराग दीनां विचित्रोऽपि ह : श्चिद्रज्यन् ेत्ति ोऽपि विद्न् रज्यते इत्य दि तेन भि क्रमनिरूपणमपि रौरवादिषु शा ेषु अविरुद्धं मन्त यं, तदेव तु भो यस यं क्षोभगतं गुणतर म् य[७१] सु भो यरूपप्रक शः सर म्, दुः ाशा शान्दोलनात्म म् अ एव त्रि -रूपं रजः, मोहः काशाभावरू : त्रि -

---

ला भेदाभिसन्धानादवि परस्परम् ॥'

इति । स्तुतो हि अनयोः

'भोक्तैव भोग्यभावेन सदा र्वे संरि तः ।'

ाद्युक्तेरद्वयपारमार्थि तया अभेदेऽपि ायी भेद भिसंधाय रस्पर पे ाल मवियुक्तत्वं दर्शितमिति ।

६९ परस्पर ापे त्वात् मस्येति भावः ।

७० एकः :, च विचि इति अपिशब्दार्थः ऋद्धिमत्त ा-येन । ए : त्रुः ए ऋद्धिमानिति ऋद्धिम : ।

१ न त्वर म ां ाम्याव ा प्रकृतिरिति सांख्योक्तनीतिः, त्कथमु प्र ग ादि भोग्यमि ाशङ्क्याह ेति ।

पं० ६ • ० रौरवसंग्रहाभिधे इति पाठः ।

यमपि ए तु भोग्यरूपम् ए[७२] ब्धात् प्रधा-
नात् न्तरोदयः, न अक्षुब्ध दिति
क्षोभः अवश्यमेव अन राले अभ्युपगन्तव्य
इति सिद्धं सांख्यापरिदृष्टं पृथग्भूतं गुणतत्त्वं[७३]
[७४] स च क्षोभः ते श धिष्ठानादेव, अन्यथा
निय पुरु ति इति न सिध्येत् ततो
गुणतत्त्वात् बुद्धितत्त्वं यत्र पुंप्रकाशो विषयश्च[७५] -

७२ ननु सांख्योक्तनीत्या क्षुब्धमेव प्रधानं कार्यवर्गस्य ारणम तु किमर्थमुक्तं कल्पनादापि गुणतत्त्वमित्याशङ्क्याह एवमिति । यदुक्तम्

'न वैषम्य नापन्नं कारणं कार्यसूतये ।'

इति ।

७३ यदु म्

'नै त्कारणतारूपपरा शांवरोधि यत् ।
क्षोभान्तरं : ार्यं बीजोच्छूनाङ्कुरादिवत् ॥'

इति । न गुणानामपि तत्त्वरूपत्वमभ्युपगन्तव्यमिति भावः ।

७४ ननु स्या जडत्वात् कथं कार्यजननाय औन्मुख्यं ते, क्षुब्धत्वमपि न स्यात् इत्याह च क्षोभ त्यादिना । भावः– सांख्य ते हि पुंसो विकारत्वात् बन्ध ो दशयोरविशेष एवेति बद्ध-वन्मुक्तमपि प्रति प्रकृ : किमि न महदादि विकारजातं जनयितुं प्रवर्तते प्रवृत्त्यार : भाव ानपेतत्वात् । चास्या हमने इति पुनरेतदर्थं तें इ नुसंधानमरि आचै न्यात् ात् अनिर्मो एवेति । न्मते हि श्वेशकर्तृकः क्षोभः, अतो न कश्चित् दोष इति।

७५ द्विविधो हि विषयप्रतिबि : क्षद्वारे ादौ अ द्वारेण उत ादौ । प्रतिबिम्बाधारत्वा ाद्धेऽपि विष ाो बुद्धेरिति ।

पं० २ क० ० कर्तृव्यापारान्तरोदय इति पाठः ।

तिबि बम् अपयतः बुद्धितत्त्वात् अहङ्कारो[७६] येन बुद्धिप्रातिबिं बिते ेद्यसंपर्कें कलुषे पुंप्रकाशे अन त्मनि अ त्माभिम नः शुक्तौ रजताभिमानवत् अत एव कार इ नेन त-कत्वम् अस्य उक्तं, ंख्यस्य तु त् न युज्यते, हि न आत्मनोऽहंविमर्शमयताम् इ छति, यं तु कर्तृत्वमपि तस्य इच्छामः त शुद्धं विमर्श एव अप्रातियोगि[७७] त्मचमत्क ररूपोऽहमिति एषोऽस्य अहंकार करणस्कन्धः[७८] कृति[७९] न्धस्तु स्यैव त्रिविधः र दिभे-

---

७६ अहं ारस्य चासाधार ं र्यमिहोपयोगित्वाद् ख्य ं, हंकार एव संरम्भात्मि या वृत्त्या प्राणादीनां प्रेरणं करोति येन कर्मभोगानुवेधनं तावत् जीवति, स एव च तदव ाने तेषा प्रेरणं रोति येन म्रियते । य ोक्तमन्यत्र

'अहंकृता ेधो ायुः संरम्भरूपया ।
प्रेरितो जीवनाय ादन्यथा मरणं नः ॥'

इति ।

७ एवं ा अहंकृतः शुद्धचित्स्वा – ात् ार ा-वि न्तिसतत्त्वात् स्वरसोदितादहम्भावात् यान्विशे :, यदियं जडायामनात्मरूपायां बुद्धावभिनिविष्टेति ।

८ इन्द्रियरूपतेत्यर्थः ।

९ कारणरूपतेत्यर्थः ।

दात् तत्र सात्त्वि ो स्मात् मनश्च बुद्धी-न्द्रियपञ्च च, तत्र मनसि जन्ये र्वतन्मा- ज नसामर्थ्ययुक्तः जन : श्रोत्रे तु [81]शब्दजनन मर्थ्यविशि इति, यावत् घ्राणे गन्धजननयोग्यतायुक्त इति, भौतिकं[82]मपि न युक्तम् 'अहं शृणो मि' इत्याद्यनुग स्फुटम् आहङ्कारिकत्वम्, [83]करणत्वेन च अवश्यं कर्त्रं-शस्पर्शित्वम्, अन्यथा करणा रयोजनायाम्

८० ात्त्विकः र प्रधानो य ो गुणीभूत या रजस्त सोरपि । इत्यर्थः ।

८१ ' ोन्यमि थुनाः वें सर्वत्र गामिनः ।'
इत्युक्त्या अ ोन्यमिथुनवृत्तित्वात्सत्त्वप्रधानेऽप्यहङ्कारे तमःप्रधानादह-ङ्कारात्त णामुत्पादः, सर्वविशिष्टादहङ्कारान्मनसः, तेनेदमापतति—यदहङ्क : र्वतन्मात्रकरणत्वं, तेन : शब्दादी ां ग्राह्यग्राहकभावो भवेत्, तत्रान्तः विशे गुणा इच्छासंरम्भबो ाख्या इ निरूपि ाः ।

८२ ग्राह्यग्राहकभावनियमान्य ानुपपत्त्या भौतिकत्वमिन्द्रियाणामिति तर्कमतं तथा पार्थिवत्वात् घ्राणं न्ध ग्राहकं रसादेरिति ा-युक्ततां दर्शयति भौतिकत्वमि त्यादिना ।

३ श्रोत्रादीनामाहंकारिकतया करणत घटते ान्यथा, :?—इत्याह णेत्यादि । थेरि ादे प्रेरणे ि याविषयत्वादिरि चेत् पतेत् आहंकारि त्वे सति शस्पर्शत्वं युक्तमहंपराम-र्शानुवेधादहंकृतः ।

पं० ७ क० पु० कारणत्वे चेति पाठः ।

अनवस्थाद्यापात त्   कर्त्रंशश्च अहङ्कार एव, तेन मुख्ये [८४]करणे द्वे पुंसः, ज्ञाने विद्या, क्रियायां कला, अ धस्य पङ्गोश्च अह ारूप-ज्ञानक्रिय [८५]नपगम त्,   उद्रिक्ततन्मात्रभागावि-शि त् तु ात्त्वि देव अहंकारात् कर्मेन्द्रिय-पञ्चकम् 'अहं गच्छामि' इति अहङ्कारविशि : कार्यकरणक्ष : पादेन्द्रियं, तस्य मुख्याधि- बाह्यम् अ त्र पि दस्त्येव इति रुग्ण-स्यापि [८६]गतिविच्छेदः न च यसां-कर्यमुक्तादेव हेतोः क्रिय करणकार्या, मुख्यं च ग नादीन क्रियात्वं न रूप द्युपलम्भस्य, णाद्तन्त्रे गुणत्वात्, तस्मात् अवश्या-भ्युपेयः कर्मेन्द्रियवर्गः च पञ्चकः अनुस-

---

८ यदुक्तम् ।

'वि ां विना हि न्येषां णानां निजा स्थि ः ।
ां विना तृत्वे ज्ञातृता यतः ॥
कलाविद्ये : सां मुख्यं त्करणं विदुः ।'

इति ।

८५ अपगमे मर्थं ति प्रवृत्तिर्न ात् । दुक्तम्

' ए विहीनेऽस्मिन् बुद्धि मैन्द्रियैः क्वचित् ।
अन्धे प ौ रूपगति ाे न भासते ॥'

ति ।

८६ हस्तादौ गमनक्रियादर्शनादिति भावः ।

पं० ३ क० पु० पङ्गोः शान्ता ज्ञानरूपक्रिया इति पाठः ।

-धेस्त त्वात् तथाहि बहिस्तावत्त्यागाय वा अनुसन्धिः आदानाय वा द्वयाय , उभयरहितत्वेन स्वरूपविश्रान्ये वा, तत्र क्रमेण पायुः पाणिः पाद उपस्थ इति अन्तः णाश्रय- र्मानुसन्धेस्तु ागिन्द्रियम्, तेन इन्द्रिया- धिष्ठाने हस्ते यत् गमनं तदपि पादेन्द्रिय- स्यैव इति -तव्यम्, तेन मान-त्यमपि न इन्द्रियान-त्यम् आवहेत्, इयति राजसस्य उपश्लेषकत्वम् इत्याहुः अन्ये तु राजसान्मन इत्याहुः अन्ये तु सत्त्विकात् मनो राज इन्द्रि णि इ भो शांच्छाद त् तु मः- प्रधानाहंकारात् तन् ाणि वेद्यैकरूपाणि पञ्च शब्दविशेषाणां ि क्षोभार ां देकम्

---

८ हि इदं हेयमिदमुपादेयमिति क्षो ः प्रशाम्यति ।

८८ ननु पाणिना विहरणं पादेनादानमित्यन्योन्यवृत्तिसांकर्य - गि आह तेन इत्यादि । नहि पाणिर्विहरणं पादो आदानं करोति पि एकस्मिन्नेवाधिष्ठाने पादः पाणि विहरणमादानं कुरुते सर्वशरीरव्या कत्वादेव सहवृत्त्योपलम्भ इति कश्चि त् दोषः । तदुक्तम् ।

'एतत्कर्त तदसांकर्येण कुर्वते ।
क्षाणि सहवृत्त्या बुध्यन्ते रं ः ॥'

।

८९ भोग्यांशस्योद्भू तया प्राधान्यात् ।

अक्षोभात्मकं भौंवि मान्यम् अ शे-
षात्म तत् श दत एवं ग ध तेऽपि
शब्द ात् क्षुभितात्[११] अवका-
शदान[१२] पारं नभः श द । याध्यासाव-[१३]
श हत्वात् श दतन्मा क्षुभि वायुः
श द तु विरह भ वात् रूपं
क्षुभि तेजः पू गुणौ तु पूर्ववत् र : -
भित आपः पू : पूर्ववत् ग धः क्षुभितो
धरा पूर्वे चत्वारः पूर्ववत् अ ये शब्दस्प-
र्शाभ्यां वायुः, इ ादिक्रमेण भ्यो धरणी
इति मन्यन्ते गुण मुदा च थिवी,
न्यो णी कश्चित्[१४] अ श्च त्व पे

९० यथोक्तम्।

'विशेषाणां य तोऽ यं दशा ागविशेषिणी।'

इति। तेन नैतन्मन किमेभिर रो रवि षैर्विशेषा एव क्षा भ्यु न्तामिति।

९१ क्षुभितात्—कार्य गोन्मुखादि र्थः।

९२ अ दानव्यापारत्वा सोऽ गुणं ारणं शब्द इत्यर्थः।

९३ तेन यथा शब्दः ात्मनि ाच्य ाध्या त्वादव ददाति । तत्कार्यमाकाशोऽपि र्वस्येति।

९ यदुक्तम्।

'नागृह्वी गन्ध ातुचिज्जायते :।
धरित्र्या हि दीनामग्रहेऽपि प्रजायते।
न्धादिभ्यस्ततो नान्या जलादिभ : भूः॥'

इति।

ऊर्ध्वे ऽ गुणं प ं, निकृ गुणं तु या यं ए णस्य उत ों यत् तेन विना गुणा-न्तरं न उ पद्यते, तेन थिवीतत्त्वं[९५] शि त-र ात् भूति जल त्वेन व्या म्, एवं जलं तेज इत्या दि व० क्ति त्त्वम्

भूत नि न्मात्रगणेन्द्रियाणि
मूलं पुमान्क ुकयुक् शुद्धम्
विद्यादिशक्त्यन्तमियान संवित्-
सिन्धोस्तरङ्ग सर ारः ।

सअलतत्तपरिउण्णाउ
सअलतत्तउत्ति णउ ।
प रिआणहअत्ताण्णउ
परमसिवेण समाणउ ।

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे तत्त्वस्वरूपप्रकाशनं नामाष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

९५ यथो ं श्री ालोके ।

' ः शि त्वाः भूति प्रकाश ा-
स्वरूप ादाय नि ात्मनि ध्रुवम् ।
तत्त्वा लि र्मसं यै-
र्विभाति भूर्व्याप्तृतया स्थि रलम् ॥
एवं ादेरपि शक्ति र -
पर्यन्त धा ो व रि ादृक् ।
ि तूत्तरं शक्ति यै तत्त्वं
पूर्वं द्धर्मतयेति भेदः ॥'

इति, एत परात्रिंशिकावि रणे स्यङ्गिर्णी म् ।

अथ नवममाह्निकम्

अथ तत्त्वानां भेदो निरूप्यते

च धा डर्धशा एव परं पर[1] -
शेन उक्तः त शिवाः हेशाः शाः
म ः विज्ञानाकलः लयाकलाः ल
इति [2] शक्ति न्तः एषां सैव शक्तयः,
द्भेदात् पृथिव्य दि धानतत्त्व न्तं चतुर्दश-
भिर्भेदैः रूपं पञ्चदशं रूपं

---

१ ननु त्रिकमते नरशक्तिशि त्मकं विश्वमु तत् थं सिद्धान्तदर्श-नोचितः प्रमातृभेद इत्याशङ्क्याह परमेशेनेत्यादि । यदुक्तम्

‘ क्तिमच्छक्तिभेदेन धराद्यं मूलपश्चि मम् ।
भिद्यते पञ्चदशधा रूपेण सहानरात् ॥
भेदयुग्धीनं रुद्रवत्प्रलय लः ।
द्वन्मायापि नवधा ज्ञकला स धा नः ॥
म । दीशाः पञ्चान्ये त्रे यस्त्रिधा ।
शिवो न शि ते प्रकाशघनचिन्मयः ॥’

इति ।

२ अयं भावः परमार्थतो हि रपरापरापरात्मकशिव क्तिनरात्मक-मेव वि । यत्पुनः क्तिम । शक्तीनां विधत्व मुक्तं तदवान्तर-रम्नायमि ।

३ ः-इच्छाद्या इत्यर्थः, द्भेदात्-शक्तिशक्तिमद्भेदादित्य ः ।

यतायोग्यं अपरा रिका-
नुग्रहात्, प्रमातृषु उद्रिक्तशक्तिषु यत् विश्रा-
न्तिभ तत् तस्यैव शाक्तं रूपं श्रीमत्परा-
परानुग्रहात् सप्तविधं शक्तीनां तावत्त्वात्
शा मद्रूपप्रध ने तु प्रमातृवर्गे यत् विश्र न्तं
तच्च क्तिमच्छिवरूपं श्री त्पराभट्टारि नु -
हात्, तदपि सविधं प्रम णां शिवार -
भृति सकलान्तानां तावताम् उक्तत्वात् तत्र
शा भेद देव मातृणां भेदः, स च स्फुटी-
करणार्थं कलादि मेण भ यते, तत्र सक-
वि ं ले शक्तिः तद्विशेषरूपर ात् बुद्धि-
र्मोक्षशक्तीनां, लय कलस्य तु ए
निर्वि यत्वात् अ फुटे वे ना ल ते एव

प्रमेयतायोग्यं- त्मकमित्यर्थः, स्वात्मनिष्ठं-शा शा क्तिरसं-
स ं, तदुपरक्तत्वे हि तद्रूपत्वमेव गण्यते इत्यर्थः । ।

'परां ो मातृरूपोऽ प्रमाणांशः परापरः ।
मेयोऽपरः शक्तिमां शक्तिः ं रूपमित्यदः ॥'

इत्याद्यन्यत्रोक्तम् ।

५ तद्व्यापारभेदात् हि विचित्राः : स्युरि सामान्यतो विद्याकल एव शक्तित्वेन गणिते इति ।

६ प्रसुप्तभुजगाकारत्वादिति भावः । न चैत न्त ं यदि प्रलयाक- ते पि न : ोर्ध्ववर्तित्वं थमिति त एते - धिक्याविर्भावकारणत्वादधःपतनकारण एवेति ए सर्वार्थः ।

विगलत्कल्पे तत्संस्क र चिव प्रबुद्ध्यम न शु-द्धविद्या म स्य र स्कारहीन व प्रबुद्धा शस्य सैव इच्छाशक्तिरूप ां स्वातन्त्र्यस्व-भावां जि क्षन्ती म महेश्वरस्य इच ा-त्मिका स्फुट । त्म शिवस्य इति शक्तिभेदाः मुख्य : दुपरागकृतश्च शक्तिमत्सु प्रमातृ भेदः रणभेदस्य कर्तृ-भेद यैव नात्, शक्तेरेव च अ य तिरिक्ता ाः रणीकर्तुं शक्यत्वात् न अन्य र्अनवस्था-द्यापत्तेः वस्तुतः पुनरेक एव चिर ा ान-दवि : ा ा, थिवी रू मात्र-विश्र न्ता दा वेद्यते तदा स्वरूपम् अस्य:

---

७ ज्ञानकर्मेन्द्रियावान्तरभेदात्मना क्तीनां संभवः, वस्तुतस ए एवासौ धर्मः समवायाख्यः । यदु म्

> 'ए एवास्य र्मोऽसौ र्वाक्षेपेण ते ।
> ते य त्तयैव युक्तं ाञ्जसो विधिः ॥'

इति ।

८ यदुक्तम् ।

> ' त् क्रययोगेन ि भेदयन् : ।
> पर्शिनं शं करणी ते म् ॥'

इति । तुर्विधि चेत् र मिष्यते तत् रणमेव कुतो भवेत् अपि प्रेरणक्रियाविषयत्वात् कर्मैवेत्यर्थः । न अकरणि ा क्रिया भवेदिति णान्तरमन्वेष्यं, भिन्नः त्प्रेर्यमेवेति त्रान्यत्करणमि-
।

केवलं भाति चैत्र[९]चक्षुर्दृ ˙ चैत्रविदितं जाना-
मीति, त्र कलशक्तिकृतं सकलशक्तिमद्रू-
पकृतं स्वरूपान्तरं भात्येव, एवं शिवा तमपि
वाच्यं, शि शक्तिनिष्ठं शिव भा विश्रान ˙ च
विश्वं जानामि इति त्ययस्य विलक्षणस्य
भावात् ननु भावस्य चेत् वेद्यता ˙ वपुः
तत्स िप्रति वेद्यत्वं, वेद्यत्वमपि वेद्यम् इत्यन-
वस्थां,[१०] या च जग ोऽधसु त्वं सु काशमेव,
तय च वेद्यत्वावेद्यत्वे विरुद्ध[११]धर्मयोग इति

---

९ चै चक्षु ˙ पश्यामीत्य प्रथायां किं नीलमा ˙ थते कि त ैत्र-वे ताविशिष्टं नीलमिति। ा ‘नीलं वेद्मि’ ‘चैत्रवेद्यं नीलं वेद्मि’ इत्यनयोः प्रती ोरविशेषः स्यात् न चैवमनुभवविरोधात्, द्वितीये चै वेद्यता नी ि ा विशेषणम् त मातृग । न तावत् प्रमातृगता व्यधिकरणयोर्भिन्न क्ष्यत्वेन विशेषणविशेष्यभावायो ात् गतत्वे सिद्धं वेद्यता निजं वपुरिति।

१० ननु ज्ञानं क्रिया फलानुमेया ˙ कटताख्यं विषयधर्मः ै वेद्यतेति कौ ारिलम माशङ्क्य तिक्षिपति। अयं भावः—भावस्य यथा नीलत्वादयो धर्माः ैन्प्रति अविशिष्टाः वेद्यत्वाख्यो धर्मः स्यादित्यत्यन्ताद्यभावः ज्येत्, सर्वज्ञाः स्युरिति। योऽयं वेद्यत्वधर्म : किं वेद्योऽवेद्यो वा, अवेश्चेत् संविदस्पर्शत्वात् नारि, वेद्यो यदि भवेत् दन स्था स्यात् येन कस्यचिदप्यर्थस्य वेद्यता न घटेतेति मूर्च्छि प्रायं वि ˙ पर्यवस्येत्।

११ ननु भावे -त्वौ, भावः सत्ता, सा च द्विधा—स्वरूपसत्ता ायिनी , च पवे ा था ˙, तस्मात् स्वरूपस्यैव वेद्यत्वं वेदकर ˙ विरु :।

दोषः? अत्र उच्यते न तत् स्वं वपुः स्वरूपस्य थयुक्तत्वात्, किं तर्हि तत् मातृशक्तौ मातरि च त् विश्रान्ति भजनं यत् रूपं तत् लु तत्, त् [12] क श व तत् काशते न तु किंचिदपि ति इ वेज्ञत्वम् अनवस्थ विरुद्धधर्मयोगश्च इति दूरापा[13]स्तम् अन तप्रमातृसंवेद्यमपि [14] एकमेव तत् तस्य [15] रूपं ावति तेषामेकाभासरूपत्वात् इति न प्रमात्रन्तरसंवेदनानु नविघ्नः कश्चित्, स्य रूपं स म् अर्थक्रियाकारित्वात् थै,

---

१२ ननु यदि नाम प्रका विश्रान्तिसतत्त्वै वेद्यता तत्कथमस्या भावधर्मत्वम्? इति चेत्, स –यथा ातन्त्र्यात् शिवेन भेदोऽ भास्यते तथैव वे ाधर्म इति । यदुक्तं

'यथा शिवनाथेन ातन्त्र्याद्भास्यते भिदा ।
नीलादिवत्तथैवायं वेद्यताधर्म च्यते ॥'

इति ।

१३ प्रकाशते प्रकाश्यत इति विरुद्धधर्मयोगः, प्रकाशमेव त् शते न तु चिदपि प्रतीति स्तत्पक्षे स्वप्रकाशात्मा शि एवास्तीति र्थिस्यैवाभावात् अन्यं प्रति चकास्तीति वचनं विरुध्यते इति वेज्ञत्वस्यापि निरासः, यमेव प्र ाशते न ापेक्षया कर्मभावमपि लभते ाो न वेद्यता भिन्ना भवितुमर्हतीति अनवस्थानिरा ः।

१ शि भिन्नमिति भावः ।

५ क्तिशक्तिमद्रूपकृतमि ।

परदृश्य नां ।ातां दृष्ट्वा स्वै[16] समीर्ष्यति, शि भवं विश्रान्तिकु भं श्यन् म वि- शति मस्त नन प्रम तृ विश्र स्तु पश्यन् पूर्णीभवति नर्तकी[17] क्षणं तु, तस्यै नी स्य द्रूपं मात रि यत् विश्र थै - शस्य विमर्शस्योदय त् इति पञ्चदश त्मकत्वं थि याः भूति ध नतत्त्वपर्य म् तावत्यु- द्रिक्तर गादिकश्चु स्य सकलस्य[18] मातृत्वात्; स लस्य[19] पि एवं प ञ्चदश्यं तस्यापि त व- द्वेद्यत्व त् वितत्य चैतत् निर्णीतं त ।लोके

---

१६ अन्यदृश्यत्वं ।न ।गतो धर्मश्चेन्न दा पत्युरीर्ष्या ।त् ।दिति भावः ।

१ प्रे ।दौ श्यदे पू पं तृ विगलितवेद्यान ।नन्य क्ष वि नम् ।

१८ य पि कले दे ।त्मनो वेद्यस्वै ।धान्यं ।पि ।न- क्रियोत्ते ।विद्यादिक क्षोद्रे ।दस्त्ये प्र ।तृत्वमिति भा : ।

१९ ननु वे । प्राधान्यात् धरादिवत् ।पि पा द् मेव न्याय्यमिति ः थमु प्रधान स्वान्तमिति, दा ।ह कल ।- ।ीति । श्रा ।ोके

> ' । दश्यं रा न्तर्निविष्टे सकलेऽपि च ।
> ।न रमस्त्ये प्रमेयेऽत्रापि तृ हि ॥'

इति ।

पं० १ क० पु० परिदृश्यमानामिति पाठः ।

पुंसः प्रभृति[20] ातत्वान्तं गोदशध स - लस्य मातृत योगेन त॰ क्तिशक्ति - द त्मनो भेदद्वयस्य त्यस्तमयात्, थ च सकलस्य स्वरूपत्व व केवलं, लय कलस्य स्वरूपत्वे पञ्चानां ातृत्वे एकादश भेद : विज्ञ नाकलस्य रूपत्वे चतुर्णां तृत्वे न भेदाः स्वरूपत्वे त्रयाणां ातृत्वे मन्त्रेशस्य स्वरूपत्वे द्वयोः तृत्वे पञ्च महेशस्य स्वरूपत्वे भगवत एकस्यै ा- तृत्वे शक्तिशक्तिमद्भेदात् त्रयः शि तु शैकचित्स्वातन्त्र्यनिर्भरस्य न कोऽपि भेदः परिपूर्णत्वात् एवम् अयं त्त्वभेद ए परमे- श्वरानुत्तरनयैकाख्ये निरूपि : भुवनभेदवै-[21]

---

२० तदु ी ोके

' दा मेयता पुंसः कलान्त प्रकल्प्यते ।
दुद्भूतः ंशो मेयो ास्य मातृ ा ।
: कलसंज्ञस्य प्रमातृत्वं विद्यते ॥'

इति ।

तदुक्तम्

' ए विचित्रोऽयं भुवनादिविधिः : ।'

इति । ा

'ए भुवन ापि भिन्ना भेदैरिमैः स्फुटम् ।'

ति ।

चित्र्यं करोति, नर स्वर्गरुद्रभुवनानां पार्थि[22] त्वे मानेऽपि दूरतरस्य भावभेदस्य उक्तत्वात् अत्र च परस्परं भेद लनया अवा[23]न्तरभेदज्ञा-नकुतूहली त ोकमेव अ धारयेत् एवम् एकैकघट नु रेणापि थिव्यादीनां तत्त्व ां

२२ यथोक्तम्

'पार्थिवत्वेऽपि ो साम्यं रुद्रवैष्णवलोकयोः ।
थ भवे ोगे वापि रूपके ॥'

इति, न्यत्रेति पार्थिवाद्यात्मनि भुवनादावित्यर्थः ।

२३ यथा हि अवान्तरभेदज्ञानं सर्वस्य सर्वात्मकत्वात् लेऽपि त्व ो याकलादिशरि संभवोऽस्त्येव ात् ज्ञान सकला-दिप्रमातृ क्तीनां ाभिरेव गुणने ए ोन द्रूपसंभवः, भव ए णं तेन था ऽपि दोष इ न्तव्यम् । यथो तन्त्रालोके

' ह स्फुटोऽस्तु भेदांशं दा तावत् भूभवेत् ।'

इति । एवं शक्तिमद्भेदोऽपि अङ्गीकर्त :, एषा प्यन्योन्यं भेदने एको-त्तरचतुर्विंशतिशतप्रकारा न्ति, था थापि वैचित्र्यं सामान्यस्य विशेषान्यथाभावित्वात्, क्षुरादिशक्तीनामत्रो वतिरोभावाभ्यां भेदा-नन स्फुटमेव, न चैतन्मन म् अलमत्र वे भेदेन रादिशक्ती-नामेवाविर्भा रोभावावि ? आवे -निम न-वि -विघूर्णनात्मा अर विशेषः, आवेश यीभावः, नि ासङ्गात ा दन्तः-प्रवे :, वि ास दौन ख्ये सरणम्, विघूर्णनं तदौन्मुख्येनोच्छल-नात्मकं पन्दनम्, अनुद्भूत रि हि प्यदृष्टमिव, द्वि : नरा विषयं प य : पर मत्कारातिशयो दिति चार्थक्रि या-कृत एव भेद इ र्थः ।

भेदो निरूपितः[24] अधुन स्तं थिवी-
र ातृप्रमेयरूपम् उद्दिश्य निरू यते
ो[25] धरातत्त्वाभेदेन : शिवः थ
श्रुतिः ' थिव्येवेदं ' इति धर तत्त्व-
सिद्धि दान् प्रेर ति स धराम महेश्वरः,
धरा श्रेशः, तस्यैव भिम निकविग्रहता-
र को चको :, सांख्यादिपाशवविद्योत्ती-
र्णशि वि ेण अभ्यस्तपार्थिवयोगोऽ[26] ास-
ध्रु पदः धराविज्ञ न लः प शवविद्य क्रमेण
अभ्यस्तप र्थि योगः कल्प ते रणे व धरा-

२ एवमेक ाख्यदशायाम्, अनेकद ावति त्वे नः कियन्तो भेदा ति ो ना वक्तुं ुयादित्या यः । क्तं चान्यत्र

'एवमे द्धरादीनां र ानां यावती द ा ।
काचिदस्ति घटाख्यापि तत्र संदर्शिता भिदा ॥
अत्रापि वे ता नाम तादात्म्यं वेदकैः सह ।
: वे ोऽसौ घटः सकल ए हि ॥
यावच्छिवैकवे ोऽ ै त्रि एवावभासते ।
ावदेकशरीरोऽसौ ोधो भात्येव यावता ॥'

ति । तथैव

'या वेद । एते तावद्धे ाः थं भ्रिये ।'

इत्यु नीत्या एतद्बोध्यम् । ि छिन्नेद हिष्णुरभेदस्तादात्म्यम् ।

२५ प्रमातृ सकं तावद्दर्शयति 'यो धरातत ाभेदेन' इत्यादिना । ननु शिवो नाम निर् लतत्त्वबृं णात् ब्रह्मेत्युच्यते र थं नैयत्येन व्यव- ति ते इत्याश । यथे ादि ।

२६ भावनानिष त्तिमप्राप्य अन्तरा विलयादप्रा पद इत्यर्थः ।

[२७]लयकेवलः   सौषुप्ते हि तत्त्वा शवशादेव
चि   उदयः स्य तु गृहीतधराभि-
ानस्तु धर स लः   अत्रापि श[२८]क्त्युद्रे - -

---

२७ धरायाः लयः न जलादेः — अधरतत्त्वनाशे हि ध्र्वतत्त्वा-
वे ात् ोगिनः, था ान्तयति 'सौषु हि' ादिना, -
त्त्वावि हि सृष्टि र्जं धि रणादिमयी अस्ति । नियतपूर्वभावि
ोषु कारणम् ।

२८ शरि म्भ थादिव्यापारमयं यथा

'अस्यैव सप्तकस्य व्यापारप्र ल्पने ।
क्षोभो यस्तदे ोक्तं शक्तीनां सप्तकं फुटम् ॥'

इति । त्र विशेषो था

'तत्रैव धरणीनाम्नि भि भासिनि या पृ क् ।
म्भादिकावलोक्येत शिवशरि रसौ भुवि ॥
ैव सृष्टिविलयस्थित्यनु हसंहृतीः ।
लादिशि ान्तेयं वि त्ते विविधरि तिः ॥
सेह महेशान रि त्वाधि ारिणी ।
त्तत्त्व त्रवृन्देषु हठादे हि पुद्ग ान् ।
या प्रेरयति माहेशी शक्तिः ा ोधभूमिगा ॥
यया बुध्येत भू र ज्ञा पीत ादिकम् ।
ायते द्विपक्षाच्च मन्त्रशक्तिर ै ॥
त्तत्त्वभोगाभोगे सम्यगौन्मुख्यदायिनी ।
ावन्मात्रमलाव क्तिर्वैज्ञानकेवली ॥
द्धस्फार र तत्तर ाभिमुख्यतः ।
ो ोन्मुखता क्तिः गामिनी ॥
मायाकर्ममलव्यक्तिसमावेशे या रि तिः ।
ाह्यान्तरेन्द्रियकृता नानाव ानुयायिनी ।
भोग ाधन क्तिः ा णुसमाश्रया ॥'

इति ।

भावाभ्यां चतुर्दशर म् इति तृता धर त्वस्य भेदाः, रूपं तु शुद्धं मेयम्[२९] इति, एवम् अपरत्रापि[३०] अथ एक न् मातरि प्राणप्रतिष्ठिततय[३१] भेदनिरूपणम्[३२] इह नीलं ग्र : णः तुटिषोडश[३३] र वे ा-वेशपर्य तम् उदेति, तत्र आ टिर विभ-गैकरूपा, द्वितीया हकोल्ल रूपा, अन्त्या तु ग्राह्याभि तन्मयी[३४], उपान्त्या तु स्फुटीभूत-ाहकरूपा, मध्ये तु त् तुटिद्वादश तन्-ध्यात् आद्यं षट्कं निर्विकल्पस्वभावं वि ल्पा-च्छादकं, षट्त्वं च अस्य रूपेण एका तुटिः, आच्छादनीये च वि ल्पे पञ्चरूपत्वम्, उन्-मिषा उन् षत्ता, सा च इयं फुट यारू-पत्व त् तुटिद्वय त्मिका स्पन्दनस्य एकक्षण-

---

२९ वेद्यतायाः प्राधान्यात् नरात मित्यर्थः । यथोक्तम्

'यत्तु ग्रहीतृतारूपसंवित्स्प विवर्जितम् ।
शुद्धं तत्स्वरूपमित्थं वि त्रिकात्मकम् ॥'

इति ।

३० जलादावित्यर्थः ।

३१ 'सर्व एवाय ध्वा प्राण ' इत्युक्त या ाः णे ा ।

३२ भेदः—पाञ्चदश्यादिः ।

३३ सपादाङ्गुलद्वयं तुटिः प्रा र बोध म् ।

३ तन्मयी— यी ।

रूपत्वाभ तु, न्मिषि स्वकार्यकर्तृत्वं च इत्येवमाच्छ दनीयविकल्पपार्श्वविध्यात् स्वरू-
द् क्षणा निर्विकल्पकाः, तोऽपि निर्वि-कल्पस्य ध्वंसमानता, ध्वंसो विकल्पस्य, उन्मि - मि । उन्मिषत्ता तुटिद्वयात्मिक उन्मिषि-तता च इति षट् टयः कार्य तृता तु हि रूपता इति उक्तं न सा भूयो गण्यते, इत्येवं[35] कथन गुरूपदेशानुशीलिनः सर्वत्र[36] श्वदृश्यं प्रविभागेन विविश्वते विकल्पन्यू-[37]नत्वे तु तुटिन्यूनत सुखा[38]दिसंवित्ता विव यावत् अविकल्पतैव लोकास्तु विकल्पवि-श्रान्त ताम् अहन्तामयीम् अहन्ताच्छादिते-

---

३५ नीलशब्दोपलक्षिता पृथि ी । ख्यातेति ति ब्दार्थः ।

३६ सर्व - र पर्यन्तमित्यर्थः ।

३७ त्रायोदश्यादावित्यर्थः । विकल स्वरूपन्यूनतापक्षे निक्षेपात् टेर्न्यूनता मातृत्वेनास्थाशैथिल्यं, न स्वरूपविप्रलोप एव षट्त्रिंश-दङ्गुलात्मनि प्राणचारे तावत्तुटिसंख्याकत्वस्यानपहानेः ।

३८ न्यू यां किमित्याह सुखेत्यादि, यथो म्

'यथा हि चिरदुः तैः दात्तसुखस्थितिः ।
विस्मरत्येव तद्दुः खविश्रान्ति त्मना ॥
था तविकल्पेऽपि रू ः संवेदने नाः ।
विकल्पविश्रान्ति लात्तां सत्तां भिमन्वते ॥'

इति ।

दं भावविकल्पप्रसरां निर्विकल्पं विमर्शभुवम् अप्रकाशित मिव - ते दुः स्थं सु वि- श्र न्ता इव, विकल्पनिर्ह्रसेन तु सा श एव इति इयम् असौ संबन्धे ह्यग्राहक ोः सावधानता[39] इति अभिनवगु गुरवः एवं च श्वद्श्ये स्थिते यावत् स्फुटेद ार नो भेदस्य न्यूनता तावत् द्वयं द्वयं ह्रस ति यावत् द्वितुटिकः शिवावेशः[40], त आद्य तुटिः सर्वतः पूर्णा, द्वितीया सर्वज्ञानकरणाविष्टाभ्य सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वाय कल्पते न तु आद्य[41] यदाह श्रीकल्लटः 'तुटिपात[42] इति' अ पातशब्दं सैव भगवती श्रीमत्काली तृसद्भावो भैरवः

---

३९ ग्राहकयोर्यत उदयो वि ानि स्तत्रावहितत्वं, येन सर्वेप्सितफलसंपत्तिः। यथोक्तम्

' ह्यग्राहकसंवित्तिः सामान्या वेदेहिनाम्।
योगिनां विशेषोऽयं ' न्धे सावधानता॥'

इति।

० अन्त्योपान्त्यात्मतुटिद्वयस्य क्षे निक्षे त्।

१ सर्वसाम्यादिति भा ः।

२ 'तुटिपाते सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वलाभ' ति हि सू म् आ ायास्तुटेः पातोऽपचयो ो द्वितीया टिरिति ावत्।

प्रतिभा इत्यलं रहस्य[४] रह ने एवं [४४] म-
हेशतुटेः प्रभृति त्तदभ्य सात् [४५] त्सिद्धिः
[४६] अथात्रैव जाग्रदाद्यवस्था निरूप्यन्ते,
वेद्य[४७]स्य तद्विषयाय श्च सं[४८]विदो यत् वैचित्र्यम्
अन्योन्यापेक्षं तु अवस्था, न वेद्यस्य
लस्य न चापि केवल याः संविदो न चापि
थक् पृथक् द्वे त्र द धिष्ठेयतया ही-
रूपतया भानं तदा जाग्रदवस्थ मेये ातरि
ाने च यदा तु तत्रैव अ धि[४९]ष्ठानरूपतय
भ नं संकल्पः द स्थ द

---

३ रह अरहस्यनेन – कटीकरणेने र्थः ।

एवं द्वितीयस्यां तुटौ सर्वज्ञत्वादिसिद्धिरु । तद्वत्तृतीयादि चेत्याशङ्क्याह 'एवं मन्त्रमहेश' इत्यादि, दुक्तम्

' सु संदध श्चित्तमवधा णम् ।
त्तदि द्धिसमावे : य वोपजायते ॥'

।

५ : सिद्धय श्रीपूर्वशा दौ धारणापटला ा–देहगु-रु ादयः ।

६ दश्यादिक्रमात्मतया निर्दि त्वा ध्वनि ।

७ रूपत्वेन निर्दि ।

८ ह मातृत्वेनो याः ।

९ प्रमाणात्मतयेत्यर्थः ।

त्रैव अधिष्ठातृरूपतय[50] बीजात्मतयैव[51] भानं तदा षुप्तावस्था इ[52] एव ति : प्रमेय - ण ा वस्थाः त्ये ं जाग्रदादिभेदात् चतुर्विधा उक्ताः यदा तु ता ` प्रमातृ- विश्र न्ि गते मातुः पूर्णतौ मुख्य त् द्वारेण पूर्णतोन्मुख या भानं तद तुर्यावस्था, ५ च रूपं द्दशाहमित्येवं-ि धम् अंशत्रयम् उत्तीर्य पश्या ीति अनुपायिका[54] तृत - रा, नैकट्यमध्यत्वदूरत्वैः तृप्रमाण ेय- ाभिषे ं द्दती द्वस्थात्रय नुग्राहकत्वात् त्रिभेदा एतदेव अवस्थाचतु ं पि[55] डस्थपद-

५० मात्रैकात्म्येनेत्यर्थः।

५१ संभाव्यमानभाविकार्यसंबन्धात् विश्व बी ं- ार ं, तदात्म- तये र्थः।

५२ ननु मेयं माता मानमधि ेयमित्युक्तं तत्कथं माता नू मेयतां गच्छेदि ा 'इमा ए ' इति।

५३ ननु मेयादित्रयसा ा प्रमाणफलरूपा मितिः, अतो मेयाद- योऽस्या जीवि मिति चेत् नैवमित्याह ' ा ' इत्यादिना।

५ अनुपयुज्यमानानुपपद्यमानोपायेत्यर्थः।

५५ पिण्डे शरीरे तिष्ठतीति पि ं, सर्वाध्वनः पदं ं णः, अ ते ज्ञायतेऽनेनेति पदम् - संकल्पः, प्राणसंकल्पयोस्ति - तीति पदस्थम्, रूपयति तत्तदर्थजातं स्वात त्कारेण रूपवत् रो- तीति रूपं ा, तदैकात्म्यं रूपस्थम्, रूपं मितमपि मातारमति - न त्वात् रूपाती मुच्यते।

स्थरूपस्थरूपातीत शब्दैर्योगिनो यवहरन्ति,
ख्यानधनास्तु सर्वतोभद्रं य ः हा-
याप्तिः [56] चय इति श दैः अन्वर्थं त्र
दर्शितं लोके श्लो व तिके च य
सवान्तर्भूतं पूर्णरूपं तत् तुर्यातीतं व तीतं
ह चयं च निरूपय ति च यस्य
यद्यदा रूपं स्फुटं स्थिरम् अनुबन्धि तत्
ज त्, तस्यैव तद्विपर्ययः स्व :, यः य -
लस्य भोगः स विदनं सुषुप्तं, यो विज्ञान -
लस्य भोगः भो या भिन्नीकरणं तुय दीनं
स भोगः, भ व न शि भेदस्तुर्यातीतं सर्व -
ती म् रूपस लौ १ या : २
विज्ञान : ३ तदीशत हेश गः ४
शि :५इति श्वदशभेदे श्व अवस्थ : रूपं
लयाकल इत्यादि मेण योदशभेदे, रू
वि । शक्तिः विज्ञ इत्ये दशभेदे,
रू : तदीश : हेश : शिवः इति व-
भेदे, स्वरू मन्त्रेश : : शक्तिः शि इति
भेदे, स्वरूपं हेशशक्तिः महेशः शक्तिः

---

५६ वि कराम वत् चि तया दर्शनात् : ।

शिव इति पञ्चभेदे, स्वरूपं क्रियाशक्तिः ज्ञान-
शक्तिः इच्छाशक्तिः शिव इति त्रिभेदे, अभि-
ेऽपि शिवतत्त्वे क्रियाज्ञानेच्छानन्द चिद्रूप-
कॢप्त्या संख्यानयोगधनाः पञ्चपदत्वम् आहुः

भूम्यादौ त्त्वजाले न हि भवति वपु ादर्शं यत्प्रमातुः
संवि द्विश्रान्तिवन्ध्यं स्फुरति स बहुधा ातृभावोऽस्य यस्मात्।
ेनास्मिन्वेद्यजाले क्रमगतकलनां निर्वि ल्पामहन्ता-
स्वातन्त्र्यामर्शसारां ध्रुवमधिव प्राप्नुत स्वात्मसत्ताम् ॥

पहिण उभाहरभावकलपुणुअब्भन्तरि एह
सच्चिवपसम इपुणुजअल ब्भिहिहिनिद्दकलेह
संवेअण पअरूढ इउभावकलाउसमग्गु
भरिअद्दसुस्सुहुपुणुभरिउ । १ ॥

तुरिआणन्तरलग्गु
घडुवोहिणहंउजोअ एह
वितत्त समत्थफुरणकमेण
कमेणलिहालमिसाणमिप । २

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे तत्त्वभेदप्रकाशनं
नाम नवममाह्निकम् ॥ ९ ॥

अथ दशममाह्निकम्

उक्तस्तावत् तत्त्वाध्वा लाध्यध्वा तु निरूप्यते, त यथा भुवनेषु अनुगामि किंचिद्रूपं तत्त्वम् इत्युक्तम्, तथा तत्त्वेषु वर्गशो यत् अनुगामि रूपं तत् कला एकरूपकलनासहिष्णुत्वात् तद्यथा पृथिव्यां निवृत्तिः नि- ते यतस्तत्त्वसर्ग इति जलादिप्रधानान्ते वर्गे प्रतिष्ठा कारणतयाप्यायनपूरणकारित्वात् पुमादिमायान्ते विद्या वेद्यतिरोभावे संविदाधिक्यात् शुद्धविद्यादिशक्त न्ते शान्ता

१ थाहि–

'केचिदाहुः 'सौ शक्तिरन्तः सुसूक्ष्मि ।
तत्त्वानां लेत्यु धरण्या धारिका यथा
अत्र पक्षद्वये वस्तु भि भासते यतः ।
अनुगामि ान्यमि नैयायि ादिवत् ॥'

इत्याद्यन्यत्रोक्तम् । रण्या यथा धारिका शक्तिरनुगतास्ति तथा परां ां प्राप्तात् हिर्मुखत्वात् निवर्तकत्वेन कलयित्री निवृत्तिकला, प्रतिष्ठाने कलयित्री प्रति ा शक्तिः, एवमन्यासामपि कलना । था चोक्तम्

'निवृत्तिः थिवीतत्त्वे प्रतिष्ठाव्यक्तगोचरे ।
विद्या निशान्ते शान्ता शक्त्यन्तेऽण्डमिदं चतुः ।
शान्तातीता परे तत्त्वे कलातीतं परं पदम् '

इति ।

तरङ्गो शमात् एतदे अ डचतु
पार्थिव- ाकृत- यीय-शा भिधम् थि -
दिशक्तीन म् अत्र अवस्थ नेन शक्ति त्वे वत्
परस्पर्शो ि द्यते पर्शस्य च स ि घर मिति
ावति युक्तम् अ[2] डत्वम् शि तत्त्वे शान ती-
ता तस्योपदेशभ वन चादौ कल्य ानर ात्
तु रं तर ,त ा पि यत् अप्रमेयं तत्क-
[3]लाती म् एवं पञ्चैव कलाः दृत्रिंश र नि
हि प्रमेयत्वं द्विध थूलसूक्ष त्वे इति
दश रणर द्विध शुद्धं कर्तृतास्पर्शि च
इति दश रणतोपसर्जनकर्तृभावस्फुटर त्
पञ्च, शुद्धकर्तृभावात् ञ्च, विगलितविभ ग-
ा ि ासो मुखत्वे पञ्च, विच्छेदशून्यं
शि त्वं ड्त्रिंशम्[4] दा उप दिश्यते

---

२ तदुक्तम्

' ' नाम भुवनविभागरि तिकारणम्।
प्राहरावर त्तयन यावदस्ति हि ॥'

इति

३ समग्रकलनोजि त्वादिति भा :।

तदुक्तमन्य ।

'यद्वेद्यं किंचिदाभाति त्क्षये यत्प्रकाशते।
तत्तत्त्वमिति निर्णीतं षट्त्रिंशं हृदि ते ॥

भ तेवा त् ट ि दम्, त् त्रिं-
शम्, तस्मि पि भाव्य ने अ ात्रिंशम्, न
च अन स्थ स्य भाव्य नस्य अन च्छि -
योगिनो वेद्यीकरणे स त्रिंश ए पर्य-
व न त्, षट्त्रिंशं तु वं त्त्वोत्तीर्ण य संभा-
- च्छेदम् इति पञ्चकलाविधिः विज्ञाना-
लपर्य तम् आट कला, ईशा तं विद्य ला,
शि ं शि ला इ ति त्रितत्त्व वि धिः एवं नव-
तत्त्व द्यपि ऊहयेत् इ ति मे ंशगामी स्थूल-
सूक्ष परस्पत्व त् त्रि विधो भुवनतर कला-
ट ध्वभेदः, ातृविश्र त्य तथैव त्रि विधः,

चिदानन्द त ै रू ं दितिदे ने ।
त्रिंशं ाभाति ा ङ्का नापरा ॥
ापि वेद्यत्वं य भाति चि यः ।
ि त्तमः ोऽपि भा नायोपदिश्यते ।
यदि ना : ि एव पुनर्भवेत् ॥'

इति ।

५ ा च न तर ानि न्य शि ानि यथा
' तिः षश्चैव नियतिः ा एव च ।
ाया वि ा थे दाशिवशि ौ तथा ॥'

इति । ादि ब्दादष्टादशट म् ।

पं० ३ क० पु० अनवच्छिन्नं स्वातन्त्र्यं योगिन इति पा ः ।

म ६णंतायां पद् ध्वा, माणस्यैव क्षोभ-रङ्गश यत्तायां म ध्व, र शमे पूर्ण -तृतायां वर्णाध्वा, एव च असौ तावति विश्र त्या ल ध रूपो भवति इति एकस्यैव द्विधत्वं युक्तम्

पँद्म वर्णमेकं
रषोडशकं धरेति च निवृत्तिः।
तँत्त्वार्णमग्निनयनं
र शरपुर पदमन्या १।

९नितत्त्वार्णं द्विकपद-
म व क्षिभुवनमपरकला।

चान्य पि
'त्र र रूप ध्वनो तृभागगम्।
पदं गमात्मत्व मावेशा दुच्यते॥
दे पदं : क्षोभात्प्रच यदा।
गुप्तभाषी य ो ता तूर्णीभूतो वस्थि :॥'

इति।

द र्णमिति माहारः, ए मिति क्ष ररूपम्, पुरपोड - मि लाद्यादिवीरभद्रान म्।

८ ग्नयस्त्रयः, नयने द्वे, तेन दीनि न्तानि तत्त्वानि, हादि न्ता वर्णा योविंशतिः, रसाः ट्, राः प , ए द श-ε राणि, त्त्वाणि राः तेन द्वे तुर रे णि प क्षराणि इति प दानि , अन्येति आप्यायिन्यपरपर्याया प्रतिष्ठा।

९ मुनयः तेन पुमादिमायान्तानि त्त्वानि दि न्ता वर्णाः,

पं० ३ क० पु० तावति ध्येति पा :।

अंड्यर्णतत्त्वमेकक-
पदम ' सैन्य वनमिति तुर्या । २

षोडश वर्णाः पदम -
तत्त्वमेकं च शान्त्यतीतेयम् ।
अभिनवगुप्तेनार्या-
त्रयमुक्तं ' हाय शि येभ्यः । ३

भुवनजाल अलउ
परिसरसहअवसीसइतत्ताहंसरूउ
त्तब्भाउकलणा
इविमरिसहसीसइप कलाहंसरूउ ॥
प कलामउएहु
महेसरु णइविउज्झइ ।
इच्छइसुहमउ
भरिहबिबोधतरङ्गमहासरु ।

द्विके तेन प । रमेकं क्षरं द्वितीयं चेति पदम ै , व वोऽ ै अक्षिणी द्वे तेना ।विंशतिभु नानि, अपर लेति गोधिन्यपरपर्याया विद्या ।

१० यः तेन गख । वर्णाः शुद्धविद्ये रसदाशि वा त्वानि, ए केति तेन ज्य रं दं म , सैन्यभुवनानि अक्षौहिण्योऽ ादश, येति उत्पूयिन्यपरपर्या । ान्ता । षो शेति विसर्गा ारान्ताः र-ग्रो ाद मे एकं दं म श्च, त्त्वमिति वि ाख्यं षट्रिं शं, क्तित्वेऽपि । ान्यादे ', क्तिर्हि न क्ति तो भि । भवितुमर्हति ति भावः । ान्त ती ायां तु भुवनानि न संभवन्तीति नात्र निर्देशः । एवम ाद ोत्तरं ' भुवनानि, द्वा त्तर ानि, प ाः, द दानि, ावन एव त्राः । द्व ा इति षोढाध्वा इति पिण ार्थः ।

सोच्चिअभासइ
भवतरुविसर ।
अलउअद्धजालु
निअधअ णिपरिमरिमेहहरो ॥
चेअणुभरिअभरिउ
अप्पहमणिसच्चिअपाणि णु
माणसपाणपवण
धीसाम पूरितजजिखणु ।
तंजिघ इ निह
परभइरवणाहहुहोइ णु
त्तिदाणुआवाहणु
अणुसण्णिहाणुइउ अहिणअउड्ड
सब्बिहअद्धकलण
निर्ब्बाहाराएतिलडेचिअएहइतत्त्व

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे कलाद्यध्वप्रकाशनं नाम दशममाह्निकम् ॥ १ ॥

अथ एकादशमाह्निकम्

यावत्[1] इदम् उक्तम् त् ाक्षात् चित् अपवर्गाप्तये[2] थोक्तसंग्रहनीत्य भवति, चित् वक्ष्यमाणदीक्षायाम् उपयोगगमनात् इति दीक्षादिकं क्तव्यम् : अधिकारी इति निरूपणार्थं शक्ति ो वि ार्यते केचित् आहुः ज्ञ नाभावात् अ ानमू : ंसारः द् गमे ज्ञानोदय[3] त् शक्ति इति तेषं यक् ज्ञानोदय ए

१ 'यावत् दम्' ं नस्यायमभिप्रायः— क्तिपा ैचि ात् कारणभेद एव कार्यभेदः । यथोक्तम्

'संविदि फलभेदोऽ न कल्प्यो मनीषिभिः ।'

इति, सर्वेषामाणवादीनामनुत्तरपदावाप्तिरे फलमित्यभिप्रायः ।

स्वप्रकाशस्वरूपानुशीलनहेतोः ।

३ यथो ं गीतासु

'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽ ेन ।'

इति । र्मभोगोऽपि द्विधा—क्रमेणाक्रमेण चेति, क्रमेण भोगे ां-न्तरप्रसङ्गो दुर्निवार इति कदाचिदपि नास्य यः स्यात्, े पुन-रे ं भोग एव स्यात् । एवं हि कर्मणां मफलदानात भाव ए ो भवेत्, ैतत् भयथापि : : कर्मणां सिद्ध्येत् 'ज्ञानोदयात्' इत्युक्तम् ।

पं० ७ ० ० ० तदपगमज्ञानोदयादिति पाठः ।

किं[4]कृत इति व च्यम्, कर्मजन्यत्वे क फ-
लवत् भो[5]गत्व सङ्गे भोगिनि च शक्तिपात-
भ्युपगतौ अतिप्रसङ्गः, ई[6]श्वरे ानिमित्तत्वे तु
नोदयस्य अन्यो[7] य श्रयता वैयर्थ्यं च,
ईश्वरे रागादि ङ्गः, विरुद्धयोः कर्मणोः
लयोः अ यो यप्रतिब धे कर्म[8] ा यं,
तः शक्तिपात इति चेत्, न मिकत्वे विरो-
[9]धायोगात्, विरोधेऽपि अ यस्य अविरुद्धस्य

पद्दषो शपदार्थपरिशीलना हि तन्नि मित्त क्तं, कतरत्तदे -
निमित्तमिति ।

५ ओ नामानयोर्विशेष इति भावः ।

६ ननु कर्म लत्वाविशेषेऽपि तथेश्वरेच्छा शात् ज्ञानमेव मान्तर-
दाह न गेप ादि र्म इ ाशङ्क्याह 'ई रेच ा' इत्यादि ।

ज्ञानोदये ति ईश्वरेच्छानिमित्तत्वमनुमीयते ईश्वरेच्छ ानुमाने च
ज्ञानोदय इति अन्योन्याश्रयणात् द्वयोरेवासिद्धता भवेदि र्थः ।

८ इह हि भोग ममहि ा बहुषु कर्मसु क्षीणे कुत्रचित् अनियते
ाले यत्परिपक्केऽपि समानसामर्थ्यविरोधत्वाद्विरुद्धे र्मणी फलं प्रति
द्धे ति तः, कीयं स्वकीयं नियतं भोगं विधातुमुदासाते, तदनन्तर-
भावीनि र्माणि अपरिप ात् भोगाय नोन्मुखीभवन्ति, दीदृशं
विरुद्धकर्मद्वयविरोधलक्षणं कर्मणां साम्य च्यते इति ।

९ र्मणां च मिकत्वमेव न्याय्यं परस्परपरिहृतस्वरूपतया युगपद-
ाना ोगात्, अत मेणैव मपि फलं ददातीति चैषां का ना
प्रति अन्योन्य रोद्ध ा—कस्मिंश्चिदपि कालक्षणे गपत्प्र-
वृत्त्ययोगात् ।

पं० १ ख० ० र्मजत्वेन्यकर्म लेति पाठः ।

कर्मणो भोगदानप्रसङ्गात्, अविरुद्धक ˚ वृत्तौ
तदैव देहपातप्रसङ्गात्, जात्यायु प्रदं र्म न
प्रति ध्यते भोगप्रदमेव तु प्रतिबध्यते इति
चेत्, कुतः तत्कर्मसद्भ वे दि शक्तिः पतेत्
तर्हि सा भोग दात् किं बिभियात् अथ
[10]मलपरिपाके शक्तिपातः सोऽपि [11]किंस्वरूपः?
˚ च तस्य निमित्तम्? इति, एतेन वैरा यं
धर्मविशेषो विवेकः सत्सेवा सत्प्राप्तिः देवपूजा

---

१० प्रकाशस्वरूपे नित्ये वस्तुनि यदज्ञानं तदेव मलं संसाराङ्कुरकारणमित्यत्राविवादः। तत्र खेटपालगुरुरित्थं तस्य परिपाकमाह—'मलनिरोधात् शक्तिपातः रौद्री शक्ति र्हि निरोधि। यदा निरोधकाख्यात् स्वव्यापारात् निवर्तते तदायं स्फुटज्ञानक्रियासमावेशात् शिवशक्तिपातभाग्भवेदिति।'

११ ाक्षेपं करोति किंस्वरूप इत्यादिना, मल नाशस्तावत् न ˚भवति, शे हि एक इतीतरात्मनामपि नश्येदिति सर्वमुक्तिप्रसङ्गः, अथ न नाशः अपि तु पाकः स्वशक्तिप्रतिबद्धता, सापि विषाग्निवत् सर्वान् प्रति अवि इति स ए प्रसङ्गः, अथ ˚दुच्यते हेतुकेति वक्त ˚ कर्म वा हेतुरीश्वरेच्छा वा, तत्र र्म न तादृशं तस्य भोगैकहेतुत्वात्, नापीश्वरेच्छा सा हि किं तन्त्रा उत परतन्त्रा, पर न्त्रा तावत् कस्य पर इति, चेत् तस्य वीतरागद्वेषत्वात् सर्वान् प्रति अविशेषापत्तेः, अहेतुका इति चेत् प्रागेव नाशः स्यादिति स्थितिरेवास्य ात् इति।

पं० १ क० पु० कर्माप्रवृत्ति इति पाठः।
पं० ८ ग० पु० धर्मविवेश इति, सत्सेवा आपत्प्राप्तिरिति च पाठः।

इत्यादिहेतुः प्रत्युक्त इति भेदवादि ां वैम् असमञ्जसम् त पर ेशाद्वयवादे तु उपपद्यते एतत्, यथाहि परमेश्वरः[12] स्वरूपा◦ द-नक्रीडया पशुः पुद्गलोऽणुः संप :, न च तस्य देश ालस्वरूपभेद्विरोधः तद्वत् स्वरू - स्थगनविनिवृत्त्या स्वरूपप्रत्यापत्तिं झटिति[13] वा क्रमेर्ण[14] व समाश्रयन् शक्तिपातपात्रम् अणुः उच्यते, स्वातन्त्र्यमात्रसारश्च असौ परमशिवः शक्तेः प तयिता इति निरपेक्ष[15] ए शक्तिपातो यः स्वरूपप्रथाफलः, य तु भोगोत्सुकस्य स कर्मापेक्षः, लोकोत्तररूपभोगोत्सुकस्य तु एव शक्तिप तः परमेश्वरेच्छ प्रेरितमायागर्भाधिकारीयरुद्रविष्णुब्रह्मादिद्वारेण, म ादिरूप-

१२ यथोक्तमन्यत्र

'यथा हि परमेश्वरो निजरसेन स्वं छादयन्
पराद्वयमयं वपुः पशुरितीर्यते लौकि ः।
तथैव पुनरप्यसौ विमलचित्स्वरूपं परं
काशमतिरोदधच्छिव इतीर्यते योगिभिः॥'

१३ टिति – नुपायादिक्रमेण।

१ मे – वक्ष्यमाणदीक्षादिना।

१५ न तु मयोगाद्यपेक्ष इति भावः।

पं० ११ क० पु० लोकोत्तररूपोऽनुत्तरभोगेति, ख० पु० लोकोत्तररूपो भोगेति पाठः।

त्वं पुंविवे पुंस लाविवेकं पुं तिविवेकं पुंबुद्धिविवेकम य फलं स्तु नः तदधर-त्वभोगं प्रति ति, भोगमोक्षोभयोत्सुकस्य भोगे पेक्षो, मोक्षे तु रपेक्षः इति पेक्ष निरपेक्षः न च वाच्यं त् कस्मिं-श्चिदेव पुंसि शक्तिपात इति, स ए र श्वरः थ भाति इति तत्त्वे ोऽसौ पुमान् नाम यदुद्देशेन वेषयकृता चोदना इयम् चायं शक्तिपातो[16] नवधा, ी -मध्य-मन्दस्य

---

१६ शरि ो नवधा इति यदुक्तं दृढीकर र्थं मालिनीवि-जयोक्तं

'एव स्यात्मनः काले श्चिद्योग शात् ।
शरि : ध्यते शैवी शान्ता मुक्ति दा ॥
तत्संबन्धात्ततः कश्चित्तत्क्षणाद ज्यते ।
अज्ञाने सहैकत्वं कस्यचिद्धि वर्तते ॥
रुद्रशक्तिसमाविष्टः यियासुः शिवेच्छ ।
भुक्तिमुक्ति सिद्ध्यर्थं नीयते सद्गुरुं प्रति ॥
माराध्य ततस्तु दूदी ामाराध्य शाङ्करीम् ।
तत्क्षणाद्वोपभोगाद्वा देहपाते शिवं व्रजेत् ॥
योगदी ज्ञात्वा यो भ्यसेत् ।
योगसिद्धिमवाप्नोति तदन्ते शा पदम् ॥'

अत्रैवास्य लघुपञ्चिकाकारः चिच्चापूर्णाख्यातिरूपेणाज्ञानेन एकत्वं त्वं विनिवर्तते तदपहस्तनेन स्वात्मसाक्षात्कार पूर्णं

पं० ग० ० तीव्रमध्यमन्दस्थोत्कर्षेति पाठः ।

उत्कर्ष-माध्यस्थ्य-निकर्षैः पुनस्त्रैविध्यात्, उत्कृष्टतीव्रात् तदै देहपाते परमेशता, ध्य-तीव्रात् शा चार्यानपेक्षिणः स्वप्रत्ययस्य प्रातिभज्ञानोदयः यदुदये बाह्यसंस्कारं विनैव भोगापवर्गप्रदः तिभो गुरुरि-यु- ते तस्य हि

नमुदेति, : मध्यतीव्रया द्रशक्त्या विष्टः संलक्ष्यते - क्षणोदयात्, तद्वक्ष्यति द्वितीयपटले

'सति चिह्नानि स्यैतानि विलक्षयेत्।
तत्रैतत्प्रथ चि रुद्रे भक्तिः सुनिश्चला॥
द्वितीयं त्रसिद्धिः : रिका।
वैसत्त्ववशित्वं तृतीयं क्षणम्॥
प्रारब्धकार्यनिष्पत्तिश्चि माहश्चतुर्थकम्।
कवित्वं ज्ञेयं सालङ्कारमनोहरम्॥
सर्वशास्त्रार्थवेत्तृत्व स्य जायते।'

इति। एव चात्र गुर्वाद्यनपेक्षणात् अन्यत्र संवित्तिदेवीभिर्दीक्षितसांसिद्धिक इति उपदिष्टः। एवं चा यंप्रवृत्तेरपि अकल्पिते ज्ञाने किमेवमेवै त् न वा इति संवादमपेक्ष यदा गुरुं प्रति यिया । भवति तदा सा पारमेश्वर्या शक्त्या क्ष्यमाणलक्ष सद्गुरुं ति नीयते, येन त्वाहि मात्रादेवास्य तथा दार्ढ्योत्पादात् ज्ञा परं पूर्ण । यायात्, यद्व ात् रेषा नायासमेव ाो भुक्तिमुक्ती ाम्, अ एवा - ल्पितत्वेऽपि ाी ालोके सहभित्तिकत्वमुक्तम्, अन्यथा तु निर्भित्तिकत्वम् पादत्रय ावृत्त्या कश्चित् मन्दतीव्ररूपया ा व त्त्या प्रोदितस्वविम ाी भुक्तिमुक्तिप्रसिध्यर्थं प्रति जिगमिषुः सन् गतौ सत्यां तां ाप्य तेन तेन आराधन कारेण प्रसन्नात् स्मात् पारमे रं दीक्षाप्रकारमासाद्य त्समनन मेव देहे शिवं व्रजेत्-पूर्णज्ञानक्रियोत्तेजनेन तदेकरूपस्वात्मसाक्षात्कारमासादयेत् येन पूर्वो सक्षणापत्तौ जीवन्मुक्तः स्यात्। यद्वा भु ोग ा ा रणस्तक्षणादे च देहपाते शिवं व्रजेत्।

मय्यादिकल्पना चेत्, अ पि तारतम्यसद्भावः इच्छावैचित्र्यात् इति, पि -तिभत्वे शास्त्राद्यपेक्षा ं वाद् य स्यादपि, इति निर्भित्तिसभित्त्यादिबहुभेदत्वम् आचार्यस्य -तिभस्यागमेषु उक्तम्, सर्वथा तिभांशो ब-

'ट्वा शिष्यं जराग्र ं व्याधिभिः परिपीडितम् ।
उत्क्रमय्य तत्त्वेनं परे त्वे नियोजयेत् ॥'

इति नी सद्यो निर्वाणदीक्षाद्वारे परे त्वे योजितः ादित्यर्थः । अत एव । ब्दौ विकल्पद्योतकौ, ती मध्यमया शक्त्या ंबद्धस्तु पूर्ववत् दी ासाद्यापि अनात रूपे बुद्ध्यादौ आत ाभिमानस्य तादवस्थ्यात् आत्मनि दा ं शिवैकरूप ां न वेत्तीति किञ्चित्कालमिदं शरीरारम्भकं कर्मो भुज्य आहितशेषवृत्तिर्देहपाते शिवं व्रजेत्, तदास्य तदैकात्म्याभि-ि ः स्यादिति इ ादेः वाक्यस्य त णाद्वा इति अपास्य पुनरावृत्त्या अयमर्थः । ा योगो हि भोगैकसाधनम् इति भुक्षूणां तत्प्रधानैव दीक्षा न्याय इति ं योगदीक्षामिति, एव पूर्वं दीक्षायां ज्ञान ान्यं द्धिमो मेव, ि या नरुभयानुयायिनीति नास्याः गुपादानम्, तेन ध ध्यरूपया ा संबद्धः शिवरूपतालाभौत्सुक्येऽपि बुभुक्षुत ादे धिया यथाभीष्टे तत्त्वे गुरुणा योि ः एव तच्चिन्तादिमुखेन योगं ज्ञात्वा तत्तद्धारणादिक्रमेण समभ्यसेत् येन तति द्धिमाहात्म्यात् अनेनैव देहेन तत्त्वभोगान् भुक्त्वा तदव ाने ा ं दमवाप्नोति इत्यनेनैव ं न्धः । ध्यमध्यशक्तिपाते इयान् विशेषो यत् देहान्ते योगसिद्धिमवाप्नोतीति । तदुक्तं श्री लोके

' ध्यमन्दे शक्तिपाते शिवलाभोत्सुकोऽपि सन् ।
भुक्षुर्यत्र युक्तस्तद्भुक्त्वा देहक्षये शि ः ॥

पं० १ ० पु० तारतम्यस्य सद्भाव इति पाठः ।
पं० ५ ख० पु० प्रातिभांश इति पाठः ।

लीयान् तत्संनिधौ अन्ये म् अनधि र तु भेददर्शन इव अना दिशि संनिधौ मुक्तशिवानां य दिक्त्वे मन्दती तु श - पातात् सद्गुरु या सा भवति, असद्गुरु यां तु तिरोभाव ए , असद्गुरुत तु सद्गुरुग नं शक्तिपा ादेव सद्गुरुस्तु समस्तैतच्छा तत्त्वज्ञानपूर्णः साक्षात् भगवद्भैर भट्टार एव, योगिनोऽपि स्वभ्यस्तज्ञान यैव मोचकत्वे योग्यत्वस्य भ -

---

मन्दमध्ये तु तत्रैव तत्त्वेनापि नियोजितः ।
देहान्ते तद्वरं भोगं भुक्त्वा प ाचि वं ेत् ॥'

इ । एवमिदं भेदद्वयं शिवधर्मिसाध विषयम् यस्तु पुत्रकविषय इति विभागः । अ व श्लोक द्वितीयपादवर्जमावृत्त्या ोकधर्मिणः देहान्ते तत्राभी स्वादौ योगेन योजनया भोगरूपायाः सिद्धेरेव ती मध्यमन्दरूप या ा भवतीति रपि ए - रत्वमुक्तं स्यात् । तदुक्तं श्रीतन्त्रालोक एव

' मन्दे ध्यमन्दे न्दमन्दे मुक्षुता ।
मान्मुख्यातिमात्रेण विधिनेत्यन्ततः शिवम् ॥'

इति । ए , तद्विवेक एवास्माभिः सर्वं विवे , किन्तु इयत् न्यूनं तेते—यद श्लो न पाठ इति चा ाभिरूपपलोऽपि कल्पितः प्रायः चन पुस्तकान्तरे अदृष्टत्वात् दुर्जनप्रायाद्यतनमूर्खसंत्रा , अर्थगत्या ग्रन्थकृदुपज्ञतया व्याख्यात एव रमिति बहुना ।

पं०९क० ० योगिलस्येति, लावण्यादिसत्त्वसेवानुपयोगीत्यादि च पा ः ।

दिमत्त्वस्ये ानुपयोगात्   असद्गुरुस्तु अन्यः
सर्व एव ए ं यियासुः गुरोः ज्ञानलक्षणां
दीक्षां प्राप्नोति यया द्य एव मुक्तो भवति
जी न्नपि, अत्र अवलोकनात् कथनात् श -
संबोधनात् चर्यादर्शनात् चरुदान त् इत्यादयो
भेदाः अभ्यासवतो ा तदानीं सद्य एव
प्राणवियोजिकां दीक्षां लभते, सा तु मरण-
क्षण एव कार्या इति वक्ष्याम इति तीव्र-
त्रिधा उत्कृष्टमध्यात् शक्तिपातात् कृतदीक्षा-
ोऽपि स्वात्मनः शिवत यां न तथा दृढप्र-
तिपत्तिः भवति,   तिपत्तिपरिपाकक्रमेण तु
देहान्ते शिव एव, मध्यमध्यात् तु शिवतोत्सु-
कोऽपि भोगप्रेप्सुः भवति इति तथैव दीक्षायां
ज्ञानभाजनम्, स च योगाभ्यासलब्धम् अने-
नैव देहेन भोगं भुक्त्वा देहान्ते शिव एव
निकृष्टमध्यात्तु देहान्तरेण भोगं भुक्त्वा शिव-
त्वम् एति, इति मध्यस्तु त्रिधा भोगोत्सु-
द धानभूः तदा मन्दत्वं पारमे-

पं० २ क० पु० स एवेति पाठः ।

पं० १२ क० पु० देहान्ते इत्यारभ्य भुक्त्वा इत्यन्तः पाठो नास्ति ।

श्वर योगोपायतया यतस्तत्र औत्सुक्यम्, प रमेशम योग देश्च यतो मोक्षपर्यन्तत्वम् अतः शक्तिपातरूपता तत्रापि तारत यात् त्रैविध्यम्, इत्येष मुख्यः[17] शक्तिपातः वैष्ण- वादीनां तु राजानुग्रहवत् न मोक्ष तता इति इह विवेचनम् शिवशक्त्यधिष्ठानं तु र्वत्र इति उक्तम्, सा[18] परं ज्येष्ठा न भवति अपि तु घोरा घोरतरा वा, स एष शक्ति- पातो विचित्रोऽपि त रत[19] यवैचित्र्यात् भिद्यते, श्चित् वै णवादिस्थः समय्यादिक्रमेण स्रोतः[20]- श्चके च ाप्तपरिपा : सर्वोत्तीर्णभगवत्षड- र्धशा रमाधिक रित म् एति, अ यस्तु उल्ल- नक्रमेण अन भेदेन, कोऽपि अक्रमम् इति अत एव अधराधरशासनस्थ गुरवोऽपि इह ण्डलमात्रदर्शनेऽपि अनधिकारिणः, ऊर्ध्वशा- नस्थ तु गुरुः अधर धरश नं त्युत प्राण- ति पूर्णत्व त् इति सर्वाधिक री स च

त्रिविधः ।

१८ —शिवशक्तिरित्यर्थः ।

९ रतम्यवैचित्र्यात्—अवान्तरातिशयेनेत्यर्थः ।

२० ोतः के—तन्त्रविशेषे इ र्थः ।

दैशिको गुरुः आचार्यो दीक्ष : चुम्बकः, चायं पूर्णज्ञान एव स त्तमः तेन विना दीक्षाद्यसंपत्तेः योगी तु फलोत्सु युक्तो यदि उपायो देशेन अव्यवहितमेव फलं दातुं शक्तः उपायोपदेशेन तु ज्ञाने एव युक्तो मोक्षेऽपि अभ्युपायात् ज्ञानपूर्णताकाङ्क्षी च बहूनपि गुरून्[1] कुर्यात् उत्तमोत्तमादिज्ञान-भेदापेक्षय तेषु तु वर्तेत, संपूर्णज्ञानगुरुत्यागे तु प्रायश्चित्तमेव नु सोऽपि अब्रुवन् विप-रीतं वा ुवन् ि न त्याज्यः, नैव इति ब्रूमः,

हि पूर्णज्ञानत्वात् एव र ग द्यभाव इति अवचनादिकं शिष्यगतेनैव नचित् अयोग्य-त्वानाश्वस्तत्वादिना निमित्तेन स्यात् इति, तदुपासने यतनीयं शिष्येण, न तत्त्यागे एवम् अनुग्रहनि शक्तिपातो निरपेक्ष एव

---

१ यदुक्तम्

'मोदार्थी यथा : पुष्पात् पुष्पान्तरं व्रजेत् ।
विज्ञानार्थी था शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तरं व्रजेत् ॥'

इति ।

पं० १२ ० पु० शिष्यगतं नैवेति पाठः ।

कर्मादिनियत्यपेक्षणात् तिरोभ व इति, तिरोभावो हि [22] पेक्षगाढदुःखमोहभ गित्वलः, यथाहि प्रकाशस्वात ात् बुद्धोऽपि मूढवत् चे ते हृदयेन च ूढचे ां नि दति, तथा मूढोऽपि बुद्धचे ां र धनादिकां कुर्यात्, निन्देच्च[23], यथा च अस्य मूढचेष्टा क्रियमाणापि प्रबुद्धस्य ध्वंसम् एति था अस्य प्रबुद्धचे , ा तु निन्द्य ना निषिद्धा-

२२ थोक्तं तन्त्रालोके

'निय दा चैव स्वरूपाच्छादन मात्।
भुङ्क्ते दुःखविमोहादि तदा कर्मफ ः॥
नियमं कार्मं दुः मोहपरीत म्।
विभासयिषुरास्तेऽयं तिरोधानेऽनपेक्ष ः॥'

इति।

२३ था ीविद्याधिपतिः

'ये यौष्माके शासन र्गे कृतदीक्षाः
संगच्छन्ते मोहवशाद्विप्रतिपत्तिम्।
नूनं तेषां नास्ति भवद्धानुनियोगः
संको ः सूर्यकरैस्तामर ानाम्॥
ज्ञातज्ञेया धातृपदस्था अपि मन्त्रे
ये त्वन्मार्गोल्काप गास्तेऽपि स्य ।
प्रायस्तेषां लैङ्गिकबु ादिसमुत्थो
मि बोधः र्वसादीपजकल्पः॥'

इति।

पं० १ क० पु० नियत्यनपेक्षणादिति पाठः।
पं० २ ० ० कर्माद्यनपेक्षेति पाठः।

र रूपत्वात् ं च तयैव विशङ्कमानत्वात् एनं दुःखमोहपङ्के निमज्जयति, तु उर -शक्ति तिरोभावोऽस्ति, अत्रापि च क ि-व्यपेक्षां[24] पूर्व त् निषेध्य, त्रापि च इ -वैचित्र्यात् एतद्देहमात्रोपभोग्यदुः फलत्वं दीक्षासमयचर्यागुरुदेवाग्न्यादौ सेवानिन्दनोभय सक्तानामिव प्राक् शिवशासनस्थानां तत्त्यागि ामिव तत्रापि इच्छावैचित्र ात् तिरोभूतोऽपि यं व शक्तिपातेन युज्यते, मृ ो वा धुगुर्वादिकृपामुखेन, इत्येवं पञ्च[25]-

२ यथोक्तम् ।

' चास्य कर्ममहिमा द्वयेनेत्थम :।
हि त्कर्म स्याद्वा पूर्वेणा मो विधिः ॥
त्सा परमेशेच्छा ोहि ा ।
ासंवेद्यदुः पात्रत्वमीहते ॥
त्रापि चेच्छावैचित्र्यादिहामुत्रोभयात :।'

इति ।

५ थोक्तं श्रीसोमानन्दपादैः

'कुत्सितेऽकुत्सि स्यात्कथमुन्मुखतेति चेत् ।
रूपप्रसाररसतो र्हितत्वमयुक्तिमत् ॥

पं० १ क० पु० तथैव इति पाठः ।
पं० १० ० पु० कृपामूलेनेति पाठः ।

कृत्यभागित्वं र नि अनु दधत् र श्वर एव, इ न खण्डितमा नं येत्

यथा निरर्गलस्वात्मस्वात त्परमेश्वरः
आच्छादयेन्निजं धाम था विवृणुयादपि ॥
अप्रबुद्धेऽपि वा धा स्वस्मिन्बुद्धवदाचरेत्
भूयो बुध्येत वा सोऽयं शक्तिपातोऽनपे :

जह निअर्ग्गउ
महेसरु अ वि संविरवितन्ह
णुस अत्ति विपर
पसरु अच्छ इविमल सरूइ ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे शक्तिपातप्रकाशनं नाम एकादशमाह्निकम् ॥ ११ ॥

पञ्चप्रकारकृत्योक्तिशिवत्वान्निजकर्म ।
प्रवृत्तस्य निमित्तानां परेषां मार्गणम् ॥'

इति ।

अथ द्वादशमाह्निकम्

दीक्षादिकं व्यम् इति उ म्, अतो दीक्ष स्वरूपनिरू ण र्थं कू र्तव्यं नम् उपदिश ते नं च शुद्धत उच्यते, शुद्ध च रमेश्वर रूपसमावेशः लुप्य गो हि शुद्धिः, लु च दे रूपेऽपि अ त्स्वभावरूपान र वलन भि नः दि[2]हि नन्दचिन स रे त्मनि विश्व पि व तद[3]न्यरू भि नः अशुद्धिः, च महाभैर विशेन व्यपोह्यते, सोऽपि स्यचित् टिति भवेत्, पि उपाय न्तरमु क्षी त्रापि ए - द्वित्र दिभेदेन स्त । क्वचित् - चित् कदाचित् च, तथा अ श्व गोप धेः विचित्रो भेदः च अ ध क्षिति लप -

सामान्येन थनमेतत् ।

२ विशे मा दिहेत्यादि ।

दुन्यरूपेति । पेत्यर्थः ।

त्रापि — उपायमुखप्रेक्षित्वे इत्यर्थः ।

हु ाशन शसोमसूर्य त्मरूपासु अष्टासु मूर्तिषु न्यस हि । परमेश्वररूपतय भवितासु ादार येन च देहे परमेश्वरसमाविष्टे शरीरादिविभागवृत्तेः चैतन्यस्य पि पर ेश्वरसमावेश सिः, कस्य पि तु नव दितुष्टिजनकत्वात् रमेशोप यत मेतीति, उक्तं च श्रीमदान दादौ[6] धृतिः आप्यायो वीर्यं मलदाहो याप्तिः सृष्टिसामर्थ्यं स्थितिसामर्थ्यम् अभेदश्च इत्येतानि तेषु मुख्यफलानि तेषु तेषु उपाहितस्य त्तद्रूपधारित्वात् वीरोद्देशेन तु विशे :, द्य ा— रणरेणुः वीराम्भः महामरुत् वीरभ श्मशाननभः तदुपहितौ

---

५ यथोक्तं ालोके

'ए ा ह्यनुग्रहात्मानो मूर्तयोऽष्टौ शिवात्मिकाः ।
पशिवरूपाभ्यां ध्यानात्तत्तत्फलप्रदाः ॥'

इति ।

६ यथोक्तं ोके

'श्रीमदानन्द नाशुद्धिः स्याद्विपश्चि : ।
किं वं ष्टिसं ननं भवेत् ॥'

ति ।

ते ते – शि ादिदि र्थः । उपाहितस्य—अनुसंधानेन पितस्येत्यर्थः ।

पं० ४ क० पु० शरीराविभागवृत्तेरिति पाठः ।

चन्द्रकौ आत्मा : पुनरपि
भ्यन्तर । द्वित्वम्, हिरूपास्य -
दात्म्ये तन्मयीकृते निमज्जनम्
इत्युक्तम् शेषस्तु आनन्दद्रव्यं वीराधार-
गतं निरीक्षणेन शिवमयीकृत्य तत्रैव -
पूजनम्, : तेनैव देहप्राणोभयाश्रितदे-
ताचक्रतर्पणम् इति मुख्यं ानम् आभ्य-
- रं था द्धरादिरूपधार य त
पार्थिवादौ च तन यीभावः

परभैरवसंमज्जन-
माहुः यथा तद्भवति
तदपि ानं
न ख्यमुपचारतः किं

बाह्यस्नानक्रमः–यथेष्टमन्त्रं दये स्मरन् गोरजोऽन : पद यं गच्छेत् इति र्थिवम् १ थैव ाङ्गमन्त्रि मूर्धादिपादान्तं साङ्गमू स्नि जेत् २ अस्त्रेणाभ्युि भ जप्त्वा ऋहद्गुह्यपदे दद्यात् ो मुष्टिं साङ्गमूलजप्तां मूर्ि क्षिपेत् ३ ह्लादिनि वायौ मन्त्र-वाक् कृत्वा ाचरेत् था निर्मले गगनेऽपि एकाग्रीकृतदृष्टिर्मन्त्रं स्मरेत् इ ीयम् ५ एवं सोमार्कतेजसि शिव-स्नानमुच्यते,

'आत्मैव परमेशानो निर र ह्लाद्दः ।
वि निमज्ज्य तिष्ठन्शुद्ध ोधकः ॥'

इ ात्मस्नानमष्टमम् ।

परमानन्दनिमज्जणु
इउपरमत्थिण णु
तहिं आविद्दतरत्ति
दिणु जाणइ पर अप्पाणु

इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीतन्त्रसारे स्नानप्रकाशनं नाम द्वादशमाह्निकम् ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशमाह्निकम्

सन्नहृदयो ानं यायात्, यत्रैव हृदयं दयु परे श्वरसमावेशयोग्यं भवति तदेव, अस्य अन -क्षणम्, उक्तावपि ध्ये दात्म्ये रणम्, तदपि भा सादादेव इति ेयत् स्थानम् पीठपर्वताग्रम्[1] इ ादिस्तु श स्त्रे स्थ नोद्देश एतत्पर एव ोद्धव्यः ते ेषु पीठादिने परमेशानिय परे श्वर ेष्टानां शक्तीनां देहग्र णात्, आर्यदेश[2] इ धार्मिणां, म्लेच्छदेशा इ धार्ि ण म्, र्व-ताग्रादेश्चैकान्[3] त्वेन विक्षेपपरिहारात् ऐ ा-ग्यपदत्वम् इ ाग ह े बहिरेव

1 ीठपर्व – ग्नपीठादि।

2 ी : पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहि ा योरि ो :।

3 कम्।

'स्मात्सि ै विमु यै पू माधि ।
त्स्थानं विश्रान्तिसुन्दरं दयं भवेत् ॥'

ति।

पं० १ ० ० ऐकाग्र्यप्रदत्वमिति पाठः।

सामान्यन्यासं कुर्यात्, रयोः , तो देहे ह्रीं-न-फ-ह्रीं, ह्रीं-आ-क्ष-ह्रीं इत्याभ्‍ शक्ति-शक्तिमद्वाच भ्यां मालिनीश दराशिमन्त्र-भ्याम्, एकेनै आदौ शक्तिः तः क्ति निति, मुक्तौ पादाग्राच्छिरोऽन्तम्, भुक्तौ सर्वो विपर्ययः लिनी हि भगवती शाक्तं रूपं बीजयोनिसंघट्टेन स्तं मदु म्

शब्दराशिः – तृका, मातृकान्यासो यथा ।

'ललाटवक्त्रे र्णनासागण्डरदौष्ठगे ।
द्वये द्वये शिखाजिह्वे विसर्गान्तास्तु षोड ॥
दक्षान्ययोः न्धबाह्वोः राङ्गुलिनखे चौ ।
वर्गौ टतौ क्रमात्कव्यामू दिषु नियोजयेत् ॥
पवर्गं पार्श्वयोः ठरे हृद्यथो ।
इ मातृकान्य :............॥'

इति । मालिनीन्यासस्तु परात्रिंशिकाविवरणे निर्दिष्टः ।

ङ्क्वादिप्रसिद्धा । लिनी यथा – न ऋ ई ण उ ग घ ङ इ अ भ य झ प आ : ह ए ऐ ओ औ द , इति ।

५ यथोक्तं तन्त्रालोके

'अन्योन्यबीजयोनीनां ोभाद्वैसर्गिकोदयात् ।
कां सिद्धिं न वि रेत्किं वा न्यूनं न पूरयेत् ॥
योनि ीजार्णसांकर्यं बहुधा यद्यपि स्थि म् ।
तथापि नादिफान्तोऽयं क्रमो मुख्यः प्रकी ः ॥'

इति ।

पं० १ ग० पु० पूर्णमिति पाठः ।

पं० २ क० पु० अ-क्षेति पाठः ।

चैतन्नाम रुद्रशक्ति भिर्युक्ता फलेषु पुष्पिता संसारशिशिरसंहारनादभ्रमरी सिद्धि-मोक्षचारिणी दानादानशक्तियुक्ता इति र-ल-योरेकत्वस्मृतेः अत एव हि ष्टविधिरपि एतन्न्यासात् पूर्णो भवति, साञ्जनोऽपि गारुडवैष्णवादिर्निरञ्जनताम् एत्य मोक्षप्रदो भवति देहन्यासानन्तरम् अर्घपात्रे इह हि क्रियाक णां परमेश्वराभे-दप्रतिपत्तिदार्ढ्यसिद्धये पूजाक्रि उदाहरणी-

६ साञ्जनः-मायामलसहित इत्यर्थः।

तल्लक्षणं यथा।

'ावत्सिद्ध सिद्धं वा ध्यत्वेनाभिधीयते।
श्रितक्रमरूपत्वात् क्रियेत्यभिधीयते॥'

था।

'गुणभूतैरवय ः समूहः क्रमजन्मनाम्।
बुद्ध्या ल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदि यते॥'

इति। था कारकाणि

' णं प्रदानं च।
पादानं थाधारः र ाणि षडेव हि॥'

इति।

८ ा रणीकृतेति।

'यथा हि ः ः।
ः रूढोऽपि शिक्षां नातिवर्तते॥

पं० २ ० ० संसारशिशिरसंसारनादेति पाठः।
पं० ५ क० पु० यत्रेति पाठः।

कृता, च सर्वकार म् इर परमेश्व-
रीभा :, यष्ट्राधारस्य शु पादा-
नकरणयोरर्घपात्रशुद्धिन म् यष्टुर्देह-
यासात्, याज्य स्थण्डिलादि ात्
एवं क्रिया मेणापि रमेश्वरीकृत -
रकः तयैव दृशा सर्वा ः न् वि पि
प्रमुखज्ञानयोगाभ्यां रमेश्वर एव भवति
एवम् अर्घपात्रे न्यस्य पुष्पधूपाद्यैः पूजयित्व
तद्विप्रुड्भिः गसारं पुष्पादि प्रो येत्
ः मण्डले भूमौ खे ौ- ाद्यपरिवा-

तथार्चनक्रियाभ्यासशिवीभावितका ः।
च्छंस्तिष्ठन्नपि द्वैतं णां व्यपोज्झति ॥
तथैवाभ्यासनिष्ठस्याक्रमाद्विश्वमिदं हठात्।
संपूर्णशिवताक्षोभनरीनृत्तमिव स्फुरत् ॥'

इति। चोत्पलभट्टपादैः

'अहो धुतमः कोऽपि शिवपूजामहो ः।
षट्त्रिंशतोऽपि तत्त्वानां क्षोभो यत्रोल्लसत्यलम् ॥'

इति।

९ यथोक्तम्।

'अर्घपात्राम्बुविप्रुड्भिः हि शुध्यति।
शिवार्ककरसंस्पर्शात्कान्या शुद्धिर्भविष्यति ॥'

इति।

१० भामण्डलेति—त्रिशूलार्कवृषमातृक्षेत्रपान्यजेत्, तत्रार्चने ः।

र इति येत् तो द्वार[11]
ओं- रदेव ाच न इति पूजयेत् अगु
तु हिःस्थ ने ति विश्य ड स्थ-
ण्डि एव ाह्य रिर्वा[12]रद्वारदे ाच पूजां
पूर्वोक्तं च ्य ादि ात्, न हिः
ोऽपि फट् फट् ट् इ अ ज पुष्पं
प्रक्षिप वि ानपसारितान् ध्य र अ्तः
श्य परमेश्वरकिरणेच्छया ट था अभितो
गगृहं पश्ये[13]येत् तत्र मुमुक्षुरुत्तर भि स्ति-

'ारो नाम र्थेन नम चैने मनुः ।
एको ारेण ा ा परि ारेति ब्दितः ॥'

इति ।

११ ा इत्य ा मो ा—द्वारोध्वे क्ष्मीगणेशपूजनं, ोर्दक्षे दिण्डि, ामे महोदरं, ध्ये ागीश्वरीं, स्वदक्षे न्दिनं, वामे , ध्ये त्रिमार्गगां, दक्षे द्वाः खयोः ालिन्दीच्छा मे- ान्, देहल्य ोऽनन्ते ाधारशक्ती, द्वार ध्ये ा ह पूज- येत्, वें ा ा गताः ल्पनीयाः, पूर्ववदेव । संक्षेप मेण 'द्वारदे ा य ' इति बोध्यम् ।

१२ यथो ोके ।

'र पूजां चेत यां द्वा परि ा म् ।
द्वाः ां पू येदन देवाग्रे कल्पना ात् ॥'

इति ।

१३ था अ दि न्धनं चेन दा्च ादनं कुर्यात् वान रो भेदः ।

ष्ठेत्, था भग द्घोरतेज । झटित्ये -
शो भवेत् [14] पर ेश्वरस्व श्रमे मूर्त्य-
[15] भासनया दिक्त्वम् अ भ सयति तत्र चि-
र श एव मध्यं, इतर विभ गप्रवृत्तेः
प्रकाशस्वी यमूर्ध्वम्, अतथा[16]भूतम् अधः, -
शानसंमुखीनं पूर्वम्, इतरत् [17]अपरम्, मु-
खीभूत काशत्वात् अनन्तरं त्प्रकाशधारारो-
हस्थानं दक्षिणम् आनुकूल्यात्, तत्संमुखं तु
अवभ स्यत्वात् उत्तरम्, इति दि चतुष्कम्
मध्ये भगवान्, ऊर्ध्वेऽस्य ऐशानं क्रम्, अधः
तालव म्, पूर्वादिदिक्चतु ेश्रीतत्पुरुषा-
घोरसद्योवामाख्यम्, दि चतु कमध्ये अ .श्च-

१ इह

'यद्यप्यस्ति न दिङ्नाम काचित्पूर्वापरादिका ।
प्रत्ययो हि ः दिक । अनुपाहितेः ॥
उपाधिः पूर्वतादि इति ेतत्कृतं दिशा ।
उपाधिमात्रं था वैचि य र्थं भवेत् ॥'

इत्याशङ्कां भीकृत्याह त्रेत्यादि ।

१५ मूर्त्याभासना च

'मूर्तिवैचित्र्यतो देश भासयत्यसौ ।'

इति प्रत्यभिज्ञादिष्टनीत्या ।

६ अतथाभूतं- शेनास्वीकृतमि र्थः ।

१ रं - श्रिममित्यर्थः ।

: इत्येवं ' - हिमै मूर्तिंकृतं दिग्भेदं
भासयति, इति दे त्व तरम् था
च स्वच्छाया[१८] लङ्घयितुम् इ ती पुरः पुरो
भवति था परमेश्वर ध्यत ेति सर्वाधि-
तृतैव ध्यस्थ्यम् इत्युक्तम् एवं था भग-
वान् दि[१९] भाग री तथा सूर्योऽपि, हि
पारमेश्वर्ये नशक्तिरित्युक्तं तंत्र[२०] त्र, तत्र
पूर्व यक्तेः पूर्व य व च तथ त्रैव, ए
र धीनापि संमुखीन देशस्य पुर ा-
त्वात् एवं स्वार सूर्यपरमेश त्रितयैकीभाव-
नया दिक्चर्चा इति अभिन गु गुरवः एवं

१८ यथो म् ि दये ।

' दा शिर याँ यद्वल्लङ्घि मीहते ।
पादो ेशे शिरो न थेयं बैन्दवी ला ॥'

इति ।

१९ यथोक्तम् ालोके ।

'दिग्विभागस्तु ोऽस्ति दनानां चतु यात् ।
ास्ययुजित्वे ै परित्यक्तनिजात्मकौ ॥'

इति ।

२० तत्र – रा ि ादावित्यर्थः ।

पं० ४ ग० पु० परमेश्वरोऽपि मध्यतामिति पाठः ।

स्थिते[21] र भि म् उप विश्य देहपुर्य[22] दौ अहंभ वत्य गेन देहतां दहेत्[23] संनिध र- देहवत् अदे त्व तु ो निस्तरङ्गध्रुवधा - रूढस्य भाव्यात् य अ । स्पन्द- मू ः, तदुपरि थो दिष्टयाज्य- देव ाच न्या ः, धान्येन च इह शक्तयो याज्याः तद नत्व तु भग [24]त्रमादीनां

राभिमुखमिति । । गो

' ध्यरि ग्रही दक्षि णं ः ।
उदङ्मुखाः स्युः ग्रही पूर्वतोमुखाः ॥'

इति ।

२ पुर्यष्टकशरीरशुद्धिर्यथा – हृत्पद्मस्थितमात्मानं सू खद्यो ति फुरत्तारकाकारं हृत्कण्ठतालुभ्रूमध्य ह्मरन्ध्रभेदेन ध्वैरेचकक्रमे द- न्ते विनियोज्य मनोऽहङ्कारबुद्धीः परतत्त्वे विलाप्य शून्यं शरीरं ध्यायेत् इति ।

२३ यथोक्तं ज्ञा भैरवे

' दि ना कालपदादु ि तेन पुरम् ।
विि न्तयेदन्ते न्ताभासः प्रजायते ॥'

इ ।

२ नवात्मत

'प्र तिः पुरुष नियतिः । एव ।
माया वि । थे सदाशिवशिवौ था ॥'

इति दिष्टमस्ति, क्तेरे पूज्यत्वादि अयं भावः – सर्वं हि विमर्शनमे पूजेति शिव ापि प्रकाशतापत्त्यै तदपेक्षेति ।

पं० ३ क० पु० निस्तरङ्गक्रमधाम इति पाठः ।
पं० ७ क० ० भगवति इति पाठः ।

शक्तेरेव च पूज्यत्वात्, इति गुरवः च पञ्च अ स्था जाग्रदाद्याः, षष्ठी च अनुत्तर भावदशा अनुसंधेया, इ षोढा न्या ो भवति त्र कारणानां विष्णुरुद्रेशसदाशिवशक्तिरूपाणां त्ये म् अधिष्ठानात् षट्त्रिंशत्तत्त्वक ापस्य लौकिकतत्त्वोत्तीर्णस्य भैरवभट्ट रकाभेद त्ते ्यासे पूर्णत्वात् भैरवीभावः तेन एतत् अनवकाशम् यदाहुः 'अ रङ्गरूढौ लब्धायां पुनः किं र ष्ट्रिन्यासादिना' इति त् ि द् रङ्गं भैरववपुः यत् स्वात्मनि अवभ सि स्तृ ि ंहारावैचित्र्यकोटि एवम् अ्योन्यमेलक ोगेन परमेश्वरीभूतं देहादि भाव यित ि र्तः पुष्पधूप र्पणाद्यैर्यथा ंभ ं पूजयेत् शरीरे णे धियि तदनुसारेण शूला जन । ं र्यात्, यथा आधार[25]शक्तिमूले मूलं, ्द आमूलस रकं लम्बि ्े, ल तत्त्वा ो दण्डः, मायात्मको ग्रन्थिः, च ि ात्म शुद्धविद्यापद्मं, त्रैव सदाशिवभ र ः एव ाप्रे ः क ैणली-

२५ ारशक्तिमूले—नाभ्यन् तुरङ्गुले इत्यर्थः ।

त्वात् बोधात् धा ये वे ाि देहक्ष तु
नादा शात्मकर ा , इति तन्नाभ्युत्थि
मूर्धर त्रयनिर्ग न दान्तर्वर्तिशक्तिव्यापि-
नीसमनारूपमर त्रयं द्विषट्कान्तं, तदुपरि शुद्ध-
त्रयम् औन नसम्, एतां न् विश्वमये
भेदे आसनीकृते अधि तृतय याप भावेन
आधेयभू ां यथाभिमतां देवतां ल्पयि
त् तत्रै स भावनिर्भरात्मनि विश्वभा-
वार्पणं देवपूजनं, देव तन ाभि नं नं,
त् थ धान ःपरामर्श द्भावनादा दोलनं
जपः, त् तथाविधपरामर्श द्ध ह-
तेजसा थाबलादेव विश्व त्मीकरणं होमः,
तदेवं कृत्व परिवारं तत एव वह्निराशेर्विस्फु-
लिङ्गवत् ध्यात्व तथैव पूजयेत्

द्वादशान्तमिदं प्राग्रं त्रिशूलं मूलतः रन्
देवीचक्राग्रगं त्यक्तक्रमः खचरतां व्रजेत् ॥

पं० २ ग० पु० नादामर्शत्वादिति पाठः ।
पं० ४ क० पु० रूपपरात्रयमिति पाठः ।
पं० ६ ग० पु० व्यापकाभावेनेति पाठः ।
पं० ८ क० ग० पु० समस्तभावनिर्भरेति पाठः ।
पं० १३ ग० पु० स्फुरन् इति पाठः ।

मूलाधाराद्द्विषट्कान्तव्यो म्रापूरणात्मि
खेचरीयं खसंचारस्थितिभ्यां खामृताशनात् ।

एवम् अन यागमात्रादेव वस्तुतः कृतकृत्यत
: तदाविष्टस्य तथापि हिरपि कार्यो
यागोऽवच्छेदह नय एव, योऽपि तथा म वे-
शभाक् न भवति तस्य मुख्यो बहिर्यागः, द्-
भ्या त् समावेशलाभो यतस्तस्यापि तु पशु-
तातिरोधाना ान यागः तदरूढ व पि तत्सं-
ल्पबलस्य शुद्धि दत्वात् अथ यदा दीक्षां
चिकीर्षेत् तद धिवासनार्थं भूमिपरिग्रहं, गणे-
शार्चनं, कुम्भ लशयोः पूजां, स्थ डल र्चनं,
हवनं च र्यात् नित्यनैमित्ति योस्तु स्थण्डि-
ल र्चनह ने ए अधिवासनं शिष्यस्य
स्क योग ताधानम् अम्लीकरणमिव दन्ता-
नां, देवस्य र्तव्योन्मुखत्व हणम्, गुरोस्तद्ग्र-
हणम् उ रणद्रव्याणां ग हा वर्तित ।
रमेशतेजोबृंहणे पूजोपकरणयोग्यतार्पण-
मिति र्वोपकरणपूर्णं यागगृहं विधाय

पं० १२ क० पु० 'हवनं' इति पदं नास्ति ।

पं० १४ क० पु० दन्तानां कर्तव्येति पाठः ।

भगवतीं लिनीं तृ वा स्मृत्व दूर्ण-
ेजःपुञ्जभरितं गृहीतं भावयन् पुष्प ञ्जलिं
क्षिपेत् उक्त नि यथ भ
सिद्धार्थधान्याक्षतलाजादीनि तेजोरूपाणि वि-
ीर्य ऐश न्यां दिशि क्रमेण येत्, इति
भूपरि हः त ः शुद्ध विद्यान्तमासनं द ।
गणपतेः पूज , ततः कुम्भम् आनन्दद्रव्यपूरि-
तम् अलं पूजयेत्, ततो याज्यमनु पूगं
न्यस्य मुख्यं धिष्ठातृ विधि-
पूर्वं त्वेन रन् अष्टोत्तरशतमन्त्रितं तं
कुम्भं ित् द्वितीय लशे िम्नश
जेत् तः स्वस्वदिक्षु लो पालान् सा न्
पूजयेत् ः शिष्यस्य ाकृ दीक्षितस्य हस्ते
अ लशं दद्यात् स्वयं च गुरुः कुम्भम्
अ ददी ः शि यं गृहपर्यन्तेषु विघ्नशम-
ाय धारां तयन्तं कुम्भोऽनुगच्छेत् इमं
ठन्-

भो भोः त्वया ां दिशि विघ्नप्रशान्तये
धानेन ान्तं भवितव्यं शिवाज्ञया ।

पं० १८ ० पु० विघ्नोपशान्तये इति पाठः ।

त्र्यक्षरे नामि भो इत्येवमे[२६] तत ऐशान्यां दिशि कुंभं स्थापयेत् विकिरोपरि[२७] कलशम् तत उभयपूजनम् : स्थण्डिल ध्ये परमेशपूजनम् ततः अग्निकुंडं परमेश्वरशक्तिरूपतया भावयित्व तत्र अ हृद न्तर्बोधिन सह एकीकृत्य परामर्शसाहित्येन ज्वलन्तं शिवा भ यित्व, तत्र स्य अभ्यर्च्य न् तर्पयेत् आज्येन लैश्च अर्घपात्रेण च प्रोक्षणमेव ति दीनां स्कारः स्रुक्स्रुवयोश्च परमेश भेददृष्टिरे हि सं क रः ततो यथाशक्ति हु स्रुक्स्रुवौ ऊर्ध्वाधोमु या शक्तिशि रूपौ रस्परोन्मुखौ विधाय मप दोत्थितो द्वादशान्त गगनोदितशिवपूर्णचन्द्रनिः पतत्परातधार भ वनां कुर्वन् वौषडन्तं म् उ ।-

२६ मन्त्रस्य च्छन्दोभङ्गप्र ङ्गात् ।

२ अन्योन्यविपर्ययेण शे स्थाप इत्यर्थः । अयं भावः—वि न्नौ त्यां शि शक्त्यो ादात्म मेव ावे बलेन संप म् ।

पं० ६ क० पु० एकीकृत्य परामर्शेति पाठः ।

पं० १५ ग० पु० धाराभावेन भावानाम् इति पाठः ।

र नू च आज्यक्षय न्तं तिष्ठेत्, इति पूर्णा[२८]-
हुतिः च संतर्पणी श्चरुं प्रोक्षि -
नीय स्थण्डि लश भर्वा भ गं भ गं
निवेद्य, एकभागम् अवशेष्य, शिष्याय भागं
द्द्यात् त ो द तका म् तत्पातोऽ - म-
नि तिदिक्षु अधश्च न शुभ इति
होमोऽ त्रेण कार्यः ततो विक्षेपपरिह रेण
भावि दर्शनयोग्यतायै बद्धनेत्रं शि यं वेश्य
ज नुस्थितं तं कृत्वा पुष्पाञ्जलिं क्षेपयेत् :
सहसा अपासितनेत्रबन्धोऽ ौ शक्तिपा ानु-
गृहीतकरणत्वात् संनिहित तत्स्थानं ाक्षा-
त्कारेण पश्यन् तन्‍ यो भवति, अनुगृहीत-
रणानां मन्त्रसंनिधिः प्रत्यक्षः यतस्त्रस्यताम्
इ भूतानाम् ततः स्वदक्षिणहस्ते दी यत

२८ यथोक्तं लोके ।

' ध्वें कि संबोधः कुण्डे स प्रतिबिम्बितः ।
ह्निः प्राणः ुक् ुवौ च स्नेहः संकल्पचिद्रसः ॥
इत्थं ज्ञात्वादितः कुण्डस्रुक् ुवाज्यमनून्भृशम् ।
द्वादशा विबोधा ौ रुद्ध्वा पूर्णाहुतिं क्षिपेत् ॥'

इति ।

पं० ७ क० पु० अस्त्रेण कार्य इति पाठः ।

देवताचक्रं[29] पूज त्वा तं हस्तं मूर्धह भिषु शि य प शान् दहन्तं निक्षिपेत्[30] ततो सोम्यतय पूजयित्व शुद्धतत्त्व यायिनं, ततः णामं कुर्यात् ततो भूतदेवतादिग्बलिं द्य- मांसजलादिपूर्णं बहिर्दद्यात्, आचामेत ततः स्वयं चरुभोजनं कृत्वा शि यात्मना सह ऐ य- मा न्नः बुद्धवृत्तिः तिष्ठेत् स्वपन् अपि भाते शि यः चेत् अशुभं[31] वदेत् तत्

२९ दे ताच - र्वांध्वपूर्णं । पूजयित्वा–वामपाणिनेति शेषः ।

३० शिवह विधिरेषः, यथो त ो ।

'शि विधिं कृत्वा तेन संलुष्टपाश म् ।
शिष्यं विधाय वि ग्नि पर्यन्तं ध्यानयोग : ॥
तः कुम्भेऽ , शे ै त्मनि शिशुम् ।
ा ारयेत्प द्धृत ात् ि दि पेत् ॥'

इति ।

३१ इत्थं हि ध्याये भाशुभ र्यालोचनम्

'देवाग्निगुरुतत्पूजा ारणोपस्कारादि म् ।
हृद्या ी पानं चाप्याममां भक्ष म् ॥
रक्तपानं शिरश्छेदर विण्मूः लेपनम् ।
वैता ग ायह युग्याधिरोहणम् ॥
त्प्रीत्यै स्यादपि प्राय च भमुदाहृतम् ।
ख्यापयेत्तुदि वृ ै ादो हि परमं म् ॥'

ति, एत मानवि यम् । अन्यस्य तु न ि ङ्गित् भमशुभं ा । थो

पं० २ क० पु० शिष्यपाशानिति पाठः ।
पं० ५ क० पु० मांसादिपूर्णमिति पाठः ।

अ व्य यात् शङ्क तङ्कौ हि तथास्य ताम्, के लम् अ ण त तिं य त् तस्तथैव पर श्वरं पूजयित्व तद् शि यस्य मेण विश्य हृत ठतालुल टर ध्र- द्ध दशान्तेषु षट्सु रण द्कस्पर्शं वंन् त्ये सं कारान् चि यन् चित्कालं शिष णं तत्रैव विश्रम य पुनरवरोहेत् इ व प दिता[३२] चत्वारिंशत्सं रोपरि तरु-

'येषां क्काविलय गोत्थितम्।
भा भं किञ्चित् ात्............॥'

इति। ापि फुटो विशे :

'स्फु पश्यति सत्त्वात्मा राज ग़ो लिङ्ग ा :।
न किञ्चित्त दुः च भा भम्॥'

इति।

३२ ाच ारिंशत्संस्कारास्तु था–गर्भाधानं सवनं सी न्तो- ा में नामकर्म निष्क्रमणम् प्रा नं चूडा र म् न्धः। अि –मे ाबन दन्त ा म् जिन म् ञ्यायुष तं ध्य युपासा भि ाव्रतम् इति ानि अन्तर्भ न्ति। एतान्ये भौते ि धाभिधेयानि। ा ऐष्टिकं ार्वि भौतिकं सि गोदानम् द्वाहः। अ ाः पार्वणी श्राद्धं ावणी ी चैत्री श्वयुजी। आग्नेयम् ग्निहो दार्श पौर्ण ा चातुर्म बन्धः ै णिः ि ग्रे : अ ि ष्टोमः उक्थ्यः षोडशिका ाजपे : अतिरात्रः ोर्या :। हिरण्य ादः (स्यैवावा- न्तरभेदाः–गुह्यहिरण्यधृत् हिरण्यमेढ्रः हिरण नाभिः हिरण्यगर्भः हि - ण्य ग़ो : हिरण्यत्वक् हिरण्या : हिरण्यजि : हिरण्यशृङ्ग इति व

द्रांशापत्तिः मयीभवति : अस्मै पूज्यं पुष्पाद्यैः सह अर्पयेत् ततः यान् अ निरूपयेत् गुरौ त्मना भक्तिः, तथा श देवे, तत तिद्वन्द्विनि परा ुखता, रुवत् गुरुपुत्रादेः विद्यासंबन्धकृतस्य त्पूर्वदीक्षित देः

भि ाभिधाः।) अश्वमेधः नप्रस्थं पारिम्रा दया क्षान्तिः अनसूया शौचम् नायासः मङ्गल्यम् अकार्पण्यम् अस्पृहा इति।

इमे स्त्रान्तरेषु क्रमशः समुद्दिष्टाः संख्याता । था श्रीस्वच्छन्दे

'ाह्मणस्याधि ाराष्टाचत्वारिं तमेव ।
भैः पुंसवनं चैव सीमन्तो जातकर्म च ॥
ना नि णं चैव प्राशनचूडकम् ।
ने रारोहे ोध्यास्व ौ प्रकीर्तिताः ॥
ए निर्वर्ति देवि ोऽसौ जायते द्विजः ।
नवमो तबन्धस्तु चाङ्गी परिकीर्ि तः ॥
अङ्गानि क्ष्यामि ावदनुपूर्वशः ।
दन्‍ अजिनं न्यायुषं तथा ।
वह्नेरुप ां भिक्षां वै विदुः ।
नियन्तृणि ा दीक्षाकाले वरा ने ॥'

नियन्तृणि–प्रथमा रि तेर्लोपो भूदित्यवश्यानुष्ठेयानि इति दिककल्पानुसृत्या। ात्रिकानुसारेण

'भौतेशं ाुपत्यं णेश्वरं तथा।
उन्मत्तकासिधारं घृतेशं मं विदुः ॥
सैतानि ानि तानि रिणाम् ॥'

ानि–पारमेश्वरे स्त्रे–तन्त्रे इत्यर्थः। इत्येवमुद्दि ।

'चर्या तानि बोध्यानि ङ्गत्वे कीर्तितानि ।
एभिस्तु सहितं नवमं व्रतबन्धनम् ॥

'दर्शनम् यौन 'बन्ध दार धनार्थम्, न तु इति न्तव्यम् गो न्ध्य स्तज्जु- गुप्‍ हेतुं र्यात् देवतान गुरुना था पूज कालात् ते न उ रयेत् गुरूपभुक्तं शय्यादि भुञ्जी यत् किंचित्

न्तर्भूः मेवैतत्कथि सप्तकम् ।
चतुर्दश न्येवं ोतव्यानि वरानने ॥'

इति । था

'वेदव्रतानि त्वारि हो नि न 'शयः ।'

'ऐष्टि ि भौति गौमिकं था ।'

इष्टि-पर्व-भूत-सोमयज्ञप्रतिपादक-वैदिकग्रन्थपाठेन र्याणि ानि ऐष्टि ादिशब्दैः श्वरे शास्त्रेषूक्तानि । यज्ञसू

' तुर्होत्रं गोदानं मित्यपि ।
वेद नि त्वारि ………………… ॥'

इत्येवमु नि, इह गोदानं थगेव भविष्यति । दे ा ह न - तान्संस्कारान्

' योदश विजानीयात् ……………… ।'

एि ष्टितै । वेदेष्वधिकृत इ ाह

'………… ो वै वेदभा म् ॥'

'ततो भवति ोदानं तच्चतुर्दश प्रिये ।'

वेदाध्ययनान्ते य गोमिथुनदानेनो वि त्मनः केशादि- गोदानम् ।

गुरुभिर्गार्हस्थ्यायानुज्ञातः

' उद्वाहयेद्भार्यां ज्ञानसिद्धः कुमारिकाम् ।'

लौ ीडादि त् गुरुसंनिधौ न यात्
द्व्यतिरेकेण न अन्य उत्कर्षबुद्धिं यात्
सर्वत्र द्धादौ गुरुमेव पूजयेत् र्वेषु च
नैमित्तिकेषु शाकिनीत्या देश दान् न वदेत्
पर्वदिनानि पूजयेत् षणवाद्यैरधोद्दष्टिभिः ह

वेदाध्ययनेन लब्धशुद्धिः । उच्यते, ध्ययनान्ते हि ने -
शयेनाम्नातम्, एवायं वेदार्थाधिगमात्मना ज्ञानेन सिद्धः- पूर्णः ।
थ वा ' 'दे जेत्' इति गोदितत्वात् शी मेव -
मिच्छन्

'कृत्वा दर्भमयीं भार्यां या सह यजेत्क्रतून् ॥'

गृह गोदितनि नैमित्तिकरूपमित्थ द्वाहात सं ारसंपादनरूप-
र मे

'तज्ज्ञेयं द मं .... ।'

अनेनै –

"पितृदे नुष्याणां भू ानां र्पणं त । ।
गोऽ नं चेति महायज्ञास्तु ॥"

इति ज्ञसूत्रप्रतिपादिता नित्ययज्ञाः गृहीताः ।

" सूना गृहस्थस्य चुल्लीपेषिण्युपस्कराः ।
नी चोदकुम्भर बध्यते स्तु वाहयन् ॥
ां र्वासां निष्कृत्यर्थं महार्षिभिः ।
ा महाय ाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥"

"अध्ययनं यज्ञः, पितृयज्ञस्तु र्पणम् ।
होमो दैवो, लिभौ ो, नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥"

इति । एव द्वाहसत्त्वे एते नित्ययज्ञाः संगृहीताः इत्याशयः, नैमित्ति-
नाह

'............... तः क्रमशाः ात् ।
नैमित्तिकां तानाहः याम्यनुपूर्वशः ॥

ंगतिं यात् ए ॰ नस्थान् पूर्वजा-
तिबु न पश्येत् गुरुवर्गे गृहागते यथाशक्ति
यागं र्यात् अधो ार्गेस्थितं ंचेत् वै ण-
वा ं तच्च स्वकुतूहल त् गुरूकृत्यापि जेत्
द् ा न उत्कर्षबुद्ध्य श्येत् लिङ्गिभिः

ाः पार्वणी ाद्धं ावण्या ायणी तथा ।
ैत्री चाश्वयुजी चेति स पा खाः मात् ॥'

पौषादिकृष्णप गताः क ां ापूपशा ैः पितॄणां संतर्पणीयत्वात्त ा-
मिकाः ा ा ाः, पार्वणी—सितासि पक्षा दिने ो -
ो ः, ाद्धम्—पित्रादिमृताहपारणी ो विधिः, श्रावण ां विधे
ादिविधिः श्रावणी, ा ायणी—नवान्नयागः, ैी— त्पूर्णि-
ं मन्वादिसत्तया विधेयः पितृश्राद्धादिकल्पः, आ जी—आश्वयुज्यां
विधेयं त्री ाग्रयणाद्याव यकहविर्दानादिकर्म । ति निर्दि -
कम् । देवं

'एतैः सह विजानीयाद्द्वाविंशत्परिसंख्यया ।'

ए ैः भिः ह पूर्वोक्तान्प द संस्कारान् । अथ

'आ ेयं चाग्नि होत्रं च दार्शं चैत्र ततः परम् ।
पौर्णमासी था ज्ञेया चातुर्मास्यं तथैव ॥
पशुबन्धः मुद्दि ः सौत्रा णिरतः परम् ।
विर्यज्ञाः ादिष्टाः ैते ा ाः प्रिये ॥'

ा ेय रणि ेणाद्भ्यान म्, अग्निहो ं—सायं ा ोमः, दार्शः—
वि री णया श्य नचन्द्रा यामावा ो ागः, ौर्ण सी
ा पूर्णिमा वि ेयः ामान्ययागः, चा मं ं—फाल्गुना-
ै ा ा भृति मा चतु यान्ते ौर्णमा ां विधेयो विशि ष्टो यागः,
ः—यागविशेषः य पशोर्मांस ादि हू ते, ौ ा णिः— त्रा-
मदेव ः सुरायागः । ए ानपि ं लयति

'एभि ः वि नीया ं रै हो त्रिं म् ।'

सह समाचारमेलनं न कुर्यात्, तान् केवलं यथाशक्ति पूजयेत् शङ्कास्त्यजेत् चक्रे स्थित- श्वर -यादिविभागं ज-मकृतं न सं ल्पयेत् शरीरात् ते न अ-यत् आयतनतीर्थादिकं वहुमानेन पश्येत् हृद्यम् अनवरतं

अथ

'अग्निष्टोमा ग्निष्टोमौ क्थ्यः ोडशिका था ।
वा पेयोऽतिरात्रस्तु ाप्तोर्या थैव ॥'

इति । एते यागविशेषाः

'सोमसंस्थाः समाख्याताः ··············· ।'

गृहकरण ोमपानयुक्ता यज्ञरूपाः ि याः ो ाः । ए ा दन्ता- ने ान्सं ारात्

'··············· दृ ि त्परिसंख्यया ॥'

प्रोक्तम ाहतिक्रमे कुर्यादि िशेषः । अ

'हिरण्यपादः प्रथ था गुह्यहिरण्यधृत् ।
हिरण्यमेढ्रो हिरण्यनाभिर्हिरण्यगर्भ एव च ॥
हिरण्यश्रोत्रो हिरण्यत्वग्घिरण्या थै च ।
हिरण्यजि स्तच्छृङ्गो दश यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥'

र्भः– दयम्, एते पक्षा ावयवाः, अ िचित्यावि ेषाः ये ां पादादि- ाने हिरण्यं दीयते त्तत्पक्षा ाकृतिभेदात् ।

' तेन धृतं चात्र एकै विजायते ।'

एतत्संपत्त्यर्थं ोमे विशेषमाह

'एते ण ज्यन्ते ··············· ।
एव सहस्रहोमसंपाद्यो हिरण पादादि यज्ञः ।
··················· ि कः ॥'

' श्वमेधं ः पश्चाज्जुहुयात्तु था म् ।'

स्मरेत्, इत्येवं शिष्यः ुत्वा णम्य अभ्युप-
गम्य गुरुं धनद रशरीरपर्य न्त । दक्षिणया

ब्रा पि र्म शात्प्राप्तसार्वभौमभूपतिर स्वायमश्वमेधः र्य ए । ए ं विवाहात्प्रभृति एतावदन्तैः

'एवं कृतैस्तु तैः वैं ै गृही भवेत्।

गृही – द्वितीयाश्रमस्थः।

' ां शत्तमं ं ....

श्वमेधाख्यं कर्म जानीयादित्यर्थः।

.... वानप्रस्थं तो भवेत्।
पारिव्राज्यं ततोऽन्त्येष्टिमेवं । ण्यमाप्नुयात्॥'

वानप्रस्थं पारिव्राज्यं चा मद्वयरूपं संस्कारद्वयम् न्त्येष्टि विंहितानन्तु ान- ंभाव्यमान यश्चित्तशुद्ध्यर्थं गार्हस्थ्यावरि कार्या न ान - ाश्रितपारिव्राज्य वा तेनासौ पृथङ्ग गण्यते, ए मिति पारमेश्वरम- हो मे, पाशवे तु विधौ पि बीजाहारादिदोषसद्भा सम्य- ग्ब्राह्मण्यं भवति, इदं पारिव्राज्यलक्षणं चत्वारिं मसंस्कारमेतैः सह विजानते पूर्वोक्तैः ह गणितमिति यावत्।

'अत आत्मगुणानष्टौ थयामि समास ः।
दया सर्वेषु भूतेषु क्षान्तिश्चाप्यनसूयता॥
शौचं चैवमनायासो मङ्गल्यं चाप्यतः परम्।
कार्पण्यं चास्पृहा चेत्य ावात्मगुणाः स्मृताः॥'

दया – परानुकम्पा, क्षान्तिः – अपकारिषु शक्तत्वेऽप्यप्रतिक्रि ा, अनसूयता – परगुणसहत्वम्, शौचं – चित्तवाक्छरीरशुद्धिः, अनायासः – अ- ेशा हकर्मकारित्वम्, मङ्ग ं – मङ्गलद्रव्याणां दर्शनस्पर्शनचिन्तनानि, अकार्पण्यं – य ाशक्ति दातृत्वम्, अस्पृहा – यथालब्धेन सं ोषः, इत्येते आत्मगुणाः – आत्मसंनिकृष्टान्तःकरणभूतवागादेर्गुणाः न त्वात्मन चिद्रूपत्वात् इति। इत्थमेव

'चत्वारिंशदथा ौ ं ाराः समुदाहृ ाः॥'

इति।

परितो य पू दीक्षितांश्च दीनान थादिकान्
त येत् भ वि विधिन च मूर्तिचक्रं तर्पयेत्
इत्थं समयीभवति भ्यासे नित्यपूजायां
श्रवणेऽध्ययने अधिक री, नै मि त्तिके तु सर्वत्र
गुरुमेव अभ्यर्थयेत, इति स मयिको विधिः

अध्वानमालोच्य समस्तमन्तः
पूर्णं स्वमात्मानमथावलोक्य
पश्येदनु ाहधिया द्विषट्क-
पर्यन्तमेवं समयी शिशुः ात्

सअलभा अपरि उ णउ परभैरउ अत्ताणु
जाइवि अग्गणि स णउ जोअभिमी सत्ताणु
एहस समयदिक्ख परभइरव जलणि हि मज्जणिण
इत्थति ल हवन बहुपरिभवहोइउव उजिण ।

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे समयिदीक्षाप्रकाशनं
नाम त्रयोदशमाह्निकम् । १३ ॥

अथ चतुर्दशमाह्निकम्

अथ पुंत्रकदीक्षाविधिः स च विस्तीर्णः तन्त्रालो ात् अ धार्यः संक्षि तु उच्यते यन्तं विधिं कृत्वा तृतीयेऽ त्रिशूलाब्जे ले सामुदायिकं य गं पूजयेत्, बाह्य-परिवारं द्वारदेवताचक्रं च बहिः पूजयेत्, ततो मण्डलपूर्वभागे ऐशकोणात् आरभ्य अ ग्ने- पङ्क्तिक्रमेण गणप गुरुं र गुरुं रमे-ष्ठिनं पूर्वाचार्यान् योगिनी गीश्वरीं क्षेत्र ालं च पूजयेत् आज्ञां मुचि ाम् आदाय शूलमूल त् प्रभृ सित ल तं समस्तम् अध्वानं यस्य अर्चयेत्, ततो मध्यमे त्रिशूले मध्य रायां भगवती श्रीपराभ रि भैरवन थेन ह, वा र यां तथैव ीमदपरा, दक्षिणार ां ीपरापरा, दक्षिणे त्रिशूले ध्ये श्री र रा, ा ि शूले मध्ये श्रीम-

---

१ पु इव पुत्रकः, तिकृतौ अर्थे :।

२ पूजनं बहिः ल्पनया, समयिदीक्षायां हि अन यागार्थमे ि शूलाब्जमण्डलनिरूपणम्, इह तु हिः कल्पनयेति विशेषः।

दपरा, यथास्वम् एवं वस्थ धि -
तृत्वे भगवत्याः पूर्णं तदधिष्ठानात् भवति
इति गो मध्यशूलमध्यारायां समस्तं दे -
ताचक्रं लोकपाला पर्यन् म् अभिन्नतयै
पूजयेत् तदधिष्ठान त् सर्वत्र पूजितम् ततः
कुम्भे कलशे मण्डले अग्नौ त्मनि च अभे-
दभावनया पञ्चाधिकरणम्[३] अनुसं न्ध कुर्यात्,
त : परमेश्वराद्वयरसबृंहितेन पु पादिना वि-
शेषपूजां कुर्यात् किं बहुना र्पणनैवेद्यप-
रिपूर्णं वि शाठ्यविरहितो यागस्थानं कुर्यात्
असति वित्ते तु महामण्डलय गो न र्तव्य
एव शूंश्च जीवतो निवेद त् तेऽपि हि
एवम् अनुगृहीता भवन्ति, इति कारुणिक-
शुविधौ विचिकित्सेत् ततोऽग्नौ
पर श्वरं तिलाज्यादिभिः संतर्प्य दग्रेऽ यं

---

३ पञ्चाधिकरणं यथा

' स्वाकारविरिञ्चजागरधरिन्याद्या हि ये :
शक्त्याद्या तथैव रजुतेः पूर्णावमर्शात्मनः ।
ये प्राप्तप्रणवाभिधाः शलव······शोऽपि वि प्रथा-
वं स्मरामि त स्वच न्दधामाप्तये ॥'
' दीर्घं प्लुतं सूक्ष्ममतिसूक्ष्मं परं शिवम् ।
णवं धा ज्ञात्वा भित्त्वा मो े न संशयः ॥'

पशुं पाहोमार्थं कुर्यात्, दे चक्रं द्व-
पय तर्पयेत्, पुन डलं पूजयेत्, ततः पर-
श्वरं विज्ञप्य सर्वाभिन्नसमस्तषडध्वपरिपू-
र्णम् आत्मानं भावयित्वा शि यं पुरोऽवस्थितं
कुर्यात् परोक्षदीक्षायां जीवन्मृतरूपाय म्
अग्रे तं ध्य येत्, तदीयां वा तिकृतिं दर्भ-
गोमयादिमयीम् अग्रे स्थापयेत् तथाविधं
शि यम् अर्घप त्रवि द्रोक्षितं पुष्पादिभिश्च
पूजितं कुर । स्त ध्वानं तद्देहे यसेत्
तत इत्थं विचारयेत्, भोगेच्छोः शुभं
शोधयेत् मुमुक्षोस्तु शुभाशुभम् उभय पि
निर्बीजायां तु समयपाशान् अपि शोधयेत्,
सा च अ मरणस्य अत्यन्तमूर्खस्या पि
कर्त या इति परमेश्वराज्ञा, तस्य पि तु गुरु-
देवता भ क्तिनिष्ठत्वमात्रात् सिद्धिः अत्र च
र्वत्र नाग्रहणमेव भेदकम् णां
व सनानुगुण्येन तत्तत्कार्यकारित्वात् एवं वा-
नाभेदमनुसंधाय मुख्य रामर्श विशेषेण
समस्त ध्वानं देहगतं शिवाद्वयभावनय

पं० ३ क० पु० सर्वामिमानसमस्तेति पाठः ।

शोधयेत् एवं क्रमेण पद ु त् भूर्ि
द्वादशा तपर्यन्तं स्व त्मदेहस्व र चैतन्य भिन्नी-
तदेहचैत यस्य शि यस्य आसाद्य तत्रैव
अनन्त न दसरसि ातत्रैश्वर्यसारे समस्ते-
ञ ाज्ञ न क्रियाशक्तिनिर्भरसमस्तदेवताचक्रेश्वरे
सम ाध्वभरिते चिन्म वशेषविश्वभ वम-
डले तथाविधरूपैकीकारेण शिष्य त्मना सह
एकीभूतो विश्रान्तिमासादयेत्, इत्येवं परमे-
श्वराभि ोऽसौ भवति ततो यदि भोगे-
च्छुः स्य त् ततो यत्रैव तत्त्वे भोगेच्छा
अस्य भवति तत्रैव समस्त यस्ततया योज-
येत् दन र शे त्तये परमेश्वरस्वभ -
वात् झटिति स्रृतं शुद्धतत्त्वमयं देहम् अ
चिन्तयेत्, इत्येषा समस्तप श वि ोजि
दीक्ष ततः शि यो गुरुं दक्षिणा भिः पूर्ववत्
पूजयेत् ततोऽ ौ शि य वि धिं कुर्यात्,

समस्तेति—अण्डकल्पनया अवान्तरभेद ल्पनया च ।

५ येन शे त्तिरस्य सिध्यति ।

पं० १० क० पु० ततस्तत्रेति पाठः ।

पं० ११ ग० पु० समस्तमिति पदं नास्ति ।

श्रीपरा[६] : अमुकस्यामुकं तत्त्वं शोधयामि, इति स्वाह न्तं तितत्त्वं तिस्र आहुतयः, अ ते पूर्णा वौषडन्ता एवं शिव न्ततत्त्वशुद्धिः, ततो योजनिकोक्तक्रमेण पूर्ण हुतिः भोगे छोः भोगस्थाने योजनिकार्थं परा, शुद्धतत्त्वसृ- ग्रर्थं या ततो गुरोः द क्षिणाभिः पूजनम्, इत्ये । पु दीक्षा यत्र वर्त नमेकं वर्ज- यित्व भूतं भविष्यच्च र्म शुध्यति

अन्तः समस्ताध्वमयीं स्वसत्तां
बहिश्च संधाय विभेदशून्यः
शिष्यस्य धीप्राणतनूर्निजासु
तास्वेकतां संगमयेत्प्रबुद्धः ॥

शिष्यैकभावं झटिति प्रपद्य
तस्मिन्महानन्दविबोधपूर्णे ।
यावत्स विश्राम्यति तावदेव
शिवात्मभावं पशुरभ्युपैति

६ एतन्निर्णय सुस्प : परा शिकाविवरणे द्र : ।

जे एकीभाउलये
विणु अच्छइ एहु विबोह स इ
सो पशु भइरवु हो इलये विणु
अन्तर्नाविजिउ अस अस हु ।

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे पुत्रकदीक्षाप्रकाशनं
नाम चतुर्दशमाह्निकम् ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशमाह्निकम्

यदा पुनरासन्नमरण[1] स्वयं धुमु-
शक्ति त उपजायते, तदा अ :
मुत्क्र णदीक्षां कुर्यात् मध्व नं
शिष्ये न्यस्य च मेण शोधयित्वा, भग-
वतीं कालरात्रीम्[2] मर्मकर्तनीं न्यस्य, तय
मात्क्रमं मपाशान्[3] विभिद्य, ह्मरन्ध्रवर्[4]
शि यचैतन्यं कुर्यात् ततः पूर्वे क्र ण योज[5]-
निकार्थं पूर्णाहुतिं दद्यात्, यथा पूर्णाहु ते
जीवो निष्क्रा : पर शिवाभिन्नो भवति

१ यथोक्तम् त लो ।

'दृष्ट्वा शिष्यं जरा व्याधिना परिपीडि म् ।
म य ततस्त्वेनं परतत्त्वे नियो येत् ॥'

इति ।

रि ां ानल मरि म् ।

३ मर्मपाशान् विभि ति, ब्नि टलिर्गच्छन्ति षा आ ीं धारणां भावयित्वा वैमर्मप्रताप तेन भावयेत्, ततोऽपि वा ना अङ्गु त् स्तकपर्यन्तं देहमापूरितं भावयेत्, त ोऽपि ङ्गुष्ठात् ऊर्ध्वं यन्तं समुत्कृष्य लराज्या न्तेत् इति ।

स्वेष्टधामनि ।

५ न कश्चित् श्राद्धादिभिरु योग ति भा : ।

पं० ५ क० पु० का रात्रिमस्य मर्मेति पा : ।

मुक्षोस्तु द्वितीया पूर्णाहुतिः भोगस्थाने यो य, तर[६] ले च तस्य जीवलयः, शे तनम्, ब्रह्मविद्यां र्णे पठेत्, हि परामर्श भावा सद्यः द्धपशुचैतन्ये प्रबुद्धविमर्शं करोति स य्यादेरपि च एत- त्प ठेऽधि रः स त्यया निर्बीजां तु यदि दीक्षां मूढाय अ यातशक्तिप त य च दर्शयेत्, दा हि शिवहस्तदानक ले अयं विधिः त्रि को- ण ग्नेयं ज्व लाकरालं रेफा स्फुलिङ्गं बहिर्व- त्याचक्रध यमानं डलं दक्षिणहस्ते चि त- यित्व तत्रैव हस्ते बीजं किंचित्[९] निक्षि य

६ उत्क्रमणावसरे।

विद्यामिति, नि ोऽम्भिताम्। त्रायमूहः—योगिन एवेयं : मुत्क्रमणदीक्षा , हि : पि एनां तुं शक्नुयात् इत्यतो विद्यां पठेदित्युक्त्या अनभ्यासिनो- ऽनया रि ए ां दीक्षां कुर्यात्। हेतुमाह ' हि' इत्यादि। भावि ण्यर्थतया ठयेदित्यपि बोध्यम्।

८ यथोक्तम् ोके

' मयी पुत्रको पि पठेद्विद्यामिमां था।
त्पाठात्तु य्युर रुद्रांशा त्तिम ुते॥'

इति।

९ किंचित्—पूगादिकम्

पं० ४ क० पु० स्वभावा सती अप्रबुद्धपशुचैतन्यमिति पाठः।

ऊर्ध्वाधोरेफा बोधितफट्कारपरम्पराभिः[१०] तां जननशक्तिं दहेत्, एवं कुर्वन् हस्तं शिष्यस्य मूर्धनि क्षिपेत्, इ द्वयोरपि एषा दीक्ष निर्बीजा स्वकार्यकरणसामर्थ्यविध नी भवति स्थावराणामपि दीक्ष्यत्वे उक्तत्वात्, वायुपुरान्तर्व्यवस्थितं दोधूयमानं शिष्यं लघू-[११]भूतं चिन्तयेत् येन तुलय ल : श्य इति

मेकर्तनविधौ लघुभावे
बीजभावविलये यदि :

---

१० प्रोक्तं तन्त्रालोके

'वह्निदीपितफङ्कारधोरणीदाहपीडितम् ।
बीजं निर्बीजतामेति स्वसूति मम् ॥
तत्प्ररोहाय तेनैव प्रत्ययेन ।
मलमायाख्यकर्माणि ध्यानक्रियाबलात् ॥
दग्धानि निर्ब त्विमम् ।
श्रीमान् सुप्रसन्नो मे भुनाथो न्यरूपयत् ॥'
।

भावस्तन्त्रालोके निर्दिष्टः

'देहो हि पार्थिवो मुख्यस्तदा मुख्यत्वमुज ।
भाविलाघवमन्त्रेण योजयेत्परमे दे ॥'

इति ।

त्तथोचितपथेन नियुक्त-
त्तदाशु रुते परमेशः ।

जं अनु अन्धि विसेसं
घेतूण जडन्ति मन्त रइ
इच्छासत्तिप्पाणो
तं तं मन्तो करेइ फुडम् ।

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे सप्रत्ययदीक्षा-
प्रकाशनं नाम प दशमाह्निकम् ॥ १५ ॥

अथ षोडशमाह्निकम्

अथ परोक्षस्य दीक्ष , द्विविधश्च : मृतो जीवंश्च तत्र कृतगुरुसेव एव मृत उद्वासितो वा अभिच र दिहतो डि ाहतो मृत्युक्षणोदिततथारुचिः मु ा र य तशक्तिपातो तथ दीक्ष्य इ [1] ाज्ञा अ च मृ दीक्ष य म् अधि ासादि उपयुज्यते म डले म - विशेष धये बहुल ि य, [2] उक्त मु- प रणं पुष्पादि, स्थानं पीठ दि, [3] डलं त्रिशूल ब्जादि, आकृतिः ध्येयविशे :, : स्वयं दीप्तश्च, ध्य र योगिनः तदेकभक्ति वेशशालिनो ज्ञानिनश्च बन्धः, इत्येते निध हे ो यथोत्तरम् उक्त : मुदि त्वे तु कथ स्यात् इति परमेश्वरेण उक्तम् ो दे पू यित्वा तदाकृतिं श दिमयीम्

परमेशस्येति शेषः ।

– क्षणान्वितमित्यर्थः ।

यतस्तत् ह्रूतेऽपि ले समयि ाध म् ।

अ स्थापयित्वा गुर्व देतज्ज्ञानोपदेशक-
ां पश्येत्, च

मूलाधारादुदेत्य तसुवित ानन्तनाड्यध्वदण्डं
वीर्येणाक्रम्य नासागगनपरिगतं वि क्षिपन्व्याप्तमीष्टे ।
यावद्धूमाभिरामप्रचिततरशिखाज लकेनाध्वचक्रं
संच ाभी जीवानयनमिति महाज्ञालनामा प्रयोगः ।

एतेनाच्छादनीयं जति परवशं संमुखीनत्वमादौ
पश्चादानीयते चेत्सकलमथ ततोऽप्यध्वमध्याद्यथेष्टम्
आ ष्टावुद्धृतौ वा मृतजनविषये कर्षणीयेऽथ जीवे
योगः श्रीशंभुनाथागमपरिगमितो जालनामा मयोक्तः

हिरि इत्थं थं न भ ति, आकर्षण दौ विनाभ्य त्? इति चेत्· रागद्वेषादियोगवशेन तत्प्रवृ ौ ऐश्वर्यावेशायोगात् ततो नियति-नियन्त्रितत्वात् अभ्यासा क्षा स्य देव इह

ान पूर्व तन्त्रालोके निर्णीतमेतत्

'चिरविघटिते सेनायुग्मे यथा मिलिते न-
हयगजरथं ां स्वां ातिं रसादभिधावति ।
णप नैर्नाडी थै ग -
र्निजनिजर ादेकीभा जालव ीकृतैः ॥'

इति ।

पं० ८ क० पु० सकलमपि इति पाठः ।

तु अनु हात्मकपर ेश्वरत वेशात् भावः
परमेश्वर एव हि गुरुशरीर धि ानद्वारेण अनु-
ाह्यान् अनु ह्णाति स च अचि महि
इति उक्तप्र यम् एवं जाल योगाकृ ो जीवो
दार्भं जातीफलादि व शरीरं समाविष्टो
भवति, न च स्पन्दते ः णादि य-
भ व त्, तदनुध्यानबल त् तु स्पन्दतेऽपि तादृ-
शेऽपि तस्मिन् पूर्व त् प्रोक्षणादि स्क रः पूर्णा-
हुतियोजनिकान्तः अ परं पूर्णाहुत्या त
द भा रस्य परतेजसि लयः कर्त यः
एवम् उ ोऽसौ पूर्णाहुत्यै अपवृज्यते[६] यदि
नरकप्रेततिर्यक्षु स्थितः मनुष्यस्तु दे
ज्ञानं योगं दीक्षां विवेकं व लभते अधिका-
रिशरीरत्वात्, इति मृतोद्धरणम् जी तोऽपि
परोक्षस्य उत्प े शक्तिपातेऽयमेव क्र ः, द र्भा-
कृतिकल्पनजीवाकृ वर्जम् ध्यानमात्रोप-
स्थापितस्यैव अस्य संस्कारः दीक्षा च भो-
गमोक्षोभयदायिनी स्वव सनाब ीयस्त्वात्,

---

५ विशेष-इयान े र्थः ।
६ अपवृज्यते – मुक्तो भवती र्थः ।

भोगवासनाविच्छेदस्य च असंभाव्यमानत्वात् बहुभिः, दीक्षायाम् ऊर्ध्वशासनसंस्कारो बलवान् अन्यस्तु तत्संस्काराय स्यात् परोक्षस्यापि दीक्षितस्य तथैव ज्ञानद्याविर्भावः इति

परमेश्वरतावेशदा त्स्वातन्त्र्यभाग्गुरुः
रो मभिसंधाय दीक्षितेति किमद्भुतम् ।

परम्म सिवतम्म अत्तण-
प्पडिअंसच्छन्दभान ।
परमत्थं जो आविसत्ताऽस-
दिक्खइ परोक्ख इवं पिसिस्सगणं ।

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे परोक्षदीक्षाप्रकाशनं नाम षोडशमाह्निकम् ॥ १६ ॥

तत्रायं विधिः परोक्षदीक्षणे मायोत्तीर्णे भोगाय यजेदिति ।

अथ सप्तदशमाह्निकम्

अथ लिङ्गोद्धारः

[1]ष्णवादिदक्षिण ा तेषु शासनेषु ये स्थिताः तद्गृहीतव्रता वा, ये च उत्तमश सनस्था अपि अनधिक्र ाधरशासनगुरूपसेविनः, ते यदा शक्तिपातेन पारमेश्वरेण उन्मुखीक्रियन्ते तदा तेष मयं विधिः, त एनं कृतोपवासम् अ य-

१ ॰ ालोके

'अथ वैष्णवबौद्धादितन्त्रान्ताधरवर्तिनाम् ।
यदा शिवार्करश्म्योघैर्विकासि द्‌याम्बुजम् ॥
लिङ्गोद्धृतिस्तदा पूर्वं दीक्षाकर्म ततः परम् ।
प्राग्लिङ्गान्तरसंस्थोऽपि दीक्षातः शिवतां व्रजेत् ॥
तत्रोपवास्य तं चान्यदिने साधारमन्त्रतः ।
स्थण्डि ले पूजयित्वेशं ावयेत वर्तनीम् ॥
एष प्रागभवल्लिङ्गी चोदितस्त्वधुना त्वया ।
प्र ेन तदेतस्मै कुरु सम्यगनुग्रहम् ॥
लिङ्गत्यागशङ्कोत्थं प्रायश्चित्तमपास्य भोः ।
अचिरात्तन्मयीभूय भोगं मोक्षं प्रपद्य ाम् ॥
एवमस्त्वित्यथाज्ञां गृहीत ा त तत् ।
अपास्याम्भसि निक्षिप्य पयेदनुरूप ः ॥
॰ सं ोक्षयेदर्घपात्र भोभिरनन्तरम् ।
॰ दन्तकाष्ठं ॰ पयेत् ॥'

इति ।

दिने ाधरण पूजितस्य तदीयं चे ां श्रावितस्य भगवतोऽग्रे वेशयेत्, तत्रास्य ं हीत्व अ भसि क्षिपेत्, ततोऽसौ ायात्, ततः प्रोक्ष्य, चरुदन्तका ाभ्यां संस्कृत्य, द्ध- नेत्रं वेश्य साधारणेन म ेण परमेश्वरपूजां कारयेत् ततः साधारणम ेण शिवीकृते अ ौ तशुद्धिं कुर्यात्, तन्म संपुटं न कृत्वा 'ायश्चित्तं शोधयामि' इति ाहा ं तं शतं जुहुयात् ततोऽपि पूर्णाुतिः वौषड ते ततो तेश्वरम् अ हूय पूज यित्वा तस्य शिवा- ज्ञया 'अ कि श्चित्करः त्वमस्य भव' इति श्र णां कृत्व ं तर्प यित्वा विसृज्य अ ि ि सृजेत्, इति लिङ्गोद्धारः ततोऽस्य अ धिवास द् - त् दीक्षा थेच म्

अधरस्थोऽपि गाढेशशक्तिप्रेरितमानसः
संस् त्य दीक्ष्यो यश्च ाङ्गिर ोऽसद्गुरावभूत् ।

पं० ६ ख० पु० निरतः सद्गुरावभूदिति पाठः ।

प वअणुहं जोत्तमसासणुल
इविणुपणुपरमे पसाइण ।
पत्थइ सद्गुरुबोहपसाहणु
सो दिक्खइ लिङ्गोद्धारिण ।

इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीतन्त्रसारे लिङ्गोद्धरणं
नाम सप्तदशमाह्निकम् ॥ १७ ॥

अथाष्टादशमाह्निकम्

अथाभिषेकः

भ्यस्तज्ञानिनं साधकत्वे गुरुत्वे वा अभिषिञ्चेत् य : सर्वलक्षणहीनोऽपि ज्ञानवाने साध त्वे अनुग्रहकरणे च अधिकृ : न अन्यः अभि क्तोऽपि स्वाधिक रसमर्पणे गुरुः दीक्षा दि अकुर्वन् अपि न त्यवै ति, पूर्वं तु प्रत्यवायेन अधिकार ˉधेन विद्येशपदद यिना बन्ध एव अस्य दीक्षाद्यकरणम्, ोऽभि क्तो त्रदेवतातादात्म्यसिद्धये षाण्मा सिकं प्रत्यहं जपहो- विशेषपूजाचरणेन विद्याव्रतं कुर्यात्, द्- नन् रं लब्धत ˉ यीभावो दीक्षादौ अधिकृतः, तत्र न अयोग्यान् दीक्षेत, न च यो यं परि- रेत्, दी क्षित पि ज्ञानदाने परीक्षेत, - गृहीतज्ञानमपि ज्ञात्वा उपेक्षे , अत्र अ- भिषेकविभवेन देवपूजा दिकम्

पं० ४ क० पु० गुरुदीक्षादीति पाठः ।

पं० क० पु० दीक्षादिकरणमिति पाठः ।

स्वभ्यस्तज्ञानतया
स्वार्थपरार्थाधिकारतां वहतः
साधकगुरुतायोग-
त्र हि कार्यस्तदभिषेकः ॥

जो परि उ ण सत्थसं अणु
तस्स अणु गहमेतु पविति्त
कामणाइ जो पुणुसो साह
उतइ उपा अरु‌ुरइ णहु चिति्त ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे अभिषेकप्रकाशनं
नाम अष्टादशमाह्निकम् ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशमाह्निकम्

अथ अधरशा नस्थानां गुर्व त ना पि मरणस न तरं मृतोद्धारोदितशक्तिपातयोग देव अन्त्यसंस्‍ाराख्यां दीक्षां कुर्यात्, ऊर्ध्वशासनस्थान मपि लुप्तस[1] यान म् अकृ प्र श्चित्त नाम् इ पर श्वर ज्ञ त यो मृतोद्धारे विधिः उक्तः स सर्व एव शरीरे कर्त यः, पूर्णाहुत्या श शरीरदाहः, मू नां तु प्रतीतिरूढये सप्रत्यया[2]मन्त्येष्टि क्रिय ज्ञानयोगबलात् कुर्यात्, तत्र शवशरीरे संहार[3]क्रमेण न् यस्य जालक्रमेण अ कृष्य रोधन[4]वेधनघ -

१ लुप्तस यानां—नष्टाचाराणामि र्थः।

२ यामिति, था प्रोक्तम्

'प्रत्ययेन विना गो गे श्रद्धेयो विमोहि :।
तदर्थमेतदुदितं मो गोपयोग्य :॥'

इ ादिना।

३ रणात् मूर्धपर्यन्तमित्यर्थः।

४ रोधनं बिन्दुना, वेधनं रि गीजेन, हनं ि शूलेन, ादिना ाडनं— विसर्गेणेति।

पं० ३ ग० पु० अन्त्यसंस्कारेति पाठः।

पं० ८ क० पु० अन्त्येष्टिक्रियां ज्ञानबलादिति पाठः।

पं० ९ क० पु० ततः शवेति पाठः।

न दि कुर्यात् प्राणसंचारक्रमेण हृदि क ठे ललाटे च इत्येवं शवशरीरं कम्पते तः परमशिवे योजनिकां कृत्वा तत् दहेत् पूर्ण हुत्या, अन्त्येष्ट्य शुद्धान म् अन्येषामपि वा श्र द्ध-दीक्षां त्र्यहं तुर्ये दिने मासि मासि संवत्सरे संवत्सरे कुर्यात् तत्र होमान्तं विधिं कृत्वा नैवेद्यमेकहस्ते कृत्वा तदीयां वीर्यरूपां शक्तिं भोग्य कारां पशुगतभो यशक्तिताद् । य ति- ां ध्यात्व रमेश्वरे भोक्तरि अर्पयेत्, इत्येवं भोग्यभ नि त्ते पतिरे भ ति, अ- न्त्ये मृतोद्धरणश्राद्धदीक्षाणाम् अन्यत नापि द्यपि कृतार्थता तथापि बुभुक्षोः क्रिय भू-यस्त्वं फलभूयस्त्वाय इति सर्वमाचरेत् मुमु-क्षोरपि तन्मयीभावसिद्धये अयम् जीवतः प्रत्यहम् अनु न भ्यासवत् तत्त्वज्ञ निनस्तु ोऽप्ययम् अन्त्ये दिश्राद्धा तो विधिः पयोगी तन रणं द्विद्यासं ानिनां वेदिनं संविदंशपूरणात्, ावतः सं न ए वि-न्मात्रपरमार्थत्वात् जीव ो ज्ञानलाभसं न-

५ अन्येषाम्-अशुद्धानामि र्थः ।

देवसवत् ॰ च अत्र श्राद्धादिविधौ मूर्ति-
य गः धानम् इति श्रीसिद्ध म्, द्वि-
धिश्च वक्ष्यते नैमि ाशने

अनु हपरः शिवो वशि यानुगृह्णाति यं
एव परमेश्वरीभवति नाम किं वाद्भुतम्
उपायपरिकल्पन ननु तदीशनामात्रकं
विदन्निति न शङ्कते परिमितेऽप्युपाये बुधः

एहु सरीरु सअलु अह भवसरु
इच्छामित्तणजेण विचित्ति उ
सो श्चिअ सोक्खदेयि परमेसरु
इअजानन्त उरूढिपवित्ति उ ।

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे श्राद्धदीक्षाप्रकाशनं नाम एकोनविंशमाह्निकम् ॥ १९ ।

अथ विंशमाह्निकम्

अथ शेषवर्तनार्थं प्रकरणान्तरम्

या दीक्ष संस्कारसिद्धौ ज्ञानयोग्यान् प्रति, च तदशक्तान् ति क्षदीक्ष - बीज, तस्यां ताय म् आजीवं शेषवर्तनं[1] गुरुः उपदिशेत् नित्यं, नै िकं, म्यम् इति त्रिविधं शेषवर्तनम्, अ त्यं च धक- स्यैव, तत् न इह निश्चेतव्यम् त्र निय - भवं नित्यं, तन्मयीभा एव नै त्ति, तदु - योगि सन्ध्योपासनं त्यह नु नं, पर्वदिनं, पवित्रकम् इत्यादि दपि नि स्वकालनैय- त्यात् इति केचित् नैमि त्तिकं तु त ासन-

---

1 शेषवर्तनं चो यथा

'अथोच्यते शेषवृत्तिर्जीव । पयोगिनी ।
दीक्षा बह कारयं श्राद्धान्ता या की । ॥
संसि यै मोक्षाय भोगायापि द्व ाय । ।
संस्कारसिद्धै या दी । क्षा मो नी ॥
अनुसंधिव ाक्षा रोक्री िजि । ।
योभय्या दीक्षिता ये तेषा ाजीववर्तनम् ॥
पुत्रकादीनां यत्वप्रसिद्धये ॥'

इति ।

स्थानामपि अनियतम्, द्यथ गुरुतद्वर्गाग-
मनं तत्पर्वदिनं ज्ञ नलाभदिनम् इत्यादिकम
इति केचित् तत्र नियतपूज, न्ध्यो सा,
गुरुपूजा, पर्वपूजा, पवित्रकम् इति अवश्यं-
भावि नैमित्तिकम् ज्ञानल भः, शा ल भो,
गुरुतद्वर्गगृहागमनं, तदीयज मसंस्कार यण-
दिनानि, लौकिकोत्सवः, श य ख्या आ-
दि ध्यान्ता, देवतादर्शनं, मेलक, ज्ञा,
मयनिष्कृतिलाभः इत्येतत् नै त्तिकं विशे-
र्चनकारणम् कृतदीक्षाक शिष्यस्य
धानं वीर्यकं संवि त्तिस्फुरणस रम् अ-
लिखितं व गमेनैव अर्पयेत्, : यी-
भ वसिद्ध्यर्थं शि यः संध्यासु तन्यीभाव -
भ्यासं कुर्यात्, द्वारेण र्वकालं थ विधसं-
रलाभा र्थं हं च परमेश्वरं च
स्थ ण्डिले लिङ्गे वा अभ्यर्चयेत् द्ये
स्थण्डिले विमल रव ते मेव रूपं या-
ज्यदेव ाच भिन्नं मूर्ति बिम्बि तमिव द ।

पं० ६ ग० पु० प्रयाणदिनानि इति च पाठान्तरम् ।

पं० ७ क० पु० व्याख्यादिसंध्यान्तदेवतेति पाठः ।

हृद्यपुष्प[2]गन्ध सवतर्पणनैवेद्यधूपदीपोपह रस्तु-
तिगी द्यनृत्तादिना पूजयेत्, जपेत्, स्तु-
ी मयी वमशङ्कि धुम् आदर्शे
हि स्वमुखम् अविरतम् अवलोकयतः त्स्वरू-
पनि तिः अचिरेणैव भवेत्, न चा श्चित्
क्रमः धानम् ते तन्मयीभावात् पर -
मयीभावावि निवृत्तपशुवासना ङ्कस्य
भ क्तिरसानुवेधविद्रुतसमस्तपाशजा स्य त्
अधि ति हृदयं देव परममु देयम्,
ति स्सद्गुरवः

अधिशय्य पारमार्थि :-
भावप्रसरं प्रकाश ल्लसति या

---

२ यदुक्तम्

'आ हिते मन्त्रगणे पुष्पास निवेदितैः।
धूपै र्पणं र्यं द्धाभक्ति शेनि तम्॥
दीप्तानां शनि नादादिम णामासवैः ैः।
ैः प्राक्तर्पणं पश्चात्पुष्पधूपादिविस्तरः॥
गतस्य कुर्यात्तर्पणं यदि।
रत्यर्धशरीरं इत्यु ं किल मुना॥'

त्ति।

पं० ६ ग० पु० परतन्त्रेति पाठः।

पं० १२ ग० पु० प्रसरमुल्लसति इति पाठः।

परमामृतदृक्त्वं
तयार्चयन्ते रहस्यविदः ।

कृत्वाधारधरां चमत्कृतिरसप्रोक्षाक्षणक्षालिता-
मात्तैर्मानसतः स्वभावकुसुमैः स्वामोदसंदोहिभिः
आनन्दामृतनिर्भरस्वहृदयानर्घार्घपात्रक्रमात्
त्वां देव्या सह देहदेवसदने देवार्चयेऽहर्निशम्

इति श्लो द्वयोक्तमर्थम् अन्तर्भावयन् देव-
ताचक्रं भावयेत् ततो मुद्राप्रदर्शनं[३], ज :,
तन्निवेदनम् बोध्यैकात्म्येन विसर्जनम् मुख्यं
नैवेद्यं यम् अश्नीयात्, सर्वं व जले क्षिपेत्,
जलेज[४] हि ाणिनः पूर्वदीक्षिताः चरुभोज -
द्वारेण इति आगमविदः ार्जारमू श्व -
दिभक्षणे तु शङ्का निता निरय इति
ज्ञानी अपि लोकानुग्रहेच्छया न तादृक् -
र्यात्, लोकं व परित्यज्य आसी , इति स्थ-
ण्डिलयागः अथ लिङ्गे, न रहस्यमन्त्रैः[५]

३ मनसा योगेन, मन्त्रयोगे , वपुषा संनिवेशात द्रा-प्रदर्शनं बोध्यम् ।

मीननाथावतारिणा शंभुना ते पूर्वमेव दीक्षि इत्याग विदः ।

५ न्त्रैरिति । यथोक्तम्

पं० १ क० पु० दृक्तामिति पाठः ।

पं० १६ क० पु० 'न' इति पदं नास्ति ।

लिङ्गं ति पयेत्, विशेषात् यक्तम्ः इ पूर्वं तिष्ठितेषु आवाहन विसर्जनक्रमेण पूजां कुर्यात् आधार या त्र रुदेहं देहं शक्तिदेहं रहस्यशा पुस्तकं वीरपात्रं अक्षसूत्रं हरणं णीयं मौक्तिकं सौवण पु पगन्धद्र यादिहृद्यवस्तुकृतं कुरं वा लिङ्गम् अर्चयेत् तत्र च आधारबलादेव अधिकाधिक सिद्धिः भवति इति पूर्वं पूर्वं धानम्, अधारगुणानुविधयित्व त् च णां त्र ध्ये तत्तर-धानम् इति शास्त्रगुरः वंत्र परमेश्वर भेदाभि न ए परः संस रः

'एतेषामूर्ध्वशास्त्रोक्तमन्त्राणां प्रतिष्ठितम्।
बहिष्कुर्याद्यतो ते र त्वेन सिद्धिदाः॥
वीर्यानन्दमा त्म्यप्रवेशवशशालिनीम्।
ये सिद्धिं ददते तेषां । त्वं रूपविच्युतिः॥'

ति।

र्चयेदिति, अत्रायं विशेः

'न पाषाण लिङ्गं शिल्प्युत्थं रि ल्पयेत्।
धातूत्थं सुवर्णोत्थवर्जमन्यद्विव येत्॥
न चा लि मानादि क्वचिदप्युपयुज्यते।
उदारवीर्यैर्मन्त्रैर्यद्वासितं फलदं हि त्॥'

इति।

पं० ३ ग० पु० शक्तिदेहमिति नास्ति।
पं० ४ ग० पु० रहःशास्त्रेति, प्रणहरणमिति च पाठः।

अथ पर्वविधिः

त ॰यं, ।मान्य ान्यं, सा ान्य-विशेषो, विशे । ान्यं, विशे ो, विशेषविशे-श्च इति षोढा पर्व पूरणात् विधेः त ।सि ।सि थमं श्चमं दिनं सामा॰ म्, चतुर्थी नव चतुर्दशपञ्चदशानि द्वयोरपि पक्षयोः सा ॰यस मान्यम्, अनयोरुभयोरपि र श्योः वक्ष्य ाण थ्युचितग्रहनक्षत्रयोगे ॰ विशेषः, मार्गशी स्य थमर ि भागः ष्णनव म्, पौषस्य तु रा त्रिमध्यं कृ णन-म्याम्, म घस्य र ि ध्यं शु श्चदश्य म्, फाल्गु स्य दिन ध्यं शु द्र दश्याम्, चै स्य शु योदश्य म्, वैशाखस्य ण म्, ज्यैष्ठस्य कृष्णन म्याम्, आषाढस्य थमे दिने, । ण दिव पूर्वभ गः कृष्णैक दश्य म्, भाद्रपदस्य दिन ध्यं शुकृष ।म्, आश्वयु-जस्य शुक्लनवमीदिनम्, क र्तिकस्य थ ो रा ि भागः शु नव म् इ ति विशे पर्व चि चन्द्रौ, घाजीवौ, ति यच॰द्रौ, पूर्वफा-ल नीबुधौ, णबुधौ, शतभिषक्चन्द्रौ, मूल-

दित्यौ, रोहिणीशुक्रौ, विशाखाबृहस्पती, श्रवणचन्द्रौ इ यदि ार्गशीर्षादिक्रमेण यथासंख्यं भव ति आश्वयुजं वर्जयि । द विशेषविशेषः अन्यविशे श्चेत् अन्यपर्वणि तदा तत् अनुपर्व इत्याहुः भग्रहयोगे च न ेला प्रधानं तिथेरे विशेषलाभात्, अनुयागकालानु स्तु पर्वदिने मुख्या अनुयागप्राधान्यात् पर्वयागानाम्, अनुयागो मूर्ति- ७ : चक्रयागः इति पर्या : गुरुः, तद्वर्ग्यः ससन्त :, तत्त्ववित्, - , अन्त्या, वेश्या, अरुणा, तत्त्ववेदिनी इति चक्रयागे मुख्यपूज्याः विशेषात् मस्त्येन मध्ये

मूर्ति ागो हि म ातोऽस्ति धा, य । ालोके
'के ो यामलो ि क्रयुग्वीरसंकरः ।
केवलः केवलैरेव गुरुभिर्मि : पुनः ॥
ध ैः सपत्नीकैय : द्विधा पुनः ।
त्रीयोगात्क्रयानी वेश्यासंयोगतोऽथ वा ॥
चक्रिण्या क्ष्यन्ते क्तियो ाद्यथोचि ाः ।
त्संयोगाच्च युक्तो यागः सर्वफ प्रदः ॥
वैस्तु हितो ो वीरसंकर उच्यते ।'

इति ।

पं० ८ ० पु० सर्वयागानामिति पाठः ।
पं० ११ क० ० तरुणेति पाठः ।

रुः तदावरणक्रमेण गुर्वादिसमभ्यर्च ीरः शक्तिः इति, इ वं चक्रस्थित्य पङ्क्तिस्थित्य ासीत, ो गन्धधूपपुष्पादिभिः पूजयेत्, : दाशिवरू ध्यात्वा शक्त्यमृतः ातेन अ वेन पूरयित्वा भोक्रीं श शिवत पूजयित्वा यैव देवताचक्रतर्पणं र नरशक्तिशिवात्मकत्रितयमेलकं ध्यात्वा ावरणावतर - मे मोक्ष ोगप्राधा बहिरन्तश्च र्पणं कुयात्, पुनः प्रतिसंचरणक्रमेण, ए पूर्णं च पुष्णाति आधारे विश्वम स्थापयित्वा देवताचक्रं तर्पयित - त्मानं न्दिते तर्पयेत्, भद्रं वेल्लितशुक्तिः दक्षहस्तेन भद्रं,

---

ोक्तम्

'प्रतिसंचारयोगेन : प्रवेशनम् ।
यावत्कुर्वन्ति तद्भिः पूर्णं भ्रमणमुच्यते ॥'

इति ।

९ आधारे इति यथोक्तम्

'आधारयुक्तं नाधाररहितं भवेत् ।
आधारे विना शो ६ न्ति इसयः ॥'

इति ।

द्व भ्यामुपरिगतदक्षिणाभ्यां निःसन्धीकृ ाभ्यां वेल्लितशुक्तिः, पतद्भिः बिन्दुभिः ेतालगुह्यकाः ंतु यन्ति, धारया भैरवः, अत्र वेशो स्यचित् देयः, मादात् प्रविष्टस्य विचारं न ॅत्, त्व पुनर्द्विगुणं चक्र ागं कुर्यात्, ततोऽवदंशान् भोजनादीन् च अग्रे यथेष्टं विकीर्येत, गुप्तगृहे । संकेताभिधानवर्जं देवताशब्देन स न् योजयेत् इति वीरसं र-यागः त ोऽन्ते दक्षिणाताम्बूलव दिभिः तर्पयेत् इति ध न ोऽयं मूर्तियागः दृष्टमण्डलोऽपि मूर्तियागेन पर्वदिन नि पूजयन् र्षादेव पुत्र ोक्तं फलमेति, विन स-ध्यानु नादिभिः इति वृद्धानां भोगिनां स्त्रीणां विधिरयम्, शक्तिपाते ति उपदेव्यो गुरुणा

अथ वित्रकविधिः स च श्रीरत्नमाल-त्रिशिरोमतश्रीसिद्धाम ादौ विधिपूर्वकः प र-मेश्वरांज्ञापूर श्च, उक्तं चैतत् श्रीतन्त्रालोके

१० पूरकेति, यथोक्तं ोके
'क्षीराब्धि नोद्भूतवि निद्राविमूर्छि ः।

'विना पवित्रकेण सर्वं नि फलम्'

इति आ शुक्लात् लपूर्णिम दिनान्तं पवित्रकम्, का ककृष्णपञ्चदशी लच नि पूरयति इति श्रीनि ा- त्रविदः ाघशुक्लपञ्चदशी इति श्रीभैरव- लोर्मिविदः दक्षिणायना पञ्चदशी इ श्री ावविदः विभवेन दे पूज- यित्वा आहुत्या तर्पयित्वा पवित्रकं दद्यात्, सौ र्णमु ारत्नविरचि ात् भृ ति टसूत्र ा- शगर्भान् मपि ात् र संख -

नागराजः स्वभवने काले ना सत् ॥
केवलं पवि वायु ः माशतम् ।
दिव्यं द गुणं नाथं भैरवं यंपूजयत् ॥
व्यजिज्ञपच्च श्मन्यहं लिजे ।
ताले नासितुं ः सोऽप्ये रमेश्वरः ॥
ागं निजजटाजूटपीठगं पर्यकल्पयत् ।
ः समस्तदेवौघैर्धारितोऽसौ स्वमूर्धनि ॥
ान्महेशि तुर्मू दे ानां सर्वशः ।
ार पवि पुरःसरम् ।
दशकोव्यो पूजानां विन्नारोहणे ाः ।
ा दी वृथा ज्ञानं गुर्वाराधनमेव ॥
विना पवि ः इ ा '

इति ।

पं० १० क० ० ततश्चेति पाठः ।

न्थिकं दकल भु नवर्णम संख्य न्थि च जान्वन्तमेकं नाभ्यन परं, कण्ठान - न्यत्, शिरसि अ यत् इति चत्वारि पवित्र- ाणि देवाय गुरवे च सम ध्वपरिपूर्णत - पभ वने दद्यात् शेषेभ्य एकम् इति ततो महोत्सवः कार्यः चातुर्मास्यं दिनं दिनं च इति मुख्या । ६ ९ ।ः, सति विभवे मासि मासि पा कम् अथ । चतुर्षु मासेषु, अथ वा सकृत् तदकरणे प्रायश्चित्तं जपेत्, ज्ञानी अपि भवद्भिक्तोऽपि अ रणे प्रत्यवैति लोभोपहितज्ञ रणे ज्ञाननिन्दाप ः

'यदा प्राप्यापि विज्ञानं दूषितं परमेशशासनं
तद प्राय श्चित्ती '

इति वचनात्

इत्येष पवित्रकविधिः

ज्ञ नल भादौ लौ किकोत्स ऽपि र्व संविदुल्लासाधिक्यं देवताच निधिः विशे तो भवति, इति तथा धि धिक्यपर्यालोचनया - थाविधमेव विशे य गादौ र्य तु

अथ व्याख्याविधिः

वंशास्त्रसंपूर्णं रुं व्याख्य म् अभ्यर्थ-
, गोऽपि स्वशिष परशिष्यायापि
समुचितसं रोचितं शास्त्रं चक्षीत, अ-
धरशासनस्थायापि करुणा ात् ईश्वरेच्छा-
चित्र्योद्भावितशक्तिपातसं वन भ वित द-
यो व्याचक्षीत ोपदेश जम् -
नस्थितेभ्यः त्परेभ्यो नियमितवा ःका-
भ्यो व्य ख्या ि यमाण लवती भवति,
गन्धादिलिप्ता ां भुवि उ ख्य ल
धारं तुरश्रं पद्ममध्ये -
गीर्शीं वामदक्षिणयोः तिगुरू पूजयेत,
आधार व्याख्येयकल्पदेवताम् : -
पात्रयोगेन र्पयेत्, ततो व्याच-
क्षीत सूत्रवाक्यपटलग्रन्थम्, पूर्व पर विरुद्धं
कुर्वन् तत्रावृ[11] ङ्गसमु विकल्पादिश -

११ देहलीदीपन्यायेन युगपदुप ारकं म्, भोजनपा येन पृथगुप म् आवृत्तिः, अनिष्टापादनं सङ्गः, अनेकक्रिय न्धः समुच्चयः, द्वदज्ञानानुपाती स्तुशून्यो विकल्पः ।

पं०१२ ० ० अधरपद्मे इति पाठः ।

-यायौचित्ये पूर्वं क्षं ` घटयेत् ·
म्यक् च दूषयन् साध्यं धयन् त्पर्य-
प्रदर्शयन् पटल- व्याचक्षीत नाधि-
कम्, वस्त्वन्ते वस्त न्ते पूजनम्
इति यावद्व्याख्यासमाप्तिः ऽपि पू -
यित्व विद्यापी विसर्ज्य उपलिप्य अगाधे
तत् क्षे येत्

इति व्याख्याविधिः ।

अथ समयनिष्कृतिः

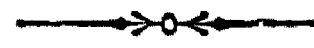
यद्यपि तत्त्वज्ञाननिष्ठस्य यश्चित्तादि
किं त् थापि यांमात्रादे मोक्षभा-
गिनः, तान् अनुग्रहीतुम् आचारवर्तनीं दर्श-
येत् अतत्त्वज्ञ नी तु चर्यै त्तभोगमोक्षः
गोल्लङ्घने कृते श्चित्तम् अकु न् वर्षशतं
क्रव्यादो भवतीति इति श्चित्तविधिः -
क्तव्यः, स्त्रीवधे प्रायश्चि स्ति, अ-
ज्ञात्वा अखण्डां भगव ीं लिनीं
ए वारात् प्रभृति त्रि क्ष- म् वर्तयेत्

पं० २ क० ० मध्यं साधयन् इति पाठः ।

यावत् शङ्काविच्युतिः भव , तदन्ते विशे - पूजा, त पि चक्रयागः, हि सर्वत्र शे - भूतः

इति समयनिष्कृतिविधिः ।

अथ गुरुपूजाविधिः

सर्वयागान्तेषु उ हृते य गे अपरेद्युः गुरुपूजां कुर्यात्, पूर्वं हि विध्यङ्गतया तोषितो धा येन, इति त ाधान्येन अ वैन् अधिकार न्धेन बद्धो भवति इति ां र्वथा चरेत् ास्तिकं मण्डलं त्वा ैवर्णं ीठं दत्त्वा तत्र मस्तमध्वानं पूजयि तत्पीठं अ धिष्ठाप्य पूजां कृत्वा णं भोजनं दक्षिणाम् आत्मानम् इति निवे नैवेद्योक्ति प्रार्थ्य वन्दित्वा प्राश्य पूजां कुर्यात्

इति गुरुपूजाविधिः ।

पं० १४ ग० पु० निवेद्य उच्छिष्टमिति पाठः ।

पं० १५ ० पु० चक्रे पूजामिति पाठः ।

नित्यं नैमित्तिकं र्म कुर्व वि ाजतः ।
विनापि ज्ञानयोगाभ्यां चर्यामात्रेण मुच्य

णाहु च्छन्दु
च्चकोणविअप्प इच्छ
चरि आमित्ति णजिणजण
हुकिअ भवरोअ चिइच्छ ।

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे शेषवर्तनप्रकाशनं नाम विंशमाह्निकम् ॥ २० ॥

अथैकत्रिंशमाह्निकम्

एवं स्तं नित्यं नैमित्तिकं र्म निरूपितम् अधुन अस्यैव अगम । यम् उच्यते विन्मात्रमये विश्व न् विदि च विमर्शात्मि यां, विमर्श च श द त्म- तायां सिद्धयां, जगा तुनः त - तस्य च लसंबन्धवैचित्र्यस्य यत् विमर्शनं देव शास्त्रम् इति परमेश्वरस्वभा - ा एव स्तः शा दर्भो वस्तुत ए -

प : एकाधिकार्युद्देशेनैव, तु परमेश्वरनियतिशक्ति हिम्नैव भागे भागे रूढिः लोकानाम् इति केचित् योचितभेदपरामर्शात्मनि वेदागमादिशास्त्रे रूढ :, अन्ये तथाविध एव ोक्षाभिमानेन सांख्यवैष्णवशास्त्रादौ, परे तु विविक्तशिवस्वभावामर्शनसारे शैवसिद्धान्तादौ, अन्ये सर्वमयपरमेश्वरतामर्शनसारे म ङ्गादिशास्त्रे, केचित् तु विरल-

पं० १६ क० ० मतादिशास्त्रे इति पाठः ।

विरलाः स स्तावच्छेद्बन्ध्यस्वा ध्यानन्दपर मार्थसंविन्मयपरमेश्वरस्वरूपामर्शन त्मनि श्री त्रि शा[1] क , केचित् तु पूर्वपूर्वत्य गक्रमेण लङ्घनेन वा इत्येवम् ए फलसिद्धिः ए । देव अ गमात् भेदेव[2] देऽपि मस्त गम नाम् एकेश्वरकार्यत्वेऽपि । ण्यं तावत् अवस्थि तम्, मा यनिब धनस्य एकदेशसंवादस्य अविगीतताय अनिदन्ताप्रवृत्तेश्च तुल त्वात् परस्पर धो विषयभेदात् अकिंचित्करः न षेधवत् संस्कारभेदः स्कारा[3] शय- तदभावे चित् अनधिकृतत्वम् इति नम् आश्र्रे भेदवत्, लोत्कर्षाच्च उर र्षः तत्रैव

समस्तोर्ध्ववर्तित्रिकशा प्रक्र पूर्वपूर्वोपजीवनं थोर्ध्वस्थित्य ोपानकल्पनेत्यर्थः। ाग दा म पूर्वं, लङ्घनमनाक्रमणमेव।

२ भेदवादेऽपि—नैयायिकमते

३ संस्कारातिशय इति यदुक्तम्

'धर्मार्थका मोक्षेषु पूर्णापूर्णादिभेदतः।
विचित्रे फलेष्वेक उपायः शांभवागमः॥
तस्मिन्वि यवैवि याद्विचित्रफलदातरि।
चित्रोपायोपदेशोऽपि न विरोधावहो भवेत्॥'

इति।

यथोक्तं तन्त्रालोके

पं० ८ ग० पु० प्रवृत्तेः स्वतुल्यत्वादिति च पाटः।

उप निषद्भाग त्, भिन्नकर्तृकत्वेऽपि वैसर्व-
५ कृतर मत्र भ व्यते दुक्तदतिरिक्तयु-
र्थयोगात्, नि त्वेऽपि आगमानां सि ६ द्धिः
त् अ श्योपगम्या अन य यतिरे ७ध्यँ-
क्षादीनां तत्प्रामा यस्य त ८र्मूलत्वात्, ' त्यं
रजतं श्यामि' इति हि सौवर्णिकादिपर ९सि-

' थै ापि वेदादौ तत्तदाश्रमगामिनः ।
संस्कारान्तरमत्रापि था लिङ्गोद्धृतादिके ॥
था तत्र पूर्वशि । मे नोत्तराश्रमात् ।
मेति तथा प रात्रादौ न शिवात्मताम् ॥'

ति ।

५ यथो तन्त्रालो

'ते सर्वज्ञपूर्वत्वमात्रे षा प्रसि ।
बह वैज्ञर पूर्वत्वे न नं ासि न ॥
भोगापवर्ग द्धेतुप्रसिद्धिश ोभितः ।
द्धिमर्श भ ोऽसौ भैरवः परमे रः ॥
शांशि योगात्सा प्रसिद्धिः परस्परम् ।
ाशि वितता लो न्सं वहारयेत् ॥
तयैवाशैशवात्सर्वे व्यवहारधराजु ः ।
ः पजीवन्ति शैवमे ाद्यमागमम् ॥'

इति ।

६ त् तुरिति शेषः ।

अ क्षादीनां- क्षादीनामि र्थः ।

८ न्मूलत्वात्-प्रसिद्धिमूलत्वादित्यर्थः ।

९ प्रामाण्यमिति शेषः ।

क्यैव, प्रसिद्धिरेव : कांचित् -
फला 'भुक्षितो भुङ्क्ते' इति बालस्य प्रसिद्धित
ए प्रवृत्तिः न न्वयव्यतिरेक भ्यां
दा योः अभा त्, यै न स्थायां तद्भी-
वोऽपि अकिंचिर रः, सिद्धिं तु मूलीकृ
ोऽस्तु[12] कस्मैचित् का ाय, चित्[13] अदृष्ट-
वैदेह्य- कृतिलय-पुरु कैवल्यफलदा, ाचित्
शिवसमानत्व लदा, काचित् ऐ र्य -
यिनी, सा[14] च त्ये म् अनेकविधा इत्येवं
बहुतर सिद्धिपूर्णे जगति यो यादृशो भवि-[15]
ष्यन् स तादृशीमेव प्रसिद्धिं बलादेव हृदय-

---

१० तुर्धा हि शा ां फ प्रवृत्ति: चे र रः पुरु ा ी इति, विषयविभागमाह ' ाि त्' इ ादिना।

११ द्भावः—अन्वय िरेकभाव इ र्थः।

१२ प्रसिद्धिमूलीकरणं विना ि ि दपि कार्यं न सिद्ध्यति इति ' स्तु' भ्यु ग ेनोक्तम्।

१३ पूर्वकाण्डस्य द्वैविध्यं द भेदेनो ान्वीक्षि दि ा दृष्ट- ट कर्ममीमां ाप्रभृति उपनि द्भागप न्तम्, दि वल्य दा इत्यन्तम्, उत्तर ाण स्यापि दीक्षा प्र त प्रबोधज्ञानाभ ां द्वैविध्य- मिति दर्शयति ' ाचित्' इत्यादिना।

१ ा— पि इ र्थः।

१५ फलेन संभत्स्यमान इत्यर्थः।

पं० क० पु० अदृष्टस्वर्गवैदेह्येति पाठः।

यिनीम् अभिमन्यते इति रिक्तस्य[१६] जन्तोः अतिरिक्त वाचोयुक्तिः, ां कांचन सिद्धिं माणी वता अभ्युपग य आगम । यम्, इति स आग आश्रयणीयो यत्र उत्क फलम्, इत्यलमन्येन

संवित्प्रकाशपरमार्थतया यथैव
भात्यामृशत्यपि तथेति विवेचयन्तः
सन्तः समस्तमयचित्प्रतिभाविमर्श-
सारं समाश्रयत शास्त्रमनुत्तरात्म ।

जिस्स दढपसिद्धिघडिए
ववहारे सोइ अ णीसंको
तह होहि जहुत्तिण
पसि द्धिरूढिए परमसिवो ।

निजदृढप्रसिद्धिघटिते
व्यवहारे लोक अस्ति निःशङ्कः
तदा भवति जनोत्तीर्ण-
सि द्धिरूढः परमशिवः ।

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे आगमप्रामाण्य-
प्रकाशनं नाम एकविंशमाह्निकम् ॥ २१ ॥

---

१६ 'रिक्तस्य जन्तोर्जा स्य र्यां र्ये अजानतः ।
विलब्धा त केनामी सिद्धान्तविषया हाः ॥
= व्यतिरे वादपक्षः ।

अथ द्वाविंशमाह्निकम्

अथ स्ता इयम् उपासा मुन्मिषत्ता-दृशादृढवासनारूढान् अधि रिणः प्रति श्रीमत्कौलिकप्रक्रियया निरूप्यते, तत्र उक्तं योगसंच रादौ

'आनन्दं तद्देहे त्रिधा[1]ऽऽद्यान्त्यव्यवस्थितम्
अ चारिण स्य त्यागादानन्दवर्जिताः ॥
आनन्दकृत्रिमाहारवर्जं चक्रस्य याजकाः
द्वयेऽपि नरके घोरे देनां स्थितिं भजेत् ॥'

दनया स्थित्या लयागः, सच ोढा बाह्ये शक्तौ देहे यामले प्राणे विदि च इति च उत्तर उत्तर उत्कृ :, पूर्वः पूर्व द्वुच्यर्थम् सिद्धि ामस्य द्वितीयतुर्य श्व : सर्वथा निर्वर्त्याः, ष्ठस्तु मुमुक्षोः मुख्यः, तस्यापि द्विती द्या नैमित्तिके यथासंभवम् अनुष्ठेया ए विधिपूरण र्थं च तत्र ाह्यं स्थ ड म्, अ दपूण वीरपात्रं, अरुणः पटः, पूर्वोक्त-

---

१ त्रिधाद्यन्त वस्थितम्

अन्यत्र पाठः। त्रिधा इ

'उपकारि मन्यत्त ात्मकम्।'

इत्येवमर्थेन नमस्ति।

मपि वा लिङ्गादि तत्र नादिकर्तव्यानपे-
क्षयैव पूर्णानन्द विश्रान्त्यैव लब्धशुद्धिः थमं
णसंविदेहैकीभावं भावयित्वा संविदश्च पर-
मशिवरूपर त् सप्तविंशतिवारं म् उच्चा
मूर्ध-वक्त्र-हृद्गुह्य-मूर्तिषु अनुलोमविलो भ्यां
विश्वाध्वपरिपूर्णता रमेश्वरे अपरत्वे रापरत्वे
रत्वेऽपि च थाहि माया-पुं-प्रकृति-गुण-धी-
प्रभृति धरान्तं सप्तविंशतितर नि लादीनां
त्रैव अन्तर्भाव त्, विद्याशक्ताव पि परा रत्वे
पञ्च स्य द्यस्त्वाजातत्वभवोद्भ त्व दीनां
धर्माणां सप्तविंशतिरूपत्वमेव उक्तं श्री -
लेशादिपादैः परत्वेऽपि पञ्चशक्तिः हि परमे-
श्वरः, प्रतिशक्ति च पञ्चरूपता, एवं पञ्चविं-
शतिः शक्त :, ताश्च अन्योन्यम् अनुद्भि -
विभागा इत्येका शक्तिः, सा चानुद्भिन्न-
विभागा इत्येवं स विंश तिरूपया यास्या सं-
विदग्नेः शिखां बुद्धिप्राणरूपां सकृदुच्चारमात्रे-
णैव बद्धां कुर्यात् येन पर शिव एव प्रति-
बद्ध तद्व्यतिरिक्तं न किंचिदभिधावति, तथ -
विधबु धिष्ठि करणचक्रानुवेधेन पुरोवर्तिनो

यागद्रव्यगृहदिगाधारादीनपि तन्मयीभूत न् कुर्यात्, ततोऽर्घपात्रमपि शिखाबन्धव्य - स्यैव पूरयेत् पूजयेच्च, द्विप्रुड्भिः स्थ ण्डिल - न्यपि तद्रसेन वामा । ङ्गुष्ठयोगात् देहचक्रेषु मन्त्रचक्रं पूजयेत् तर्पयेत् च, ततः ाणा ः, तः स्थण्डिले त्रिशूलात्मकं शक्ति ा- सनं कल्पयेत्, मायान्तं हि र्णे औकारे च क्तित्रयान्तमासनं ल्पयेत्, माय ं हि र्णे औकारे च क्तित्रयान्तं दुपरि याज्या विमर्शरूपा शक्तिः इत्येवं कृदुच्चारेणै अ - धाराधेयन्य ं कृत्वा आधेयभूता पि संविदि विश्वं पश्येत्, तदपि च संविन्मयम् इत्येवं विश्वस्य संविदा तेन च तस्याः ंपुटी- भावो भ ति, संविद उदितं तत्रैव पर्यवसितं यतो विश्वं, वेद्या संवित् उदेति विश्राम्यति इति ए ावत्त्वं संवित्तत्त्वं संपुटी- भावद्वयात् लभ्यते तदुक्तम्

'सृष्टिं तु संपुटीकृत्य..................।'

इति ो गन्धधूपास कुसुमादीन् आत्म-

पं० १६ इत्येतावत्तत्त्वं संवित्तत्त्वमिति संगतः पाठः प्रतिभाति ।

ह्वीभा न्त न् अर्पयित्व विश्र जत्वा संह्द जले निक्षिपेत्

इति बाह्ययागः ।

अथ शक्तौ, अन्योन्यं शक्ति -
वीर णाम् उभयेषाम् उभया कत्वेन प्रो -
र स्ट शि शक्ति धे परस्परं -
र तु, र शानि च शुद्धरूप
धायम्, ए न च वि चक्रस्या श-
क्तित्वं याख्यातम्, तत्र शिखाब धव्याप्त्यै
पूजनं शक्तित्रया मासनं कोणत्र ध्ये वि-
र्गशक्तिः इति तु य तौ विशे : ए
स्वदेहे तत्रे च त ो र चक्रे
ले

शक्तेर्ल णमेतत्
द्वदभेद ोऽनपेक्ष्य वयः
दीश्वासङ्गात्
लोकेतरयुगलजं हि द र यम् ।
कार्यहेतुसहोत्थर त्रैधं साक्षादथान्यथा
ा तो मिथोऽभ्यर्च्या तर्प्यानन्दानि त्व :

पं० ९ क० पु० शिखाव्याप्त्येति पाठः ।
पं० १० ग० ० विमर्शशक्तिरिति च पाठान्तरम् ।

चक्र चैत्तदौचित्यादनुचक्रं तथ गम्
बहिः पुष्पादिनान्तश्च गन्ध त्तयासवादिभिः
एवमानन्दसन्दोहितत्तच्चेष्टोच्छलति तिः
अनुचक्रगणश्चक्रतादात्म्यादभिलीयते
निजनिजभोगाभोग-
विकासमयस्वरूपपरिमर्शे
मशोऽनुचक्रदेव्यः
संविच्चक्रं हि ध्यमं यानि
नुचक्रदेवतात्मक-
मरीचिगणपूरणाधिगतवीर्यम् ।
क्तितद्वदात्म -
मन्योन्यसमुन भवति
तद्युगलमूर्ध्वधाम-
प्रवेशसस्पन्दजातसंक्षोभम्
श्चात्यनुचक्राण्यपि
तानि तदा तन यानि न पृथक्कु
इत्थं यामलमेतद्
गलितभिदासं थं यदैव तदा
क्रम रतम्ययोगात्
सैव हि संविद्विसर्गसंघट्टः ॥
द्रुवधामानुत्तर-
भयात्म जगदुदारमानन्दम्

पं० ३ ० ० उच्छ द्भिः इति शोधितः पाठः ।

नो शान्तं नाप्युदितं
शान्तोदितसूतिकारणं परं कौलम् ॥
अनवच्छिन्नपदेप्सु-
ां संविदमात्मसात्कुर्यात्
ान्तोदि ात्मकद्वय-
मथ युगपदुदेति शक्तिशक्तिमतोः
स्वात्मान्योन्यावेशात्
शान्तान्यत्वे द्वयोर्द्वयात त्वात्
क्तिस्तु द्वदुदितां
ँ पुष्णाति नो तद्वान्
तस्यां चार्यं कुलम
या नृषु प्रोक्तयोगसंघट्ट त्
थ ` द्वितयेऽरि न्
शान्तोदितधाा येऽ संदध` ॥
प्राच्यां विसर्गसत्ता-
मनवच्छिदिते पदे :
दितं च मिथो क्रात्
मुख्याद्व` गृ ते च हिः
देवीचक्रं
सिद्धिज्ञानापवर्गदं भवति
शान्ताभ्यासे शान्तं
शि मेति यदत्र देवताचक्रम् ।

पं० २ ० पु० पूतिकारणमिति पाठः ।
पं० ११ ० ० तस्यां चर्यामिति पाठः ।

शून्यं निर नन्दमयं
निर्वृतिनिजधामतोऽर्ध्वं च ।
रणरणकर ान्निजरस-
भरितबहिर्भ वचर्वणरसेन
आन्तरपूर्णसमुच्छल-
दनुचक्रं याति चक्र थ तदपि
उच्छलति ाग्वदिति
त्रिविधोऽन्वर्थो विसर्गोऽयम्
एतद्विसर्गधामानि
परिमर्शनतस्त्रिधैव मनुवीर्यम्
त्तत्संविद्गर्भे
मन्त्रस्तत्तत्फलं सूते ।
कोणत्रयान्तराश्रित-
नित्योदितमङ्गलच्छदे कमले
नित्यावियुतं नालं
षो शदलकमलसन्मूलम्
मध्यस्थनालगुम्फित-
रोजयुगघट्टनक्रमादग्नौ
ध्यस्थपूर्णशशधर-
सुन्दरदिनकरकरौघसंघट्टात् ।
त्रिदलारुणवीर्य ला-
ान्मध्येऽङ्कुरसृष्टिः

पं० २ क० पु० निर्वृत्तिर्धामत इति, ग० पु० ग० पु० धामतो धैमित्यत्र धामतो यं च इति पाठान्तरोपेतश्च पाठः ।

इति　धरवासरपति-
　चित्रगुसंघट्टमुद्रया झटिति
सृष्ट्यादिक्रममन्तः-
　वस्तुर्ये स्थितिं लभते
एतत्खेचरमुद्रा-
　वेशेऽन्योन्यं　शक्तिशक्तिमतोः ।
पानोपभोगलीला-
　हासादि　यो भवेद्दि शे　:
अव्यक्तध्वनिराव-
　स्फोटश्रुतिनादनादान्तैः ॥

अव्युच्छिन्नानाहत-
　परमार्थमन्त्रवीर्यं तत् ।
गमनागमविश्रान्ति
　र्णे नयने द्विलक्ष्मसंपर्के　।

तत्‌ मीलनयोगे
　देहान्ताख्ये च　ामले चक्रे
कुचमध्यहृदयदे　ा-
　दोष्ठान्ते कण्ठगं　द्व्यक्तम्
　क्रद्वय　ध्यग-
　ाकर्ण्य क्षोभविगमसमये यत्
निर्वान्ति तत्र चैवं
　योऽष्टविधो नादभैरवः परमः
ज्योतिर्ध्वनिश्च यस्मात्
　सा मात्री व्यार्ा रुच्यते परमा

एवं कर्मणि कर्मणि
विदुषः ज्जीवतो मुक्तिः
ज्ज्ञः शास्त्रे मुक्तः
रकुलविज्ञ नभाजनं गर्भः
शून्याशून्यालयं यदिकदण्डेऽनलानिलौ
शूलं समरसीकृत्य रसे रसमिव स्थितम्
त्काशङ्को निराचारो नाहमसीति भावयन्
देहस्था देवताः पश्यन् ह्लादोद्वेगादि चिद्धने ॥
र्णाक्षि खनासादिचक्रस्थं देवतागणम्
ग्रहीतारं सदा पश्यन् खेचर्या सिध्यति ध्रुवम्
श्वभ्रे दूरे झटिति देहं
संपा न्वासमसाहसेन
आ श्य द्वितयं अपश्यन्
द्रामिमां व्योमचरीं भजेत

इ लयागः उक्त यास्तिके विश्वमये गोक्तसंविद्व्याप्त्या तर्पणान्नगन्धधूपादिसमर्पणेन उ गोद्दलनं णयागः त्रिश्रान्ति रूढि तु संविद्य गः प्रागेव निरूपि : एवम् एतेभ्यो यागेभ्योऽन्यत कृत्व यदि थाविधनिर्विचिकित्सतापवित्रितहृदयः शिष्यो भवति तदा त व्य गदर्शनपूर्वं ति-

पं० ५ ग० पु० शून्यालये इति पाठः ।
पं० ६ क० ० शून्यं समरसेति पाठः ।

लाज्याहुतिपूर्वकनिरपेक्षमेव पूर्वं याप्त्या
नुसंध नक्रमेण अवलोकनया दीक्षां कुर्यात्,
परोक्षदीक्षादिके नैमित्ति न्ते तु पूर्व एव
विधिः वलम् एतद्य ग धानतय इति
रुशरीरे मः कुलयागः सर्वोत्त :, सोऽपि
य गसाहि सकृदेव कृतः वं पूरयति
इति शि म्

बाहोरि सत्तिदेहिणि अदेह
इजामलि पाणबुद्धिगुरुबोधइ
जो अणुसंविदि सन्धि अरोह
इसो पर इ ुल लद्धणि सोह ।

ति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे कुलयागप्रकाशनं
नाम द्वाविंशमाह्निकम् ॥ २२ ॥

इत्थं षडर्धक्रमसंप्रदायं
याप्रत्ययभि माप्य ।
श्रीशंभुनाथात्करुणारसेन
स्वयं प्रसन्नादनपेक्षवृत्त्या ॥
श्मीरिकोऽभिनवगु पदाभिधानः
श्रीतन्त्रसारमकरोदृजुना क्रमेण ।

पं० ६ ० ० प्राणयागेति पाठः ।

यत्तेन सर्वजन एष शिवं प्रयातु
लोकोत्तरप्रसरशांभवतन्त्रसारम्

तिस्तत्रभवच्छ्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्यश्रीमदभिनव-
गुप्तपादानाम् ॥

सद्विद्य नां संश्रये ग्रन् विद्वद्-
व्यूहे हासं ाल स्योपयाते
तत्तत द्ध ाद्दिधीर्षैकतान-
स्प्रेक्षौजः ालिना कर्म स्यै १

श्रीमत्कश्मीराधिरा स्यै-
र्धर्मोद्युक्तैर्मन्त्रिभिः स्वैर्विवेच्य ।
प्रत्यष्ठापि ज्ञानविज्ञानगर्भ-
ग्रन्थोद्धृत्यै मुख्यकार्यालयो यः । २ ।

तत्राजीवं निर्विं द्भिर्मुकुन्द-
रामाध्य त्वाश्रितैः सद्भिरेषः
पूर्त्या शुद्ध्या व्याख्यया संस्कृतः ात्
पूर्णो ग्रन्थः श्रेयसे ानाम् ३
(तिलकम्)

श्रीस्वात्मसंविदभिन्नरूपशिवार्पणं भूयात्

चेदं त्रसाराख्यं ास्त्रम् ।